

Донецький національний університет імені Василя Стуса
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ГАРБЕРА ІРИНА ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 811.161.2'282(477.52/6)

ДИСЕРТАЦІЯ
КОНЦЕПТ ЛЮДИНА
У ФРАЗЕОЛОГІЇ СХІДНОСТЕПОВИХ УКРАЇНСЬКИХ ГОВІРОК

Спеціальність 10.02.01 – українська мова

035 «Філологія»

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

І.В. Гарбера

Науковий керівник – Краснобаєва-Чорна Жанна Володимирівна, доктор
філологічних наук, доцент

ВІННИЦЯ – 2018

АНОТАЦІЯ

Гарбера І.В. Концепт *людина* у фразеології східностепових українських говірок. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.02.01 «Українська мова» (035 – Філологія). – Донецький національний університет імені Василя Стуса, Вінниця, 2018.

У роботі виявлено й окреслено специфіку концепту *людина* у фразеології східностепових українських говірок із опертям на систему кодів культури та з укладанням відповідної лінгвістичної бази даних. Структура дисертації визначувана її метою та завданнями.

У Вступі обґрунтовано актуальність теми дисертації, сформульовано її мету, завдання, об'єкт і предмет, розкрито наукову новизну, теоретичне значення і практичну цінність роботи, наведено дані про апробацію результатів дослідження тощо.

Перший розділ «Теоретико-методологічні засади дослідження концепту *людина* у фразеології східностепових українських говірок» містить опис онтологічної сутності концепту в сучасному мовознавстві (підрозділ 1.1), характеристику вербальної об'єктивації концепту засобами ареальної фразеології (підрозділ 1.2), визначення структурної організації концепту *людина* у фразеології східностепових українських говірок й обґрунтування комплексу методів його дослідження (підрозділ 1.3).

У другому розділі «Вторинна семіотична система концепту *людина* у фразеології східностепових українських говірок» висвітлено теоретико-прикладні питання культурного кодування (підрозділ 2.1), схарактеризовано систему кодів культури (підрозділ 2.2) та міжкодових переходів

(підрозділ 2.3) аналізованого концепту з ґрунтовним описом лексико-семантичних варіантів репрезентантів культурних кодів.

Третій розділ «Лінгвістична база даних «Концепт *людина* у фразеології східностепових українських говірок»: структура та функції» присвячено окресленню досвіду використання лінгвістичної бази даних у фразеології, встановленню кваліфікаційних ознак і класифікаційних параметрів лінгвістичної бази даних (підрозділ 3.1), етапам проектування лінгвістичної бази даних «Концепт *людина* у фразеології східностепових українських говірок» (підрозділ 3.2).

У Висновках представлено результати дослідження концепту *людина* у фразеології східностепових українських говірок, визначено перспективи подальшого вивчення відповідного концепту у фразеології сучасної української мови.

Список літератури становить 230 праць провідних вітчизняних і закордонних науковців.

Потужним засобом вербалізації концепту визнано ареальну фразеологічну одиницю (АФО), оскільки жива, народна мова діалектів відбиває найсучаснішу етнокультурну ситуацію окремих територій країни. Культурне кодування (поряд із ідеографічним членуванням) позиціоновано як інструмент дослідження ареальної фразеології та як один із можливих засобів структурування концепту. У такий спосіб уточнено й доповнено методикау аналізу концептів у фразеології шляхом репрезентації системи кодів культури, що розширює знання механізмів і закономірностей мовної концептуалізації. Аналіз концепту *людина* у фразеології східностепових українських говірок становить належний внесок в опрацювання проблем культурного кодування та національно-культурної специфіки концепту *людина* в україністиці.

У студіюванні вперше: 1) сформовано корпус фразеологізмів східностепових українських говірок з архісемою 'людина'; 2) концепт *людина* у фразеології східностепових українських говірок представлено через

систему кодів культури та міжкодових переходів; 3) змодельовано лінгвістичну базу даних «Концепт *людина* у фразеології східностепових українських говірок» із опертям на ідеографічну, аксіологічну, структурну класифікації фразеологізмів. Новизна роботи також полягає в інтегруванні ідеографічного опису концепту *людина* й аналізу його вторинної семіотичної системи.

Результати дослідження можуть знайти практичне використання у вишівських курсах із сучасної української мови (розділ «Фразеологія»), української діалектології, у викладанні спецкурсів із концептології, лінгвокультурології, створенні фразеологічних словників із культурологічним коментарем тощо. База даних «Концепт *людина* у фразеології східностепових українських говірок» може прислужитись в укладанні підручників і навчальних посібників із питань ареальної фразеології, в написанні наукових робіт студентів та аспірантів.

Основні результати дослідження внесено до лекційних курсів навчальних дисциплін спеціальності 035 Філологія «Діалектологія» (ступінь освіти «бакалавр»), «Методологія наукових досліджень із прикладної лінгвістики» (ступінь освіти «магістр»), що викладаються на філологічному факультеті Донецького національного університету імені Василя Стуса.

Концепт *людина* кваліфіковано як один із основних сегментів концептуальної картини світу українця та структуровано на чотири складники: 1) поняттєвий, що передбачає огляд дефініцій людини в лексикографічних працях; 2) образний, репрезентований вторинною знаковою системою; 3) значеннєвий, представлений фразеоідеографічною парадигмою АФО та 4) оцінний, окреслений за допомогою аксіологічної класифікації АФО.

Поняттєвий складник дає змогу інтерпретувати людину як природно-соціальну істоту, що має свідомість і мову, здатна мислити, продуктивно працювати, еволюціонувати, створюючи власну історію та національну культуру.

Образний складник сформовано соматичним, предметним, зооморфним, антропним, фітоморфним, природним, гастрономічним, духовним, квантитативним, темпоральним, міфологічним, акціональним, сенсорним, спатіальним, кваліфікативним, мовленнєвим кодами та двокомпонентними і трикомпонентними міжкодовими переходами. Вторинну семіотичну систему аналізованого концепту утворено 411 одиницями (соматизмами, зооморфізмами, фітоморфізмами, числовими компонентами, міфологемами, онімами, колоративами, лексемами з темпоральною та просторовою семантикою тощо).

Значеннєвий складник змодельовано фразеосемантичними групами «Характер», «Зовнішній вигляд», «Фізичний стан», «Розумові здібності», «Спілкування», «Емоційний стан», «Соціальна характеристика», «Вікова характеристика», а оцінний складник – позитивнооцінними, негативнооцінними, нейтральнооцінними АФО з абсолютним домінуванням негативної оцінки, тобто більш детальною репрезентацією негативного портрета людини у фразеології східностепових українських говірок.

У рамках сучасних розвідок із прикладної лінгвістики Донецького національного університету імені Василя Стуса одним із найадекватніших способів структурування, формалізації й упорядкування мовних даних загалом і фразеологічного фонду мови зокрема визнано лінгвістичну базу даних (ЛБД). Лінгвістичні бази даних забезпечують автоматизацію лексикографічної діяльності масового та спеціального призначення, тобто підготовку словників різних типів, дають змогу створювати запити, переглядати й аналізувати дані в різний спосіб, урахувавши ті або ті параметри досліджуваних одиниць.

Проектування лінгвістичної бази даних «Концепт *людина* у фразеології східностепових українських говірок» здійснено в два етапи. На першому – інфологічному – етапі: 1) сформовано корпус АФО східностепових українських говірок з архісемою 'людина'; 2) визначено класифікаційні типи АФО за ідеографічним, аксіологічним, структурним параметрами;

3) опрацьовано перелік кодів культури та міжкодових переходів аналізованого концепту; 4) побудовано словникову статтю АФО; 5) укладено проектну таблицю ЛБД.

Під час другого – датологічного – етапу створено лінгвістичну базу даних на основі Microsoft Office Access із використанням єдиної таблиці даних, яка становить алфавітний словник аналізованих АФО з указівкою приналежності до певної фразеосемантичної групи; запитів, що відповідають за вибірку даних із таблиці за визначеними параметрами; форм, що виступають сторінками в меню; макросів, що забезпечують навігаційні дії в розділах меню лінгвістичної бази даних. Головне меню представлено розділами «Ареальні фразеологічні одиниці», «Коди культури», «Аксіологічна характеристика», що цілком відповідає структурним складникам концепту *людина* у фразеології східностепових українських говірок.

Перспективу дослідження вбачаємо в подальшому вивченні концепту *людина* в українській діалектній фразеології з розширенням ареалів студіювання, що уможливить здійснення вичерпного опису аналізованого концепту у фразеології сучасної української мови.

Ключові слова: аксіологічна класифікація фразеологізмів, ареальна фразеологічна одиниця, ідеографічна класифікація фразеологізмів, код культури, концепт, лінгвістична база даних, міжкодовий перехід.

SUMMARY

Garbera I.V. Concept human in the Phraseology of East Steppe Ukrainian Dialects. – Manuscript.

Dissertation on scientific degree of the candidate of philological sciences in specialty 10.02.01 – Ukrainian Language. – Vasyl’ Stus Donetsk National University. – Vinnytsia, 2018.

The specification of concept *human* in the phraseology of East Steppe Ukrainian dialects based on the code system of culture and formation of the correspondent linguistic database have been found and described in the work. The dissertation structure is determined by its purpose and tasks.

In the Summary the subject matter of dissertation has been established, its purpose, tasks, object and subject have been stated, the scientific novelty, theoretical meaning and practical value of the work have been revealed, the approbation of research findings have been represented, etc.

The first chapter “Theoretical and methodological principles of research of the concept *human* in the phraseology of East Steppe Ukrainian dialects” includes the description of ontological subject matter of the concept in modern linguistics (subchapter 1.1), the characteristics of verbal objectivization of the concept with the means of areal phraseology (subchapter 1.2), determination of structural organization of the concept *human* in the phraseology of East Steppe Ukrainian dialects and grounding for complex of methods of its research (subchapter 1.3).

In the second chapter “Secondary semiotic system of the concept *human* in the phraseology of East Steppe Ukrainian dialects” theoretical and application issues of the cultural coding (subchapter 2.1) has been covered, the code system of culture (subchapter 2.2) and intercode passages (subchapter 2.3) of the concept which is analyzed including the justified description of lexical and semantic variants of representatives of cultural codes have been characterized.

The third chapter “Linguistic database “Concept *human* in the phraseology of East Steppe Ukrainian dialects”: structure and functions” is devoted to determination of use experience in phraseology of linguistic database, establishing of qualification signs and classification parameters of linguistic database (subchapter 3.1), stages of linguistic database design for “Concept *human* in the phraseology of East Steppe Ukrainian dialects” (subchapter 3.2).

In Conclusion the research findings of the concept *human* in the phraseology of East Steppe Ukrainian dialects are represented, the prospects of further research of the relevant concept in the phraseology of the modern Ukrainian language are determined.

List of References includes 230 works of principal domestic and foreign scientists.

Areal phraseological unit (APhU) has been identified as a powerful tool of verbalization of the concept so far as living, folk language of dialects represents the most modern ethno-cultural situation of some areas of the country. Cultural coding (along with ideographical separation) has been positioned as an instrument of research of areal phraseology and as one of possible means of structuring of the concept. Therefore, the methodology of analysis of concepts in phraseology by representation of the system of codes of culture has been specified and completed that develops knowledge of mechanisms and principles of speech conceptualization. The analysis of concept *human* in the phraseology of East Steppe Ukrainian dialects makes the proper contribution into processing of issues of cultural coding and national and cultural specificity of concept *human* in Ukrainian studies.

For the first time in studying: 1) there has been formed the frame of phraseological units of East Steppe Ukrainian dialects with archiseme ‘human’; 2) concept *human* in the phraseology of East Steppe Ukrainian dialects has been represented through the system of cultural codes and intercode passages; 3) there has been modelled the linguistic database “Concept *human* in the phraseology of East Steppe Ukrainian dialects” based on ideographic, axiological, structural

classifications of phraseological units. The novelty of the work lays also in integration of ideographic description of the concept *human* and analysis of its secondary semiotic system.

The research findings can be practically used in university courses of modern Ukrainian language (chapter “Phraseology”), Ukrainian dialectology, in teaching of special courses in conceptology, linguaculture studies, developing of phraseological dictionaries with cultural comments, etc. The database “Concept *human* in the phraseology of East Steppe Ukrainian dialects” can be useful for writing textbooks and educational aids in areal phraseology issues, in writing scientific works by students and postgraduates.

Basic research findings have been included into lecture courses of educational subjects “Dialectology” (speciality 035 Philology, educational degree ‘Bachelor’), “Methodology of scientific studies in applied linguistics” (speciality 035 Philology, educational degree ‘Master’) which are studied at the Philological Faculty of Vasyl’ Stus Donetsk National University.

The concept *human* has been positioned as one of the main segments of conceptual picture of the world of Ukrainian and structured into four components: 1) conceptual one that involves the review of human’s definitions in the lexicographical works; 2) descriptive one that is represented by secondary sign system; 3) semantic one that is represented by phraseoideographic paradigm of APhU and 4) estimative one that is formed by axiological classification of APhU.

Conceptual component provides interpretation of a human as a natural and social creature who has consciousness and language, can think, work effectively, evolve creating own history and national culture.

Descriptive component has been formed by somatic, subject, zoomorphic, anthropic, phytomorphic, natural, gastronomic, spiritual, quantitative, temporal, mythological, actional, sensor, spatial, qualificative, speech codes and two-component and three-component intercode passages. The secondary semiotic system of the concept, which is analyzed, is created by 411 units (somatic units,

zoomorphic units, phytomorphic units, digital components, mythological units, names, colourative units, lexemes with temporal and spatial semantics, etc).

Semantic component has been simulated by phraseological and semantic groups ‘Character’, ‘Appearance’, ‘Physical state’, ‘Intellectual abilities’, ‘Communication’, ‘Emotional state’, ‘Social characteristics’, ‘Age characteristics’, and estimative component by positive evaluative, negative evaluative, neutral evaluative APhU with absolute predominance of negative estimation that is more detailed representation of the negative portrait of a human in the phraseology of East Steppe Ukrainian dialects.

The linguistic database (LDB) has been recognized as one of the most adequate way of structuring, formalisation and ordering of speech data in general and language phraseological fund in particular within the frame of modern exploration in the applied linguistics of Vasyl’ Stus Donetsk National University. The linguistic database provides automation of lexical and graphical activity of mass and special purposes, that is preparing of dictionaries of different types, make it possible to make enquiries, review and analyze data in different ways considering different parameters of units being explored.

The design of linguistic database “Concept *human* in the phraseology of East Steppe Ukrainian dialects” has been performed in two stages. During the first stage – infological – there has been: 1) formed the frame of APhU of East Steppe Ukrainian dialects with archiseme ‘human’; 2) identified classification types of APhU according to ideographic, axiological, structural parameters; 3) developed the list of codes of culture and intercode passages of analysed concept; 4) formed a vocabulary entry of APhU; 5) developed the project table LDB.

During the second – datalogical – stage there has been created the linguistic database using Microsoft Office Access with the unified data table which is alphabetical vocabulary of analyzed APhU with an indicator of belonging to specified phrase and semantic group; inquiries responsible for selection of data in the table according to proper parameters; forms which are pages in the menu;

macroses which provide navigation actions in the menu items of linguistic database. The main menu is represented by chapters “Areal phraseological units”, “Codes of culture”, “Axiological characteristics” that corresponds to structural components of the concept *human* in the phraseology of East Steppe Ukrainian dialects.

It is our opinion that the perspective of research consists in further studying of the concept *human* in Ukrainian dialect phraseology with enlargement of areal studying which makes it possible to describe in details the analyzed concept in the phraseology of modern Ukrainian language.

Key words: axiological classification of phraseological units, areal phraseological unit, ideographic classification of phraseological units, code of culture, concept, linguistic database, intercode passage.

Список публікацій здобувача

Статті в наукових фахових виданнях України

1. Гарбера І.В. Функціонування терміна «концепт» у сучасній лінгвістиці // Вісник Донецького університету. Серія Б. Гуманітарні науки : науковий журнал. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2014. Вип. 1-2. С. 65-71.
2. Гарбера І.В. Ареальна фразеологія як засіб вербальної об'єктивації концепту // Українське мовознавство : міжвідомчий наук. збірник. К. : Вид-во «Монограф», 2015. Вип. 45/1. С. 81-87.
3. Гарбера І.В. До питання дефініції концепту // Вісник Донецького університету. Серія Б. Гуманітарні науки : науковий журнал. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. Вип. 1-2. С. 57-63.
4. Harbera I.V. Phraseme-ideographic model of concept «Man» in the Ukrainian eastern-steppe dialects as the basis of linguistic database // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Перекладознавство та міжкультурна комунікація». Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2017. №3. С. 120-124.

Статті в наукових фахових виданнях України, які входять до міжнародних наукометричних баз даних

5. Гарбера І.В. Репрезентація соматичного коду культури концепту «Людина» (на матеріалі фразеології східностепових українських говірок) // Одеський лінгвістичний вісник : науково-практичний журнал. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2017. №9. Т. 2. С. 69-73.

Статті в закордонних виданнях

6. Гарбера І.В. Інфологічний етап проектування лінгвістичної бази даних «Концепт «Людина» у фразеології східностепових українських говірок» // Славистика ХХІ/1–2, 2017. С. 112-118.

Наукові праці апробаційного характеру

7. Гарбера І.В. Ареальна фразеологічна одиниця як засіб вербалізації концепту // Граматичні студії : зб. наук. праць. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. С. 83-87.
8. Garbera I. Person concept in the phraseology of the eastern Ukrainian dialects // Лінгвокомп'ютерні дослідження : зб. наук. праць. Вінниця : ДонНУ, 2016. Вип. 9. С. 9-13.
9. Гарбера І. Концепт «Людина» у фразеології східностепових українських говірок: біоморфний і гастрономічний коди культури // Лінгвокомп'ютерні дослідження : зб. наук. праць. Вінниця : ДонНУ, 2017. Вип. 10. С. 8-14.
10. Гарбера І. Явище синонімії у фразеології східностепових українських говірок // Сучасні наукові дослідження та розробки: теоретична цінність та практичні результати – 2016 [матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Братислава, 15-18 березня 2016 р.)]. К. : ТОВ «НВП «Інтерсервіс», 2016. С. 29-30.
11. Гарбера І.В. Репрезентація фітоморфного коду культури концепту «Людина» (на матеріалі фразеології східностепових українських говірок) // Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики [матеріали

II Всеукраїнської наукової конференції (Дніпро, 26-27 травня 2017 р.)].
Дніпро : СПД «Охотнік», 2017. Ч. II. С. 159-161.

12. Гарбера І.В. Фразеосемантична група «Характер» як компонент фраземоідеографічної моделі концепту «Людина» в східностепових українських говірках // Нове у філології сучасного світу [матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 9-10 червня 2017 р.)]. Львів : ГО «Наукова філологічна організація «ЛОГОС», 2017. С. 70-72.

ЗМІСТ

	стор.
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	17
ВСТУП	18
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ КОНЦЕПТУ <i>ЛЮДИНА</i> У ФРАЗЕОЛОГІЇ СХІДНОСТЕПОВИХ УКРАЇНСЬКИХ ГОВІРОК	24
1.1. Онтологічна сутність концепту в лінгвоконцептології	24
1.1.1. Концепт як епістемічне утворення	26
1.1.2. Концепт як психоментальне утворення	35
1.1.3. Концепт як етнокультурне утворення	39
1.1.4. Інтегративний підхід до визначення концепту	46
1.2. Вербальна об'єктивація концепту засобами ареальної фразеології	50
1.2.1. Проблема вербальної об'єктивації концепту	50
1.2.2. Ареальна фразеологічна одиниця як засіб вербалізації концепту	53
1.3. Концепт <i>людина</i> у фразеології східностепових українських говірок: структурна організація	61
1.3.1. Складники концепту <i>людина</i> у фразеології східностепових українських говірок	61
1.3.2. Методологія дослідження концепту <i>людина</i> у фразеології східностепових українських говірок	69
Висновок до розділу 1	75
РОЗДІЛ 2. ВТОРИННА СЕМІОТИЧНА СИСТЕМА КОНЦЕПТУ <i>ЛЮДИНА</i> У ФРАЗЕОЛОГІЇ СХІДНОСТЕПОВИХ УКРАЇНСЬКИХ ГОВІРОК	77
2.1. Вторинна семіотична система: конститутивні ознаки та	77

типологія кодів культури	
2.2. Репрезентація кодів культури концепту <i>людина</i> у фразеології східностепових українських говірок	86
2.2.1. Соматичний код культури	87
2.2.2. Предметний код культури	92
2.2.3. Зооморфний код культури	96
2.2.4. Антропний код культури	98
2.2.5. Фітоморфний код культури	101
2.2.6. Природний код культури	102
2.2.7. Гастрономічний код культури	104
2.2.8. Духовний код культури	105
2.2.9. Квантитативний код культури	105
2.2.10. Темпоральний код культури	106
2.2.11. Міфологічний код культури	107
2.2.12. Акціональний код культури	108
2.2.13. Сенсорний код культури	109
2.2.14. Спатіальний код культури	109
2.2.15. Кваліфікативний код культури	110
2.2.16. Мовленнєвий код культури	110
2.3. Міжкодові переходи концепту <i>людина</i> у фразеології східностепових українських говірок	111
2.3.1. Двокомпонентні переходи	111
2.3.2. Трикомпонентні переходи	120
Висновок до розділу 2	122
РОЗДІЛ 3. ЛІНГВІСТИЧНА БАЗА ДАНИХ «КОНЦЕПТ ЛЮДИНА У ФРАЗЕОЛОГІЇ СХІДНОСТЕПОВИХ УКРАЇНСЬКИХ ГОВІРОК»: СТРУКТУРА ТА ФУНКЦІЇ	123
3.1. Поняття лінгвістичної бази даних	123
3.1.1. Кваліфікаційні ознаки та класифікаційні	123

параметри бази даних	
3.1.2. Досвід використання лінгвістичної бази даних у фразеології	126
3.2. Етапи проектування лінгвістичної бази даних «Концепт <i>людина</i> у фразеології східностепових українських говірок»	128
3.2.1. Інфологічний етап проектування лінгвістичної бази даних «Концепт <i>людина</i> у фразеології східностепових українських говірок»	128
3.2.1.1. Ідеографічна класифікація фразеологізмів-репрезентантів концепту <i>людина</i> у східностепових українських говірках	129
3.2.1.2. Аксіологічна класифікація фразеологізмів-репрезентантів концепту <i>людина</i> у східностепових українських говірках	147
3.2.1.3. Структурна класифікація фразеологізмів-репрезентантів концепту <i>людина</i> у східностепових українських говірках	156
3.2.2. Датологічний етап проектування лінгвістичної бази даних «Концепт <i>людина</i> у фразеології східностепових українських говірок»	162
Висновок до розділу 3	171
ВИСНОВКИ	173
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ	176
ДОДАТКИ	194

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АФО – ареальна фразеологічна одиниця

КК – код культури

ЛБД – лінгвістична база даних

ФСГ – фразеосемантична група

ФСПГ – фразеосемантична підгрупа

ВСТУП

Сучасні студіювання активізують прагнення до вивчення людини в динамічній єдності різноманітного, що стає найважливішим чинником зростання, концептуального оновлення соціально-гуманітарного знання, засобом взаємодії та взаємозбагачення природничих і гуманітарних наук. Людина, за В. Медведєвим, – це єдність духовного і тілесного, загального й одиничного, свідомості та дії. Сьогодні домінує антропоцентричний підхід до мови, розкриваються нові концептуальні аспекти дослідження «людського виміру» в мові: особливості репрезентації концепту *людина* в українській та англійській (Н. Філіппова), німецькій (Л. Близнюк), кримськотатарській (О. Симанська) мовах; образно-перцептивні вербально закріплені смисли концепту *людина* / нім. *Mensch* на матеріалі твору сучасного німецького письменника Томаса Бруссіга «Герої як ми» (Г. Новак, Ю. Лещук); моделювання концепту *людина* як міжфреймового утворення, що інтегрує п'ять базових фреймів (предметний, акціональний, таксономічний, посесивний і компаративний) у ченелінг-дискурсі Крайона (Т. Петрик); індивідуально-авторське осмислення й особливості вербальної репрезентації концепту *людина* на різних етапах формування ідіостилю Ліни Костенко (О. Крупко); вербалізація концепту *людина* фразеологічними одиницями з компонентом-назвою речовини в російській мові (Т. Сичова) та ін.

Кожна мова прагне відобразити й схарактеризувати будь-які явища життя людини і, звичайно, її саму (риси характеру, зовнішність, здібності, фізичні та емоційні стани тощо), апелюючи до культурних традицій, що склалися в суспільстві, наукових, філософських, релігійних поглядів, до моральних настанов, а також до досвіду повсякденного життя. Фразеологія постає тією сферою мови, у якій найбільш яскраво відображені уявлення людини про себе. В образному змісті фразеологізмів утілений культурно-національний світогляд. Фразеологічні одиниці виявляють безпосередню близькість до поглядів народу, оскільки в мові закріпилися та

фразеологізувалися саме ті звороти, які асоціюються з культурно-національними еталонами. Особливої ваги в цьому аспекті набувають дослідження ареальної фразеології.

Ареальні фразеологічні одиниці посідають вагоме місце в репрезентації концептів, пов'язаних із духовним і матеріальним життям мешканців певного регіону (див. праці Т. Д'якової, Н. Скоробагатько, В. Ужченка та Д. Ужченка, І. Царьової та ін.). Наразі існує потреба ґрунтовного теоретичного й емпіричного висвітлення процесу вербалізації концепту *людина* у фразеології східностепових українських говірок, що функціонують у населених пунктах Донецької області, чим і зумовлена **актуальність** пропонованого дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Роботу виконано в межах наукової теми кафедри загального та прикладного мовознавства і слов'янської філології Донецького національного університету імені Василя Стуса «Комунікативно-прагматична і дискурсивно-граматична лінгвоперсонологія: структурування мовної особистості та її комп'ютерне моделювання» (номер державної реєстрації 0115U000088). Тема дисертації затверджена Вченою радою Донецького національного університету імені Василя Стуса (протокол №2 від 02.03.2015 р.).

Мета роботи – виявлення й окреслення специфіки концепту *людина* у фразеології східностепових українських говірок із опертям на систему кодів культури та з укладанням відповідної лінгвістичної бази даних.

Реалізація мети передбачає необхідність вирішення таких **завдань**:

- 1) узагальнити кваліфікаційні ознаки концепту в сучасній лінгвопарадигмі;
- 2) схарактеризувати специфіку вербальної об'єктивації концепту засобами ареальної фразеології та структурувати концепт *людина* у фразеології східностепових українських говірок;

3) визначити систему кодів культури та міжкодових переходів концепту *людина* у фразеології східностепових українських говірок із простеженням відповідної кількісної репрезентації;

4) описати вторинну семіотичну систему концепту *людина* у фразеології східностепових українських говірок;

5) здійснити покроковий алгоритм інфологічного етапу проектування лінгвістичної бази даних «Концепт *людина* у фразеології східностепових українських говірок» із обов'язковою параметризацією фразеологізмів (за ідеографічною, аксіологічною, структурною класифікаціями);

б) опрацювати датологічний етап проектування відповідної лінгвістичної бази даних.

Об'єктом дисертації виступає концепт *людина* у фразеології як один із основних сегментів концептуальної картини світу українця.

Предметом дослідження постають фразеологізми східностепових українських говірок із архісемою 'людина'.

Матеріал дослідження становлять 706 фразеологічних одиниць, зібраних експедиційним шляхом у смт Новотроїцьке, смт Ольгінка Волноваського району Донецької області, у їх численних контекстуальних виявах та реалізаціях.

Методологічну базу дослідження становлять основні положення *ареальної фразеології* (Р. Міняйло, Н. Скоробагатько, В. Ужченко і Д. Ужченко, О. Шкуран), *фразеологічної ідеографії* (М. Алефіренко, Ю. Прадід), *етнолінгвістичного напрямку фразеології* (О. Селіванова, І. Чибор), *лінгвоконцептології* (А. Загнітко, Ж. Краснобаєва-Чорна, А. Приходько, Ю. Степанов).

Методи дослідження. У роботі застосовано загальнонаукові (*спостереження, методи індукції та дедукції, описовий, статистичний*) і спеціальні (*методи концептуального аналізу, тематичних полів, параметричного аналізу семантичної структури фразеологізму, компонентного аналізу*) методи для структурування концепту *людина* у

фразеології східностепових українських говірок із послідовним виокремленням поняттєвого, образного, значеннєвого й оцінного складників. *Метод опитування* інформантів використано для збирання ареальних фразеологічних одиниць (АФО).

Наукова новизна дослідження зумовлена тим, що вперше: 1) сформовано корпус фразеологізмів східностепових українських говірок із архісемою 'людина'; 2) концепт *людина* у фразеології східностепових українських говірок представлено через систему кодів культури та міжкодових переходів; 3) змодельовано лінгвістичну базу даних «Концепт *людина* у фразеології східностепових українських говірок» із опертям на ідеографічну, аксіологічну, структурну класифікації фразеологізмів. Новизна роботи полягає також в інтегруванні ідеографічного опису концепту *людина* й аналізу його вторинної семіотичної системи.

Теоретичне значення роботи полягає в уточненні й доповненні методики дослідження концептів у фразеології через репрезентацію системи кодів культури, що розширює знання механізмів і закономірностей мовної концептуалізації. Аналіз концепту *людина* у фразеології східностепових українських говірок становить вагомий внесок в опрацювання проблем культурного кодування та національно-культурної специфіки концепту *людина* в україністиці.

Результати дослідження можуть знайти **практичне використання** у вишівських курсах із сучасної української мови (розділ «Фразеологія»), української діалектології, у викладанні спецкурсів із концептології, лінгвокультурології, створенні загальнонаціональних тлумачних і фразеологічних словників із культурологічним коментарем та ін.

База даних «Концепт *людина* у фразеології східностепових українських говірок» може прислужитися в укладанні підручників і навчальних посібників із питань ареальної фразеології, у написанні кваліфікаційних робіт магістрантів та наукових досліджень аспірантів.

Основні результати проведеного студіювання внесено до лекційних курсів навчальних дисциплін спеціальності 035 Філологія «Діалектологія» (ступінь освіти «бакалавр»), «Методологія наукових досліджень із прикладної лінгвістики» (ступінь освіти «магістр»), що викладаються на філологічному факультеті Донецького національного університету імені Василя Стуса.

Особистий внесок здобувача. Усі результати дослідження з виявлення й окреслення специфіки концепту *людина* у фразеології східностепових українських говірок отримано особисто здобувачем.

Апробація результатів дослідження. Матеріали дослідження обговорено на 8 Міжнародних наукових конференціях, симпозіумах і семінарах (Міжнародній науково-теоретичній конференції «Граматичні читання – VIII» (Вінниця, 2015), «Граматичні читання – IX» (Вінниця, 2017); Міжнародній науково-методичній конференції «Сучасні технології викладання гуманітарних дисциплін: тенденції та перспективи» (Вінниця, 2015); X Міжнародній науковій конференції «Мова як світ світів: граматики і поетика текстових структур» (Київ, 2015); Міжнародному науково-теоретичному і навчально-прикладному семінарі «Лінгвіст-програміст» (Вінниця, 2016, 2017); Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні наукові дослідження та розробки: теоретична цінність та практичні результати» (Братислава, Словаччина, 2016), Міжнародній науково-практичній конференції «Нове у філології сучасного світу» (Львів, 2017)), II Всеукраїнській науковій конференції «Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики» (Дніпро, 2017). Результати дослідження обговорено на аспірантському семінарі (Вінниця, 2016), щорічних наукових конференціях професорсько-викладацького складу філологічного факультету Донецького національного університету імені Василя Стуса (Вінниця, 2015 – 2017). Матеріали дисертації обговорено на засіданні міжкафедрального семінару ДонНУ імені Василя Стуса (протокол №2 від 18 грудня 2017 року).

Публікації. Основні положення та результати роботи відбито у **12** наукових статтях: із них **5** опубліковано у фахових виданнях України (з них **1** – у міжнародному наукометричному виданні); **1** – в іноземному періодичному науковому виданні; **2** – у матеріалах наукових конференцій України; **1** – у збірнику матеріалів закордонної конференції; **3** – в інших наукових виданнях.

Структура й обсяг дисертації визначені її метою та завданнями. Робота складається з переліку умовних скорочень, вступу, трьох розділів із висновками до кожного з них, загальних висновків, списку літератури (230 позицій), додатків (Додаток А «Ареал дослідження», Додаток Б «Список опитаних»). Праця містить 2 таблиці, 1 схему та 15 рисунків. Загальний обсяг дисертації – 195 сторінок, основний текст – 175 сторінок.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ КОНЦЕПТУ *ЛЮДИНА* У ФРАЗЕОЛОГІЇ СХІДНОСТЕПОВИХ УКРАЇНСЬКИХ ГОВІРОК

1.1. Онтологічна сутність концепту в лінгвоконцептології

Проблема зв'язку мови й мислення – одна з центральних у лінгвістиці. До середини ХІХ ст. взаємозв'язок мови й мислення розглядали переважно у філософському аспекті. В мовознавстві першим на ньому зацентрував увагу В. Гумбольдт, висунувши припущення щодо визначального впливу розумової діяльності на діяльність мовну і навпаки: мова – це не просто інструмент для вираження думок, але й засіб їхнього формування, який безпосередньо впливає на сам процес мислення [59: 301].

Природа мисленнево-мовленневої діяльності людини досліджувана й у психології, у рамках якої Л. Виготський підтвердив гіпотезу про діалектичну єдність мови й мислення у дорослої людини (внутрішнє мовлення впливає на розумові процеси, а пізнавально-розумова робота формує лінгвокогнітивні структури, які є підґрунтям мовної діяльності) [39].

Напрацювання відповідного методологічного інструментарію, накопичення різноманітного мовного матеріалу для усвідомлення способів ментального освоєння людиною довкілля дали змогу виокремити ономасіологічний і семасіологічний напрями в лексикології, розвинути дослідження поняттєвих категорій, студіювання лексико- і функційно-семантичних полів, пошук семантичних примітивів як когнітивної основи мови.

Концепт як наукове поняття вивчають лінгвокогнітологія (проблема зв'язку свідомості та знання – див. праці Н. Арутюнової [9], А. Бабушкіна

[13], М. Болдирєва [25], С. Жаботинської [69], А. Загнітка [75], Ж. Краснобаєвої-Чорної [102], О. Кубрякової [108], М. Піменової [142], З. Попової [146], О. Селіванової [159] та ін.), лінгвокультурологія (пошук і розмежування універсального й етноспецифічного – див. праці С. Воркачова [37], І. Голубовської [54], В. Жайворонка [71], В. Карасика [84], Ю. Степанова [168] та ін.), лінгвофілософія (співвідношення мови й мислення – див. праці С. Аскольдова [11], О. Залевської [79], Д. Ліхачова [113], Т. Хайчевської [181], І. Штерн [187] та ін.).

Термін «концепт» закріпився у філософії, психології, культурології, мовознавстві, став базовим у когнітивній лінгвістиці. У науковий обіг вітчизняного мовознавства був уведений у 20-ті роки ХХ століття, однак адаптувався лише у 80-ті роки через переклади робіт англomовних авторів (див. праці А. Вежбицької [213], Р. Ладо [201], Дж. Лакоффа [203], Р. Лангакера [204], Е. Рош [208] та ін.). З 90-х рр. ХХ ст. його широко використовувано мовознавцями з актуалізацією проблеми чіткішого окреслення й відмежування від терміна «поняття». Одночасно концепт розширив свій зміст, набув додаткових властивостей, пройшовши кілька етапів у процесі напрацювання дефініції: «культурний концепт» → «лінгвокультурний концепт» → «лінгвоконцепт» (останній термін уживано як родову назву для значення, образу, поняття, смислу, уявлення). Актуальним постає з'ясування онтологічної сутності концепту як одиниці лінгвоконцептології.

Головним об'єктом когнітивно-комунікативного вивчення мовленнєвої діяльності виступає фігура, що одночасно об'єднала в собі особу творця мови, її користувача та спостерігача за всіма тими процесами, що в ній відбуваються. Мова відображає особливе бачення світу; всі закріплені й відбиті в ній смисли певним чином суб'єктивні (те саме явище докільля можна витлумачувати й описувати по-різному, із залученням різних мовних засобів); на їх основі формовано систему універсальних знань, концентрованими, конкретними виявами яких і виступають концепти.

Феномен знання – один із об'єктів вивчення когнітивної лінгвістики. Він допомагає окреслити лінгвістичні терміни «поняття», «значення», «категорія», «смысл» і «концепт». Термін «концепт» є найпоширенішим і водночас дискусійним у сучасному мовознавстві. Протягом кількох десятиліть термін використовується як базовий у дослідженнях, присвячених опису мовної картини світу. Потребу його виникнення й функціонування обґрунтував А. Бабушкін: «Необхідність створення нового терміна, який синтезує лексикографічну та енциклопедичну інформацію, в семантиці якого зливалися б денотація і конотація, «ближче» і «дальше» значення слова, знання про світ і суб'єкт, який його пізнає, пояснюється в тому числі потребами когнітології, зокрема, когнітивної лінгвістики, яка зосереджує увагу на співвіднесенні лінгвістичних даних із психологічними» [13: 12].

Нині концепт є одночасно одиницею і лінгвоконцептології, і лінгвокультурології – як наслідок, вирізняючись суперечливістю й неоднозначністю свого тлумачення [42]. Сам термін «концепт» не є універсальним та єдино можливим для позначення ментальних утворень → виступає елементом одного синонімічного ряду з «архетипом», «гештальтом», «культурею», «лінгвокультурею», «логоепістею», «ментефактом», «прототипом», «символом», «стереотипом» тощо. Це свідчить про множинність ознак і властивостей концепту як такого. Сьогодні існує значна кількість дефініцій концепту, з-поміж яких виділяємо погляди на концепт як епістемічне, психоментальне, етнокультурне утворення.

1.1.1. Концепт як епістемічне утворення. Поширеним постає тлумачення концепту як епістемічного утворення. Знання й досвід людини (синтез когнітивних, логічних і гносеологічних аспектів діяльності) мають інформаційні витoki. Так, концепт – це: все, що відомо про об'єктивну дійсність, її структурні елементи та перспективи розвитку; будь-яка оперативна одиниця мислення, здатна мати певне конкретне виявлення – як матеріальне, так і нематеріальне (вербалізоване); дискретне ментальне утворення, що є базовою одиницею мислення людини, володіє динамічною

внутрішньою структурою, є результатом пізнавальної діяльності особистості та соціуму й охоплює всю набуту інформацію щодо відображуваного предмета чи явища докільця, про інтерпретацію певної інформації як самою людиною-носієм мови, так і всім суспільством загалом.

Погляд на концепт як епістемічне утворення актуалізовано насамперед у когнітивних лінгвістичних дослідженнях. Когнітивісти кваліфікують концепт як оперативну одиницю свідомості, що несе інформацію про всі об'єкти та явища реальності, являючи собою наслідок і результат набутого людиною пізнавального досвіду. Концепт визначуваний чіткою структурою та конкретно оформленою формою існування.

Р. Павільоніс інтерпретує концепт як «відомості про те, що індивід знає, думає, уявляє про об'єкти; ті змісти, які становлять когнітивно-базисні підсистеми думки й знання» [140: 241].

Зв'язок мови та життєвого досвіду, набутого знання стає поширеним завдяки напрацюванням Н. Арутюнової, яка визначає концепти як «поняття практичної (буденної) філософії» [9: 3]. Буденна філософія є результатом взаємодії низки чинників: національна традиція та фольклор, релігія та ідеологія, життєвий досвід та образи мистецтва, відчуття та системи цінностей. На думку дослідниці, буденні аналоги філософських й етичних термінів – концепти – формують значний шар лексики природних мов, яка відображає практичну філософію людини. Від власне філософських термінів їх відрізняє постійна взаємодія з реальними механізмами життя. Поняття практичної філософії утворюють своєрідний культурний прошарок (концептосферу, за Д. Ліхачовим), який слугує посередником між людиною та реальним світом і складається з двох основних полюсів: об'єктивний («істина») і суб'єктивний («доля»). Між ними, у свою чергу, розташовані три групи важливих понять: «дія», «ментальна дія», «мовленнева дія». Останні об'єднує концепт дії, який формує світ життя, де людина виступає в ролі агенса свідомої діяльності. Якщо доля не дає можливості самостійного вибору й зумовлює перебіг людського життя, то дія має місце лише після

вибору, визначення конкретної мети й безпосередньо створює життя. Н. Арутюнова наголошує на тісному зв'язку концептів як ментальних одиниць із повсякденним життям людини, порівнюючи наукове та «наївне» знання, доводячи, що останнє є не менш цікавим і складним: «Логік і вчений формують думку для того, щоб констатувати її істинність або хибність. У повсякденності думки виникають для того, щоб вирішити нагальні проблеми. Вони утворюються в контексті практичного судження, планів та проектів, що потребують скоріше аксіологічної, ніж ціннісної, оцінки. Вони породжені через потребу» [Там само: 5]. Автор стверджує, що концепти здатні безпосередньо впливати на життя людини, адже саме ідеї, які вкорінені в свідомості людини, стають її поглядами або переконаннями. Концепти-ідеї перетворюються на переконання, коли диктують життєву позицію людини, її поведінку, вчинки. Якщо ідеї штучно прищеплюють, то переконання – це особиста «власність» кожного, до них приходять внаслідок особистого досвіду, спостережень і роздумів (їх повсякчас актуалізують і відстоюють). Розширення досвіду може змусити людину змінити переконання. Остання теза перегукується з поглядами Д. Ліхачова: концепти формуються під час активної взаємодії словникового значення слова з особистим та народним досвідом людини, підлягаючи змінам та варіативному виявленню [113].

А. Соломоник визначає концепт як абстрактне наукове поняття, вироблене на базі конкретного життєвого поняття [167: 246].

О. Кубрякова обстоює думку, за якою «концепт – термін, що служить поясненню одиниць ментальних або психічних ресурсів свідомості й тієї інформаційної структури, яка відображає знання і досвід людини; це оперативна змістова одиниця пам'яті, ментального лексикону, концептуальної системи і мови мозку, всієї картини світу, відображеної в людській психіці. Концепт виникає під час побудови інформації про об'єкти та їхні властивості, причому ця інформація може включати як відомості про об'єктивний стан справ у світі, так і відомості про уявні світи і можливий стан справ у цих світах. Це відомості про те, що індивід знає, припускає,

думає й уявляє про об'єкти світу» [108: 90-92]. Дослідниця наголошує на універсальності та всеосяжності як основних властивостях концепту, його унікальній здатності поставати центральним терміном багатьох наук.

В. Телія називає концептом те, що «реконструйовано через своє мовне вираження й позамовне знання» [169: 97].

Як стверджує М. Болдирєв, концепти відображають зміст отриманих знань, досвіду, результатів усієї діяльності людини та результати пізнання нею довкілля у вигляді певних квантів знання. За твердженням дослідника, концепти являють собою одиниці, смисли, якими людина оперує в мисленнєвому процесі. У свідомості вони формуються кількома способами: на ґрунті чуттєвого досвіду, на ґрунті практичної діяльності, на ґрунті пізнавальної (експериментальної, теоретичної) наукової діяльності, на ґрунті розумової діяльності під час здійснення операцій із уже відомими концептами, на ґрунті комунікації (вербальної, невербальної) [25].

В. Красних витлумачує концепт як максимально абстраговану ідею «культурного предмета», який не має візуального прототипового образу (хоча й можливі візуально-образні асоціації, пов'язані з ним) [107: 272]. Автор актуалізує національний концепт – найзагальнішу, максимально абстраговану, проте конкретно репрезентовану в мовній свідомості, що зазнала когнітивного опрацювання, ідею «предмета» у всій сукупності валентних зв'язків, позначених національно-культурною маркованістю; своєрідний згорнутий глибинний смисл предмета [Там само: 268-269]. Отже, концепт, за В. Красних, є одиницею високого рівня абстракції, яка має національно-культурну специфіку, називається словом і включає словесні асоціації, що виникають у свідомості реципієнта під час сприйняття імені концепту. В. Красних, окрім власне-концепту, виокремлює й так звану когнітивну структуру: «Когнітивні площини й когнітивна база формуються когнітивними структурами, що являють собою змістовну (яка має певний зміст-значення) форму кодування та збереження інформації. Когнітивні структури є певним чином організованими та структурованими ділянками

когнітивного простору. Це своєрідні елементарні одиниці, тобто базові, основні, з одного боку, і далі неподільні, нечленовані – з іншого, які зберігають «згорнуте» знання і/або уявлення» [Там само: 64]. Зауважимо, що З. Попова та Й. Стернін заперечують наявність чіткої межі між власне-концептом і когнітивними структурами [148].

Значення слів, що належать до ментальної сфери, визначає не тільки та й не стільки структурою і формами «правильного» мислення, скільки тими механізмами життя та видами людської діяльності, в контексті яких вони утворились. У цій площині концепти виконують конкретну прагматичну роль. На думку С. Жаботинської, концепт – це будь-яка оперативна значуща одиниця мислення, яка може передбачати або не передбачати наявність чіткої логічної форми [69].

Отже, на початку ХХІ ст. остаточно визначено основні засади дослідження концепту як епістемічного утворення в межах семантико-когнітивного підходу. Останній актуалізує студіювання проблем співвідношення семантики мови з концептосферою народу, співвідношення семантичних процесів із когнітивними. Індивідуальне, особливе бачення світу знаходить вияв у мові (те саме явище докільля може інтерпретуватися й описуватися по-різному, із залученням різних мовних засобів); всі закріплені й відбиті в ній смисли певним чином суб'єктивні; пізніше на їх ґрунті формовано цілісну систему універсальних знань, конкретними виявами яких і виступають ті чи ті концепти. Когнітивно-комунікативне вивчення мовленнєвої діяльності своїм об'єктом визначає фігуру, що одночасно об'єднує в собі особу творця мови, її безпосереднього користувача та спостерігача за різними діями і процесами, що в ній постійно відбуваються.

З. Попова та Й. Стернін характеризують специфіку розгляду концепту в межах когнітивної лінгвістики так: «... відмінність когнітивної лінгвістики від інших когнітивних наук міститься саме в її матеріалі – вона досліджує свідомість на матеріалі мови, а також у її методах – вона досліджує концепти та когнітивні процеси, робить висновки про типи та зміст концептів у

свідомості людини на основі застосування до мови власне-лінгвістичних методів аналізу, які наявні в розпорядженні лінгвістики, з подальшою когнітивною інтерпретацією результатів дослідження. Когнітивна лінгвістика досліджує семантику одиниць, які репрезентують (об'єктивують, вербалізують, озвніщують) у мові той чи той концепт» [146: 7]. Когнітивна інтерпретація – обов'язковий етап семантико-когнітивного аналізу (без неї дослідження залишається в межах лінгвістичної семантики). Отримані під час дослідження дані можна використовувати двома способами: 1) для повернення до мови (застосування отриманих когнітивних знань для пояснення явищ і процесів у семантиці мови, поглибленого вивчення лексичної та граматичної семантики (когнітивна семасіологія)); 2) для занурення в свідомість (моделювання концептів як одиниць національної концептосфери, національної культури (лінгвокогнітивна концептологія)). Когнітивна семасіологія використовує концепт, по-перше, як інструмент для обмеження досліджуваного мовного матеріалу, для розкриття внутрішньої єдності та структурованості значних ділянок лексико-фразеологічної та синтаксичної систем мови, об'єднаних репрезентацією одного концепту в різних його виявах, і по-друге, як інструмент пояснення та поглибленого опису семантики мовних одиниць. Лінгвокогнітивна концептологія використовує концепт для позначення модельованої лінгвістичними засобами одиниці національної когнітивної свідомості, для моделювання й опису національної концептосфери. Шлях дослідження «від семантики одиниць мови до концепту» найбільш надійний, плюс аналіз мовних засобів дозволяє найпростішим і найбільш надійним способом виявити ознаки концептів і змоделювати концепт [Там само: 9-10]. Під концептом автори розуміють «дискретне ментальне утворення, яке є базовою одиницею мисленнєвого коду людини, наділене відносно впорядкованою внутрішньою структурою, являє собою результат пізнавальної (когнітивної) діяльності особистості та суспільства й несе комплексну, енциклопедичну інформацію про відображувані предмет або явище, про інтерпретацію цієї

інформації суспільною свідомістю та ставлення суспільної свідомості до цього явища або предмета» [148: 34]. Увагу акцентовано на національній, соціальній, груповій та індивідуальній специфіці концепту. Автори наголошують також на відмінності між власне-концептом і значенням: концепт – це одиниця мислення, значення – одиниця семантичного простору мови. Впорядкована сукупність концептів у свідомості людини утворює її концептосферу, сукупність значень мовних одиниць – семантичний простір мови. Значення є частиною концепту як розумової одиниці, закріпленою мовним знаком для комунікації. Виділяють психологічно реальне значення (у всій повноті семантичних ознак, зв'язуваних зі словом у свідомості носія мови; виявлюване переважно експериментальними прийомами) і лексикографічне значення (коротко сформульоване, відображене в тлумачних словниках). Дослідники зазначають, що в кожному окремому акті мовлення вербалізовано комунікативно релевантну частину концепту, який у разі комунікативної необхідності може бути вербалізований різними способами (лексичними, фразеологічними, синтаксичними) [146: 8]. Асоціативні зв'язки назви концепту належать сфері його вербалізації, не можуть входити в його структуру та лише відображають у вербальній формі (дають змогу описати) його зміст. Крім того, концепт може й не мати субстантивного найменування та й взагалі будь-якого мовного найменування. Концепти доцільніше інтерпретувати як одиниці мислення, а не пам'яті, оскільки основне їх призначення – забезпечувати процес «думання». Значна кількість концептів має суто емпіричний характер, не спрямовуючи до вищих духовних цінностей (рука, нога, голова тощо); існують і такі, що не мають жодної етнокультурної специфіки (більшість побутових концептів); не всі з них мають і ціннісний складник (наприклад, просторові та часові концепти) [148: 35].

За тлумаченням О. Селіванової, концепт – це інформаційна структура свідомості, різноsubstrатна, певним чином організована одиниця пам'яті, яка містить сукупність знань про об'єкт пізнання, вербальних і невербальних,

набутих шляхом взаємодії п'яти психічних функцій свідомості й позасвідомого [158: 256]. Ядром концепту є поняття, фіксоване як пропозиційні структури і позначене певною номінативною одиницею. Концепти зароджуються під час пізнавальної діяльності, відображають й узагальнюють досвід людини й інтеріоризовану її свідомістю дійсність, підводячи інформацію під певні напрацьовані суспільством категорії та класи. Слово є засобом доступу до концептуального знання, однак воно може представляти різні концепти, тому мова є доволі компактним засобом концептуалізації.

М. Піменова інтерпретує концепт як певне уявлення про фрагмент світу або частини такого фрагменту, що має складну будову, виражену різними групами ознак, реалізованими різноманітними мовними способами й засобами. Концептуальна ознака об'єктивована в закріпленій і вільній формах сполучень відповідних мовних одиниць – репрезентантів концепту. Концепт відображає категорійні та ціннісні характеристики знань про певні фрагменти світу. У складі концепту відображені ознаки, функційно значущі для відповідної культури. Повний опис того чи того концепту, значущого для певної культури, можливий лише за умови дослідження найповнішого набору засобів його вираження. Автор зауважує: те, що людина знає, вважає, уявляє щодо об'єктів зовнішнього та внутрішнього світу і є тим, що називається концептом [142]. Дослідниця стверджує, що мова – складник культури, її знаряддя. Мова народу є не лише інструментом спілкування та впливу, але й засобом засвоєння культури, отримання, зберігання та передання культурно значущої інформації. Когнітивний підхід до дослідження семантики слова полягає у вивченні самого значення слова, в котрому фіксовано не лише ознаки, необхідні та достатні для ідентифікації позначуваного, але й наївні (буденні) знання про позначуване, реалізовані в метафорах і метонімії. В основі концептуальних метафор знаходяться *когнітивні моделі* – певні стереотипні образи, за допомогою яких організовані досвід і знання про світ; знаходять відображення в мовних

схемах, які носії мови вживають для опису актуальних подій. *Мовні схеми* кваліфіковані автором як різноманітні форми та способи вираження у відповідній мові знань про окремі фрагменти світу. Аналіз фрагментів картини світу відбувається на ґрунті виокремлення мовних одиниць-репрезентантів досліджуваних концептів. Концепти постають одиницями концептуальної системи в їхньому відношенні до мовних виразів; у них міститься інформація про світ, уявлення про той чи той його фрагмент. Таке уявлення (образ, ідея, символ) формовано загальнонаціональними ознаками, які доповнюють ознаки індивідуального досвіду й особистої уяви. Концепт є також національним образом (ідеєю, символом), ускладненим ознаками індивідуального уявлення. *Ознаки концепту* – це загальна підстава, за якою порівнювані певні несхожі явища. Ознаки концептів, що виявляють собою національну картину світу, консервативні. Втім, структура ознак концептів здатна розширитися за рахунок активного пізнання світу. Отже, *мовна картина світу* – це національна картина світу, доповнена асимільованими знаннями, що давно сформована та збережена донині, яка відображає світогляд і світосприйняття народу, зафіксована в мовних формах та обмежена рамами консервативної національної культури цього народу. Ознаки предмета або явища формують склад концепту. *Склад концепту* – це сукупність узагальнених ознак, необхідних та достатніх для ідентифікації предмета або явища як фрагмента картини світу. Інтерпретація мовних засобів, що слугують для таксономії окремих фрагментів внутрішнього світу, є одним із методів дослідження процесів категоризації суб'єктивної дійсності та відображення цих процесів у мовних структурах. Те, що існує й адаптується в мові, відповідає ментальності народу. Концепт як складний комплекс ознак має різнорівневу репрезентацію в мові. Найбільш інформативним рівнем, за М. Піменовою, виступає лексичний. Дослідження концепту автор здійснює в кілька етапів: 1) аналіз мотивуючої ознаки (мотивуючих ознак), тобто внутрішньої форми слова, що репрезентує концепт; 2) визначення способів концептуалізації як вторинного

переосмислення відповідної лексеми – дослідження концептуальних метафор і метонімії; 3) вивчення прагматичних ознак концепту (аналіз ціннісних ознак); 4) аналіз способів вторинної категоризації концепту; 5) опис способів категоризації концепту в мовній картині світу; 6) виявлення поняттєвих ознак концепту шляхом опису лексичного значення слова-репрезентанта концепту (визначення його семантичних компонентів та лексем-синонімів); 7) аналіз символічних ознак концепту; 8) дослідження *сценаріїв* (причини виникнення *події*, суб'єкт, об'єкт, мета, умови, час та місце дії) [Там само: 17-18].

А. Загнітко наголошує на багатовимірності терміна «концепт» та мові як основному засобі його матеріального вираження, реалізації: «Концепт – глобальна одиниця мисленнєвої діяльності, він є квантом структурованого знання. Концептам здебільшого властивий універсалізм, їхнє вираження не можна обмежити тільки мовою, але остання постає одним із найпотужніших засобів вияву концепту зокрема і концептосфери загалом» [75: 12].

Отже, концепт як епістемічне утворення визначується такими ознаками: оперативна змістова одиниця свідомості, мислення, пам'яті, ментального лексикону, концептуальної системи мови мозку; результат пізнавальної діяльності; когнітивно-базисна підсистема думки; квант знання; дискретне ментальне утворення; внутрішньо динамічна інформаційна структура; ідея, реконструйована через різнорівневе мовне вираження та позамовну реалію (за допомогою асоціативних зв'язків); згорнутий глибинний смисл предмета; змістовна форма кодування та збереження інформації, пов'язана з психікою людини та національно-культурно маркована.

1.1.2. Концепт як психоментальне утворення. Популярним є визначення концепту як психоментального утворення, що пов'язано з поглядом на концепт як на продукт свідомості людини, вищу форму віддзеркалення дійсності в людській психіці. Погляд на концепт як психоментальне утворення актуалізовано в ідеях С. Аскольдова-Алексєєва [11] та розвинено в дослідженнях Д. Ліхачова [113], а згодом і в працях

А. Бабушкіна [14], О. Єфименко [68], О. Залевської [79], Т. Хайчевської [181], І. Штерн [187].

С. Аскольдов-Алексєєв найістотнішою ознакою концептів як пізнавальних засобів вважає функцію замісництва; сам концепт визначає як мисленнєве утворення, яке заступає в процесі мислення невизначену множинність однорідних предметів, позначуваних певними лексемами. Дослідник обстоює думку, що будь-який концепт є точкою відліку, основою певного мисленнєвого акту, пов'язаного зі сприйняттям і розумінням чужого мовлення: «Концепти – це ембріони мисленнєвих операцій. Коли вимовлене ким-небудь слово розуміється у власному значенні, то це свідчить про те, що той, хто це розуміє, здійснює деякий миттєвий акт, який служить зародком цілої системи мисленнєвих операцій» [11: 275]. Отже, для швидшого й ефективнішого сприйняття мови розум людини послуговується цілим комплексом концептів, що, власне, і матеріалізуються за допомогою слів.

Д. Ліхачов зазначає, що концепт існує та вживається не для самої лексеми, а для кожного основного (словникового) значення слова окремо. Концепт, на думку автора, виступає своєрідним «алгебровим» виразником того чи того значення – якого саме, залежить від контексту та загальної ситуації спілкування. Крім того, концепт не виникає безпосередньо зі значення слова, а є наслідком зіткнення словникового значення слова з особистим і народним досвідом людини. Розшифрування концепту залежить від культурної індивідуальності концептоносія. Сукупність потенцій, які відкриваються у словниковому складі людини, як і мови загалом, позиціоновано як концептосферу. Концептосфера національної мови тим багатша, чим багатша вся культура нації. Якщо концепт є умовним алгебровим підставлянням значення слова або виразу, що скорочує мисленнєвий процес свого користувача, то концептосфера національної мови загалом є алгебровим підставлянням всього культурного досвіду нації – як наслідок, національна мова виступає показником культури нації. Д. Ліхачов виокремлює 4 рівні словникового складу мови: 1) сам словниковий склад як

такий (включно з фразеологізмами); 2) значення словникового зразка – такі, що подано в словниках; 3) концепти – певні підстановки, приховані «замісники», «потенції» значень, що полегшують спілкування й щільно пов'язані з людиною і її національним, культурним, професійним, віковим та ін. досвідом; 4) концепти окремих значень слів, які залежать один від одного й утворюють певну цілісність – концептосферу. Дослідник акцентує увагу на тому, що не лише слова мають концепти-замісники – їх набувають і фразеологізми (вони складніші та яскравіші, ніж у звичайних лексем), і доходить висновку, що національна мова – це не тільки засіб спілкування, знакова система для передання повідомлень. Національна мова в потенції – «замісник» культури, показник її багатства. Концепт виступає особистісним осмисленням, інтерпретацією об'єктивного значення та поняття як змістовного мінімуму значення. Отже, концепт є наслідком об'єднання, зіткнення словникового значення слова й емпіричного, особистого досвіду людини щодо предмета, явища, ознаки, які це слово описує: «Розглядаючи, як сприймаються слово, значення і концепт, ми не повинні виключати людини. Потенції концепту тим ширші й багатші, чим ширший і багатший культурний досвід людини, і чим менший культурний досвід людини, тим бідніша не тільки її мова, але і її концептосфера» [113: 90]. Автор наголошує на тому, що будь-який концепт нерозривно пов'язаний із народною, національною та світовою культурою, що певним чином впливають на розумову діяльність людини, її психіку, світогляд і мовлення.

На думку А. Бабушкіна, концепт – це «дискретна змістовна одиниця колективної свідомості, що відображає предмети реального або ідеального світу й зберігається в національній пам'яті носіїв мови у вербально позначеному вигляді» [14: 28]. І. Штерн розглядає концепт з позиції психолінгвістики та характеризує його як ментальний прообраз. Дослідниця вважає, що концепт має два боки – мовний і психічний. Для психіки концепт – «ідеальне» утворення, образ, що втілює зумовлені культурою

уявлення про світ, постаючи прототипом групи похідних понять; для мови концепт – утворення, що має певну назву [187: 191-194].

Не менш цікавим є визначення Т. Хайчевської: концепт – це «пізнавальна психічна структура, особливості організації якої забезпечують можливість відбиття дійсності в єдності різноякісних аспектів» [181: 147]. Розвиває такий погляд О. Залевська, зазначаючи, що концепт – поняття, яке не можна відстежити безпосередньо. Дослідниця стверджує, що під час систематичного користування мовою в свідомості її носія успішно формовано цілу систему різних концептів. Крім того, можливий і зворотній процес: ті чи ті концепти можна вичленувати з ментальної сфери – чим безпосередньо і займаються психолінгвісти, старанно й глибоко аналізуючи наявний мовний матеріал. Також мовознавець зауважує, що концепт може існувати як надбання окремого індивіда і як певний універсальний варіант, що функціонує в колективній свідомості суспільства чи представників унікальної народної культури [79: 39]. Отже, концепт є базовим перцептивно-когнітивно-афективним утворенням динамічного характеру, що підпорядковане закономірностям психічного життя людини і, внаслідок цього, за багатьма параметрами відрізняється від понять і значень як продуктів наукового опису з позицій лінгвістичної теорії.

О. Єфименко характеризує концепт як локалізоване ментальне утворення, що відбиває реально існуючий, предметний, об'єктивний світ, маючи широкий зміст, який охоплює різні вияви явища в картині довкілля і слова в системі певної мови [68: 2-3].

Отже, концепт у рамках психоментального утворення позиціонований як: перцептивно-когнітивно-афективна структура; продукт свідомості людини; точка відліку мисленнєвого акту, ембріон мисленнєвої операції; динамічний ментальний прообраз; вища форма віддзеркалення дійсності в людській психіці; пізнавальна психічна структура, збережена в національній пам'яті носіїв мови та залежна від культурної індивідуальності концептоносія.

1.1.3. Концепт як етнокультурне утворення. Визначають концепт і як етнокультурне утворення – так званий етноконцепт. У рамках цього підходу головним є усвідомлення ролі національної культури в житті соціуму, розуміння того, що концепт виступає центром перетину світу культури та світу індивідуальних розумінь і смислів. Термін «концепт» у сучасній лінгвістиці трактовано надзвичайно широко й багатозначно. Кожен із концептів виступає виразником вмісту конкретного поняття. Його визначають і як традиційно виражену мовну ідею, мотив. Соціальний, культурний концепт є породженням певного суспільства та його унікальної культури. Саме такі інформаційні одиниці постають предметом вивчення лінгвокультурології. Лінгвокультурологи розглядають концепт як певне ментальне утворення, визначуване своїми етнокультурними особливостями (див. праці С. Воркачова [35], І. Голубовської [54], В. Жайворонка [71], В. Карасика [85], В. Колесова [98], В. Маслової [127], Ю. Степанова [168]).

С. Воркачов виокремлює три основні підходи до визначення статусу концепту в лінгвістиці загалом та лінгвокультурології зокрема [35: 70]:

1) широке розуміння: до складу концептів зараховують лексеми, значення яких становлять зміст національної мовної свідомості та формують наївну картину світу носіїв мови; сукупність цих концептів утворює загальну концептосферу мови, в якій концентровано культуру нації; до складу такого різновиду концептів зараховують будь-яку культурно значущу лексичну одиницю;

2) вужче розуміння: у коло концептів входять семантичні утворення, які марковані лінгвокультурною специфікою та характеризують носіїв певної етнокультури; сукупність таких концептів не утворює концептосфери як цілісного та структурованого семантичного простору, але посідає в ній певну частину – концептуальну площину;

3) специфічно вузьке розуміння: до концептів зараховують винятково ті семантичні утворення, що є ключовими для розуміння певного національного менталітету як специфічного бачення світу його носіями;

визначальними рисами концептів є відображення одночасно духовної та матеріальної культур, високий ступінь абстрактності, репрезентація в мові символом-знаком, здатність до широкої синонімізації; у межах загальної концептосфери утворюють концептуальну сферу.

На думку автора, народна, національна культура визначає глибинний, експресивний зміст концептів; слово є засобом їхньої вербалізації, опредмечування. Значення конкретних мовних засобів (лексем, фразеологізмів, висловів) призводить до виникнення концептів у людській свідомості. Водночас особистий і культурно-історичний досвід значно розширюють межі формування та сприйняття концептів. Якщо культуру народу, носіїв мови розширювано, урізноманітнювано, то, як наслідок, структуру концепту також ускладнювано, вона стає чіткіше та яскравіше вираженою. Лінгвокультурологічний погляд ґрунтовано на накопичувальній (кумулятивній) функції мови, за допомогою якої і відбувається безпосереднє збереження та передавання народного досвіду від покоління до покоління. У цьому розрізі С. Воркачов визначає концепт як одиницю колективного знання/свідомості (яка апелює до вищих духовних цінностей), що має мовне вираження й відзначена етнокультурною специфікою, а концепт у лінгвокультурологічних текстах – як вербалізований культурний смисл, що «за замовчуванням» є лінгвокультурним концептом (лінгвоконцептом), тобто семантичною одиницею «мови» культури, план вираження якої представляє двобічний мовний знак, лінійне видовження якого здебільшого нічим не обмежене [36: 93]. Диференційною ознакою лінгвоконцепту є його етнокультурна маркованість. Лінгвоконцепт мотивований гетерогенністю та багатоозначковістю, успадковуючи від поняття дискурсивність вираження смислу, від образу – метафоричність та емотивність вираження, від значення – включення його найменування в лексичну систему мови. У вузькому *змістовному* розумінні лінгвоконцепти – це поняття буденної, наївної філософії людини, закріплені в лексиці природних мов, що забезпечують стабільність і спадкоємність духовної культури етносу. У

вузькому *формальному* розумінні лінгвоконцепти – семантичні утворення, що стоять за словами, які не знаходять однослівних еквівалентів у перекладі на інші мови. До лінгвоконцептів у широкому *змістовному* розумінні можна віднести будь-який вербалізований культурний смисл, певною мірою маркований етнічною специфікою незалежно від її значущості для національного характеру. До лінгвоконцептів у широкому *формальному* розумінні належать культурні смисли, закріплені за назвою, що наділена специфічною «внутрішньою формою» – ознакою, покладеною в основу номінації, в реалізації якої спостережувано серійність, чисельність [37: 11-12]. Отже, якщо ментальність – це спосіб бачення світу загалом, то менталітет – набір специфічних когнітивних, емотивних і поведінкових стереотипів нації.

На думку І. Голубовської, важливим є усвідомлення вагомої ролі національної культури для існування окремого суспільства, розуміння того, що концепт виступає точкою перетину широкого культурного світу й світу індивідуального. Так, концепт інтерпретовано як своєрідний культурний ген, який входить у генотип культури; ментальний факт культурного простору; максимально абстраговану ідею культурного предмета; концентроване вираження духовно-емоційного досвіду певного етносу [54: 92].

В. Жайворонок кваліфікує аналізовані ментальні одиниці «концептами історико-культурної свідомості народу» та виділяє в їх структурі образність і етносимволіку. Мовознавець розглядає концепти як специфічні мовні одиниці, наповнені етнокультурним смислом, що найчастіше виникають та функціонують у культурному контексті, наділені експресивністю, образністю, символічністю [71].

В. Колесов здійснює спробу простежити поетапний розвиток культурного концепту у свідомості людини, наголошуючи на принциповій відмінності останнього від образу, поняття, символу: «Немає сумніву, що присутність «логічного» в аналізі мовних форм вираження концептів необхідна, але має сенс тільки як «філософське»... Філософія і є

безпосереднім розкриттям національної ментальності, представленій в структурах рідної мови» [98: 59]. Підхід до слова та концепту як «до «ергону» (знання в отриманій інформації), а не як до «енергії» (усвідомлення у мовленнєво-мислиннєвому акті) видає застарілу пристрасть до статичних форм на шкоду розвитку значень в історично змінних формах. Подібні реконструкції неісторичні, а тому не спроможні передавати національне забарвлення» [Там само: 60]. Дослідник виокремлює чотири можливі маніфестації концептуального значення – чотири етапи розвитку культурного концепту:

- 1) образ-подоба – психологічне уявлення образу;
- 2) концептус – логічне «зняття» поняття;
- 3) культурний символ як джерело міфу;
- 4) чиста ментальність концепту [Там само: 63].

Першому з етапів передують нульовий етап – зародок-концептум, тобто присутність чітко не окресленого, але наявного в свідомості людини так званого первинного концепту. Образ і поняття мають предметне значення й отримують тлумачення в словниках. Символ та власне-концепт не можуть набути чіткого визначення, адже смисл першого в процесі дедалі більшого відторгнення від первинного значення слова взагалі втрачає зв'язок із семантикою самої лексеми, а неоформлена ментальність концепту усвідомлюваним своїм змістом може бути опосередковано представлена однаково актуалізованими референтом (щоб саме означає слово, предмет) і денотатом (предметне значення у слові, смисл слова). В. Колесов вважає, що кожне значуще для національної мови слово долає шлях семантичного розвитку від невизначеного ментального концепту (0 етап) до культурного символу. Збагачення смислом починається в першій формі – в образі, оформлюване в понятті та «шліфоване» в символі. Поступово образне значення починає співвідноситися із символічним, а поняття – з концептом, що призводить до певної плутанини у термінології: лат. *conceptus* – це судження, поняття, уявлення про предмет, а лат. *conceptum* – зародок,

зернина смислу. Поняття являє собою заповнення початкового (нульового) концепту на новому та вищому рівні розвитку мовленнєво-мислиннєвої діяльності. Поняття оформляє розведені за традиційними текстами-формулами образи, забезпечуючи тим самим засоби для якісно нового рівня пізнання. Під час студіювання національної свідомості до уваги береться так звана *філософія образу та символу*. Поняттєвий рівень від самого початку вважають успішно подоланим і таким, що не потребує особливої уваги, оскільки «поняття умертвляє річ, річ зникає з «життя», оскільки стає поняттєво описаною, зрозумілою, схопленою думкою та перенесеною у сферу порожніх логічних операцій над мінімальною кількістю виокремлених ознак, які постійно підлягають змінам – тоді як у символі є сталими, незмінними» [Там само: 66]. Семантичний синкретизм концепту в образі оформлювано, в понятті аналізовано, в символі ж репрезентовано вже як єдність «думки-відчуття», а тому здатний заміщати (за С. Аскольдовим-Алексєєвим) і образ, і поняття. Відповідно, символ – це «поняттєвий образ, або образне поняття» [Там само: 66]. Культурний концепт у сучасному його розумінні (4 етап) можна усвідомити й дослідити, проаналізувавши подоланий ним шлях перетворень, через образ, поняття, символ. Отже, концепт – вихідний пункт семантичного наповнення слова (0 етап) і водночас – кінцева межа його розвитку (4 етап). Концепт – це те, що не підлягає змінам у семантиці словесного знаку, що визначає вибір носіїв мови, скеровує їх думки, створює потенційні можливості мови та мовлення.

У межах аналізованого вектора інтерпретації концепта значущими постають праці Ю. Степанова. Дослідник вважає концепт і поняття явищами одного рівня, однаковими за своєю внутрішньою формою, інколи – й абсолютно синонімічними, взаємозамінними. Водночас, Ю. Степанов зазначає, що концепт і поняття є термінами з різних дисциплін: поняття здебільшого вживане в логіці та філософії, концепт є терміном математичної логіки та культурології. Концепт являє собою «згусток культури в свідомості людини; те, у вигляді чого культура входить у ментальний світ людини. Та, з

іншого боку, концепт – це те, за участю чого людина – звичайна людина, не «творець культурних цінностей» – сама входить у культуру, а в деяких випадках і впливає на неї» [168: 43]. Учений наголошує, що концепт не лише відсторонено мислиться, він «переживається». Концепт – «предмет емоцій, симпатій і антипатій, а іноді й зіткнень. Концепт – основна ланка культури в ментальному світі людини» [Там само]. Концепт, за Ю. Степановим, являє собою ідею, що включає абстрактні, конкретно-асоціативні й емоційно-оцінні ознаки, а також спресовану історію поняття; це конкретний, глибинний сенс певного поняття, смислове значення вербально вираженої назви (знаку), яке, водночас, відокремлюється й суттєво відрізняється від самої назви та її денотата (безпосереднього обсягу поняття, його предметного значення).

В. Карасик концепт кваліфікує як культурний смисл, маркований етнічною специфічністю та наділений мовним вираженням і виділяє такі його конститутивні ознаки [85: 13-15]:

1) *комплексність побутування* (лінгвокультурний концепт – це умовна ментальна одиниця, спрямована на комплексне вивчення мови, свідомості та культури; свідомість – сфера перебування концепту, культура детермінує концепт (концепт – ментальна проекція елементів культури), мова – сфера уречевлення концепту);

2) *ментальна природа* (лінгвокультурний концепт перебуває у свідомості, де й відбувається безпосередня взаємодія мови та культури (тому будь-яке лінгвокультурологічне дослідження є одночасно й когнітивним));

3) *ціннісність* (центр лінгвокультурного концепту, оскільки він слугує дослідженню культури, основу якої становить ціннісний принцип);

4) *умовність і розмитість* (лінгвокультурний концепт групується навколо певної «сильної» (тобто ціннісно акцентованої) точки свідомості, від якої розходяться асоціативні вектори; найактуальніші для носіїв мови асоціації утворюють ядро концепту, менш значущі – периферію; чітких меж

лінгвокультурний концепт не має; мовна одиниця, якою актуалізовано центральну точку концепту, слугує іменем концепту);

5) *мінливість* (лінгвокультурний концепт характеризується змінністю інтенсивності оцінки, образного й поняттєвого (фактуального) складників);

6) *обмеженість свідомістю носія* (лінгвокультурний концепт існує в індивідуальній і колективній свідомості (індивідуальні концепти багатші та різноманітніші, ніж будь-які колективні – від мікрогрупових до загальнолюдських – оскільки колективна свідомість та колективний досвід є умовною похідною від свідомості та досвіду окремих індивідів, які утворюють колектив; цю похідну формовано через редукції всього унікального в персональному досвіді та підсумовування збігів));

7) *трикомпонентність* (у складі лінгвокультурного концепту виділяють ціннісний, образний (образно-перцептивний та образно-метафоричний) і поняттєвий (фактуальний) компоненти; фактуальний компонент зберігається у свідомості у вербальній формі, образний є невербальним і може лише описуватися й інтерпретуватися);

8) *поліапелюваність* (до того самого лінгвокультурного концепту можна апелювати за допомогою мовних одиниць різних рівнів: лексем, фразеологізмів, вільних словосполучень, речень; у різних комунікативних контекстах та сама одиниця здатна бути «входом» у різні концепти);

9) *багатовимірність* (лінгвокультурний концепт відрізняється багатовимірністю – відкритою та необмеженою);

10) *методологічна відкритість і полікласифікованість* (лінгвокультурні концепти можуть класифікуватися за тематикою, за носіями, за типами дискурсу, за типами трансльованості).

В. Маслова позиціонує концепт як специфічне семантичне утворення («ментальну сутність»), що має лінгвокультурні особливості та характеризує представників певної етнічної культури. Слугуючи відображенням народного світобачення, концепт виступає маркером мовної картини світу, вбираючи в себе значення слова, особистий і національно-історичний досвід [127: 47].

Експлікація смислу концепту доступна лише мовознавцеві, який чудово розуміє і здатен пояснити живе, народне мовлення.

Більшість сучасних лінгвокультурологів відзначає здатність концептів виражати певну оцінку – позитивну, негативну, нейтральну. У межах цього вектора концепт ґрунтовано на розумінні феномену духовних цінностей (людські уявлення про добро і зло, любов і ненависть, правду і кривду, красиве й потворне). Дослідники говорять про апеляцію до вищих духовних цінностей (С. Воркачов), «ціннісні домінанти культури» (В. Карасик), «екзистенційні смисли» (М. Красавський), «терміни духовної культури» (Ю. Степанов).

Отже, концепт у межах етнокультурного утворення постає як: культурний смисл (ген), етноконцепт, лінгвокультурний концепт; центр перетину світу культури та світу індивідуальних розумінь; ментальне утворення, марковане етнокультурною специфікою; структура, вербалізована в слові (її глибинний експресивний зміст, зумовлений національною культурою, апелює до вищих духовних цінностей); основна ланка культури в ментальному світі людини, ментальний акт культурного простору.

1.1.4. Інтегративний підхід до визначення концепту. У сучасній лінгвістиці дефініції концепту здебільшого визначувані поєднанням кількох векторів інтерпретації одночасно. Так, С. Ляпін розглядає концепт як дискретний, але досить універсальний і багатовимірний феномен, здатний проникати в найрізноманітніші сфери й аспекти людського буття-в-світі, істотно впливаючи на його параметри та орієнтації [116]. Дослідник подає кілька визначень концепту:

1) смислові кванти людського буття-в-світі, які – залежно від конкретних умов – перетворювано на різноманітні спеціалізовані формотворення, гештальти буття;

2) багатовимірні смислові варіанти/інваріанти, смислові центри перетворень різнопланових (які належать різним планам, рівням, вимірам, аспектам буття) функційних структур діяльності у певній предметній сфері;

3) своєрідні культурні гени, які входять до генотипу культури та ймовірно визначають феноменологічну поверхню культури, її фенотип, являючи собою скомпільовані, згорнуті алгоритми висновків-обґрунтувань-пояснень; зародкові форми Логосу (культурно зумовленого Слова-Судження-Міркування-Роздуму), який розкриває Істину;

4) інтегративні, функційно-системні, багатовимірні, ідеалізовані формотворення, що самоорганізуються та спираються на поняттєву основу, закріплену у значенні будь-якого знака (наукового терміна, слова або словосполучення розмовного мовлення, складнішої лексико-граматико-синтаксичної структури, невербального предметного образу, предметної дії тощо).

Під культурою дослідник розуміє універсальний спосіб перетворення змісту й форми спеціалізованих результатів людської діяльності (юридичної або моральної норми, наукової або технологічної ідеї, художнього образу) на стани, структури, алгоритми діяльності як родової сутності людини; як узагальнено-універсальний спосіб самоорганізації та саморозвитку людського буття. У концепті С. Ляпін основними ознаками визначає багатовимірність та дискретну цілісність смислу, наявного в безперервному культурно-історичному просторі і тому схильного до культурної трансляції з однієї предметної сфери в іншу. Концепт, передовсім, буттєво-культурне, а не спеціально-предметне формотворення.

М. Алефіренко розглядає концепт як мисленнєвий образ досить широкого структурного діапазону: а) за горизонтальною віссю – від узагальнених наочних образів до логічних понять; б) за вертикальною віссю – з різним ступенем експлікації його глибинних смислових прошарків [4: 90]. Концепт, на думку автора, постає первинною оперативною одиницею когнітивної семантики – «семантичний ембріон», або смисловий ген значення мовного знака, що нагадує речовину без структури і постає будівельним матеріалом для всіх пізнавальних структур. Поняття (*conceptus*) і концепт (*conceptum*) як елементи свідомості виконують функцію

сислового і конструктивного ядра будь-якого концептуального простору, зокрема і мовної свідомості. Це виражається в тому, що вони замикають на собі всю систему смислових координат свідомості в її парадигматичних, синтагматичних та етнокультурних зв'язках. Концепт підлягає поетапній еволюції та вербалізації. Цей процес щільно пов'язаний із семантичним розвитком слова-імені концепту. Слово фіксує властивості й ознаки, що виділяються у концептуалізованому предметі дійсності, виражає його зв'язки та відношення до інших об'єктів концептосфери, зараховує його до певної категорії. На першому етапі вербалізації концепту відбувається його осмислення, тобто співвідношення в свідомості людини смислового змісту концепту з етимомом відповідного слова; на другому – формується внутрішня форма слова – смисловий центр концепту-образу (здебільшого такий статус отримує одна з ознак етимологічного змісту концепту); на третьому – здійснюється метонімічна концентрація образу, внаслідок чого виникає образне поняття, що стимулює формування символічного значення слова; на четвертому – з'являється настанова на міф, тобто дію символу в парадигмі певної культури. У такий спосіб, концепт, з одного боку, – вихідний пункт породження значення мовного знака, а з другого, – завершальний когнітивний етап смислового насичення слова. Вербалізовані концепти дають змогу вийти за межі об'єктів, що сприймаються безпосередньо, та оперувати предметами, якими раніше не доводилось маніпулювати (пор.: неverbалізовані концепти (зміст дорівнює конкретно-чуттєвому образу, що зберігається у свідомості як предметно-зображальний код) обмежують мисленнєві акти людини особистісними смислами, створеними її власним досвідом) [Там само].

А. Приходько акцентує увагу на таких диференційних ознаках концепту як комплексного утворення: ціннісність (здатність точно, ємно, конкретно оцінювати предмети та явища дійсності), комплексність (здатність одночасно належати до свідомості, культури й мови), умовність (зосередженість у межах нематеріальної, «ідеальної» людської свідомості),

відкритість, мінливість (зумовлена постійними змінами зовнішнього оточення та внутрішньої системи цінностей), складна структура (наявність активного, пасивного та внутрішнього шарів), різнорівневе мовне втілення [151: 49].

Ж. Краснобаєва-Чорна витлумачує концепт як «одиницю мислення й пам'яті, що постає в результаті тривалого і складного процесу, наділяється мовною оболонкою (виражається лексичними, фразеологічними, пареміологічними одиницями, прецедентними текстами, етикетними формулами тощо), підлягає процесам специфікації, узагальнення, абстрагування та модифікації (змінам, уточненню, розширенню / звуженню), характеризуючись динамічною природою, відзначається «стереотипністю» й «константністю», утворена множинністю складників і наповнена культурним змістом, виконує пізнавальну функцію, функції орієнтування у світі та збереження знань про світ» [102: 140]. Серед диференційних ознак концепту дослідниця виокремлює «зв'язок з мовою, мисленням, пам'яттю та психікою, абстрагування, етнокультурне забарвлення, момент переживання, специфікацію, узагальнення, автореферентність, безтілесність, відкритість, вічність, динамічний характер, гнучкість, множинність складників, потенційну суб'єктивність, тривалість і складність формування, стереотипність і константність, кодованість у чуттєво-образних уявленнях, відображення ментальної дійсності», виконання концептом пізнавальної функції, функції збереження знань про світ, структурування знання, орієнтування у світі [101: 41].

Отже, концепт, використовуючи певне ідеально-абстрактне начало (знання, інформацію, психіку, ментальність), посідає проміжне місце між національним світосприйняттям і мовою, тісно їх пов'язуючи. Концепт – це явище синкретичне, що має ментальну сутність і матеріальне начало – мовне вираження, є специфічною часткою етнокультурної інформації, що відображає світ національного сприйняття предметів і понять, позначених мовою. Передача певного значення, етнокультурне забарвлення й

обов'язкова наявність мовного втілення – основні складники реалізації концепту як багатовимірного утворення. Такі ознаки концепту, як виконання пізнавальної функції, функції збереження знань про світ, існування у вигляді інформаційних елементів, здатність вербалізуватися, визначають його як епістемічне утворення; ознаки зв'язку з психікою та пам'яттю, абстрагування, потенційної суб'єктивності, здатності відображати ментальну дійсність у певних образах актуалізують концепт як психоментальне утворення; ознаки наявності специфічного національно-культурного забарвлення й оцінного компонента, узагальнення, стереотипності та константності існування, належності всьому колективу, кодованості у чуттєво-образних уявленнях уможливають кваліфікацію концепту як етнокультурного утворення. Доцільною видається спроба вивести власну дефініцію концепту, яка враховує всі проаналізовані підходи до його визначення: *концепт* – це базова оперативна одиниця мислення людини, продукт індивідуальної й колективної свідомості та пам'яті, що відображає (віддзеркалює) предмет або явище дійсності у вигляді певних ментальних образів, несучи про них усю добуту шляхом пізнавальної діяльності інформацію, обов'язково виражаючи специфічну етнокультурну маркованість, емотивність, оцінність і набуваючи вербального вигляду (за допомогою лексем, фразеологізмів, висловів тощо) [45].

1.2. Вербальна об'єктивація концепту засобами ареальної фразеології

1.2.1. Проблема вербальної об'єктивації концепту. Визначення найпродуктивніших шляхів інтерпретації концепту, його вербальної об'єктивації постає однією з актуальних проблем концептивістики (див. праці М. Алефіренка [3], А. Загнітка [75], В. Іващенко [81], В. Карасика [84], Ж. Краснобаєвої-Чорної [101], Ю. Степанова [168], В. Ужченка [176] і Д. Ужченка [178] та ін.).

А. Приходько стверджує, що вербальна об'єктивація концептуального референта фактично є вибором адекватної назви концепту [151: 110]. Вербалізація концептів відбувається трьома шляхами: лексичним, фразеологічним і синтаксичним (див. Табл. 1.1):

Таблиця 1.1

Способи вербальної об'єктивації концептів

Різновид вербальної об'єктивації	Основна одиниця вираження	Диференційні ознаки
Лексичний	слово	простота, ефективність вираження; висока частотність вживання; передання насамперед поняттєвого начала концепту
Синтаксичний	словосполучення і речення	означення нечітко окреслених концептів; середня частотність вживання; передання переважно поняттєвого компонента концепту
Фразеологічний	стійкий вислів	окреслення змісту концептів, значущих для культури, світогляду певного етносу; порівняно низька частотність вживання; обов'язкова присутність – поряд із поняттєвим – оцінного компонента

Лексичну об'єктивацію визначають як найпростіший, найтипівіший і одночасно найефективніший прийом вербальної репрезентації концепту. Слово вбирає в себе узагальнений зміст значної кількості різних форм вираження одиниць ментального порядку, що існують у природній мові та інших сферах буття людини – матеріальній і духовній. Основна одиниця цього зразка об'єктивації – лексичний знак – слугує посередником між планом вираження концепту та планом його глибинного змісту. Зазвичай концепту присвоювано субстантивну назву (наприклад, *людина*). Про впорядкованість і чітку системність функціонування однослівних (синтетичних, синкретичних) вербальних втілень того чи того концепту свідчить їхнє існування й використання мовцями як двохелементних (*чоловік і жінка, батько і мати*) або трьохелементних структур (*віра, надія, любов; добро, краса, істина; минуле, теперішнє, майбутнє*).

А. Загнітко зазначає, що «найпростішими концептами варто розглядати такі, які виражені чи репрезентовані одним словом, а складнішими – ті, які виражаються чи репрезентуються у словосполученнях і реченнях» [74: 137]. Відповідно два інші різновиди вербальної об'єктивації концептів – синтаксичний і фразеологічний (виступаючи аналітичними, дискретними прийомами мовної репрезентації одиниць ментального порядку) – є менш поширеними та продуктивними.

Синтаксична об'єктивація передбачає використання для опредмечення певного концепту одночасно двох (або більше) лексем: *любов до ближнього, свобода слова, моральний вибір* тощо.

Певною мірою на попередню схожа *фразеологічна об'єктивація* концепту – для вербальної репрезентації одиниць ментального рівня вона використовує структури, що складаються з кількох повнозначних елементів. Однак якісно відрізняється такий спосіб вербалізації від інших тим, що передає лінгвокультурний досвід етносу, його здатність образно, символічно, «чуттєво» оцінювати ситуацію, явище, об'єкт.

Усі три способи вербальної об'єктивації концепту сприяють регулярній репрезентації концепту знаком, що робить його загальнозживаним, відомим, прозорим для розуміння. С. Жаботинська доводить, що «вербалізований концепт є мінімальним пакетом інформації» [69: 81]. Прийоми лексичної, фразеологічної, синтаксичної репрезентації концептів є усталеним шляхом фіксування ментального інваріанту, створеним системою мови. Лексеми (словесна форма реалізації концептів) і фразеологізми, словосполучення (надслівна форма репрезентації концептів) є первинними номінаціями одиниць ментального порядку. А. Приходько стверджує, що «первинні номінації є найбільш інформативними концептуальними корелятами, оскільки сприяють породженню, модифікації та архівації смислів. Разом із тим, у них фіксуються численні смислові трансформації, які відбуваються в мові та культурі» [151: 113].

Проблема визначення закономірностей вербалізації окремих концептів засобами мови (зокрема ареальними фразеологічними одиницями) є недостатньо дослідженою. У сучасних мовознавчих студіях ареальні фразеологізми як знаки вторинної номінації постають важливим джерелом визначення ролі людського чинника в мові, є інформативними щодо культурних, історичних надбань народу, виділення національно-культурного складника концепту [43].

1.2.2. Ареальна фразеологічна одиниця як засіб вербалізації концепту. Значний науковий інтерес викликає мовленнєва реалізація ментальних одиниць за допомогою ареальних фразеологізмів – таких, які побутують на окремій, локальній території (в межах певної говірки чи цілого діалекту). Вирішення цього питання має значення для формування теоретичних засад багатьох сучасних лінгвістичних дисциплін (концептивістики, етнолінгвістики, лінгвокультурології, діалектної фразеології, соціолінгвістики). Емпіричний досвід розв’язання проблеми є важливим для лексико- та фразеографії: аналіз механізму вербалізації, «опредмечення» абстрактних ментальних одиниць відбувається на основі зібраного фактичного матеріалу – діалектних фразеологізмів певної території. Одним із завдань української діалектології, за С. Бевзенком, є створення регіональних фразеологічних словників із простеженням самобутності діалектної фраземіки [19: 16].

Першим етапом дослідження специфіки вербалізації концепту за допомогою ареальної фразеологічної одиниці є формування чіткого розуміння їх суті: концепти – одиниці універсальні, мають здатність виражатися в об’єктах предметного світу та «ідеальної», ментальної дійсності (систематизована сукупність концептів у свідомості людини формує ментальну (неспоглядальну, матеріально не виражену) концептосферу). Одним із найяскравіших засобів їх безпосереднього вияву є мова, що дає змогу дослідити закономірності вибудовування значеннєвої структури концепту, визначити його кваліфікаційні ознаки та класифікаційні

параметри, зрозуміти своєрідність національно-культурного забарвлення одиниць мисленнєвого рівня (шляхом послідовного аналізу експліцитних та імпліцитних характеристик концепту).

Зв'язок між людиною як представником окремого етносу та мовою як семіотичною системою існує двобічний. Людина продукує мову, категоризуючи навколишній матеріальний і духовний світ крізь призму свого унікального бачення та народної свідомості. Здійснює вона цей процес завдяки концептам, які, фактично, є точкою відліку, інструментом і наслідком концептуалізації. Вербалізуються концепти, не в останню чергу, за допомогою фразеологічних одиниць. Водночас, можливо простежити перехід від знаків вербального втілення (фразеологізму) до концепту (див. Схему 1.1):

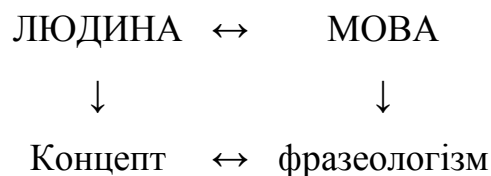

Схема 1.1. Зв'язок між ментальною та семіотичною системами

Встановлення специфіки фразеологічної одиниці як потужного засобу вербалізації концепту є актуальним. У цій площині значний інтерес викликає репрезентація концепту ареальною фразеологічною одиницею [44]. Жива, народна мова діалектів відбиває найсучаснішу етнокультурну ситуацію окремих територій країни. Визначенням ролі АФО в реалізації концепту, з'ясуванням специфіки структури концепту в тому чи тому ареалі, окресленням семантичної організації та параметричної характеристики АФО (засобів вербалізації концепту) поряд із діалектологією займається етнофразеологія. Так, А. Вежбицька зазначає, що предметом вивчення цієї науки є культурно-специфічні фрази й ідіоми для виявлення культурних цінностей народу [213: 47]. В. Коваль вживає термін у двох значеннях: етнофразеологія – окремий напрям фразеології, що вивчає фразеологізми в етнокультурному аспекті; певна сукупність етнофразем (немотивованих на

синхронному рівні фразеологічних одиниць), які належать до сфери народної духовної культури [92: 3]. А. Івченко вважає, що етнофразеологія – помежів'я двох наукових дисциплін: фразеології та етнолінгвістики [82].

Об'єктом нашого дослідження постає фразеологія східностепових українських говірок. Вивчення останньої у 90-х роках ХХ – на початку ХХІ ст. зосереджено в кількох основних напрямках:

1) тематичний аналіз окремих ареальних фразеологічних одиниць (К. Глуховцева, В. Дроботенко, Н. Клименко, В. Лєсна, І. Магрицька, І. Ніколаєнко та ін.);

2) опис активних процесів у фразеотворенні ареалізмів, їх динаміки в межах попередньо визначеної говірки (Р. Міняйло, В. Ужченко, Д. Ужченко та ін.);

3) дослідження етимології ареальних фразеологічних одиниць (К. Глуховцева, А. Івченко, І. Магрицька, Є. Отін, В. Ужченко та ін.);

4) опис механізмів вербалізації обрядів і звичаїв (В. Дроботенко, І. Магрицька, Т. Маркотенко, В. Ужченко та ін.);

5) аналіз конотації ареальних фразеологізмів (Л. Мельник, Є. Отін, В. Ужченко, Д. Ужченко та ін.);

6) встановлення культурно-національного компонента ареальних фразеологічних одиниць (Л. Мельник, Р. Міняйло, Є. Отін, В. Ужченко та ін.);

7) структурно-семантичне моделювання ареальних фразеологізмів (А. Івченко, І. Мілева, В. Ужченко, Д. Ужченко та ін.) та ін.

Т. Грица в [56] обирає об'єктом дослідження фразеологію степових говірок південно-східного наріччя. Специфіка фразеологічного складу Гуляйпільщини прив'язана до особливостей заселення степового краю в першій половині ХІХ ст. Дослідниця здійснила ідеографічний і ареальний аналізи говірок Гуляйпільського району й виявила яскраво виражений антропоцентричний характер ареальної фразеологічної системи (близько 90% описаних семантичних рядів).

В. Дворянкін у [62] у складі лексико-семантичних груп на позначення фізичних рис людини розглядає фразеологізми різної будови, наприклад: *висмаже^ний на гр'їб'інец'* ('про худу людину'), *висохла йак де^нре^нвина* ('висока і худа людина'), *йак бугай* ('кремезний чоловік') тощо.

Т. Маркотенко в [118] доходить висновку, що для семантики фразеологічних одиниць родильної обрядовості східнословобожанських і східностепових говірок характерний антропоцентризм.

Концепт – як ментальне, когнітивне утворення – займає проміжну позицію між народною культурою певного регіону та його діалектним вербальним мовленням (в нашому випадку його репрезентує ареальна фразеологічна одиниця), слугуючи їхньою зв'язною ланкою. Д. Ужченко в [178] висвітлює такі проблеми концептуального вивчення фразеологізмів сходу України: фразеотематичні групи зоофразеологізмів як окремий шар загальної української фразеології, концептуальні вияви в АФО духовного та матеріального світів, визначення національної специфіки зоофразеології. Ученим встановлено, що вербалізація різноманітних концептів за допомогою зоофразеологізмів східностепових і східнословобожанських говірок відбувається нерівномірно, фаунономенам характерне підвищення рівня символності та метафоричності значення. У межах фразеотематичної групи ареальної фразеології сходу України вчений виділяє 12 фразеосемантичних груп, а також зазначає, що наявний у слові потенціал взаємодії із сигніфікатом, денотатом, реалією, широким етнокультурним контекстом.

Л. Мельник у [129] досліджує флористичні та відетнонімі фразеологізми східностепових і східнословобожанських говірок Донбасу в етнокультурному контексті та визначає способи вираження культурно-національної конотації в ареальних фразеологізмах. Дослідниця вважає, що мовно-фразеологічна картина світу фрагментарна порівняно з концептосферою. Автор демонструє, що: а) концепти-етноніми на позначення «чужого» (*москалі, цигани, німці, татари*) формують більшу частину відетноніміх АФО (зазвичай пейоративно забарвлених),

наприклад: *мутить як у селі москаль, багатий як циган на блохи, вивертає тилу наче німець*; б) велика кількість концептів-флоризмів (*верба, дуб, барвінок, мак*) реалізована у фразеологізмах із позитивним значенням, наприклад: *здоровий як дуб, красива як маківка*. Дослідниця зауважує, що культурно-національний компонент є частиною семантичної структури всієї ареальної фразеології, а найефективнішим засобом виявлення культурно-національної конотації є психолінгвістичний експеримент.

Р. Міняйло під час дослідження фразеологізмів говірок Донбасу в [132] застосовує метод семантико-структурного моделювання (48 моделей), що дав змогу встановити своєрідність лінгвокультурної ситуації регіону та підтвердити антропологічний характер АФО, виділивши 53 найчастотніші й найрегулярніші концепти-образи, які вербалізуються у фразеологізмах на позначення людини та її психічних, фізичних рис (соматизми (*загребуща рука*); назви предметів побуту (*бочка з пивом, мішок з салом*); фаунізми (*жаба пузата*); флоризми (*гарбуза проглотив*); назви мір (*чотири на чотири*); назви явищ природи (*як ураган літом*); оніми (*язиката Хвеська*); назви свояцтва та спорідненості (*невістка-кістка*). Активними процесами в ареальній фразеології сходу України дослідник називає безперервне формування окремих мікрогруп, видозміну фразем, еволюцію від широкої ареальної варіантності до літературного різновиду, взаємозамінність компонентів, рух від безобразних словосполучень до образних і навпаки, переорієнтацію внутрішньої форми АФО тощо.

У збірнику наукових праць «Образне слово Луганщини» (2002) вміщено матеріали досліджень антропоцентричного фразеологічного матеріалу говірок зазначеного регіону. Н. Апраксимова на матеріалі «Фразеологічного словника східнослобожанських і степових говірок Донбасу» В. Ужченка та Д. Ужченка виділяє 5 підгруп: 1) фразеологічні одиниці на позначення вигляду людини (*як з інкубатора* 'однаково одягнені'); 2) фразеологічні одиниці на позначення фізичного стану людини (*вікна гризти* 'голодувати'); 3) фразеологічні одиниці на позначення

дурнуватой, дивної людини (*не дружить з головою, вавка в голові*); 4) фразеологічні одиниці на позначення психічних станів людини (*мандражка б'є* 'боятися, переживати'); 5) фразеологічні одиниці на позначення недосвідченості, сором'язливості (*як засватана, як перший раз замужем*) [137: 26-28]. Ю. Радченко характеризує кілька семантичних рядів АФО з архісемою 'людина', зокрема: *упав з бугра* 'про дурнувату, нерозумну людину', *приїхав із Зоринська* 'про божевільну людину', *чорт гидомирний* 'про некрасиву людину', *не в бой, не в строй, не в Красну Армію* 'про нікуди не придатну людину', *тентік тентіком* 'про дуже худу людину', *індюшиця горбата* 'про нестатурну жінку', *пентюх лінивий і лінивий валянок* 'про ледачу людину', *ангел небесний і пряник пряником* 'про добру людину' [Там само: 113-114]. С. Харківська досліджує фразеологізми, що різнобічно характеризують людину, наприклад: *красуня бараниківська* 'некрасива дівчина чи жінка', *з-під вугла черевиком прибитий* 'про дурнувату людину', *язик з немощами і кістяк невмирущий* 'про дуже худу людину' [Там само: 129].

В. Ужченко зазначає, що лінгвальні й екстралінгвальні чинники формування діалектної фразеології, номенклатура слів-концептів (які утворюють серцевину мовної картини світу ареалу), багатовимірні смислові зв'язки між цими словами й АФО потребують детального вивчення [175]. Докладно фразеологічні одиниці східностепових і східнослобожанських українських говірок проаналізував В. Ужченко в [176]. Предметом розгляду вченого стали ідеографічна характеристика АФО й опис базових концептів в ідіоматиці. В. Ужченко дослідив зібраний фактичний матеріал у контексті народної культури, оскільки впевнений у наявності зв'язку лінгвосеміотичних систем із національною картиною світу, що яскраво виявилось в увазі вченого до концептуалізації сприйняття довкілля, своєрідності виявлення культурно-національної конотації ареальних фразеологізмів сходу України. Дослідник подав повний аналіз АФО в контексті головних етнокультурних концептів. Науковець визначає основні

семантичні й образно-стилістичні чинники діалектного фразеотворення (символізація, евфемізація, каламбур, шлях перифрастичного розгортання слова, творення АФО на базі й за участю власних назв, фразеотворення за участю транссем та окремих структурно-семантичних моделей), описує найактивніші процеси в сфері ареальної фразеології сходу України (постійне вербальне поповнення фразеологічних універсалій, нарощування вихідного фразеологізму, жартівливо-іронічне представлення фрагментів докільця, заміна джерел активного поповнення ареальної фразеології за рахунок «натиску» субстандартних (жаргонних) мовних елементів із говірок російської мови, затемнення внутрішньої форми, місцева прив'язка висловів, випадки дефразеологізації). В. Ужченко актуалізує висновок: внутрішня форма певної АФО виступає як джерело для творення багатьох форм інших фразеологізмів; евфемізація окремих ділянок етнокультури спричиняє утворення фразеологічних універсалій; літературна фразеологія включає тільки окремі відшарування історично змінних і локально функційних місцевих висловів; матеріальний і духовний види етнокультури тісно переплетені, й духовна сфера в кінцевому підсумку зумовлена матеріальною [Там само: 50-51; 73].

І. Мілева в [131] констатує, що найважливіше значення для формування евфемістичного та дисфемістичного фразеологічних нашарувань має компонентна структура АФО (для дисфемізмів – це пейоративно забарвлені, жаргонно-просторічні лексеми, слова-символи на позначення непривабливості; для евфемізмів – мікролокальні назви, псевдовласні утворення); діалектні фразеологізми яскраво відбивають етнокультурну ситуацію Донбасу; у центрі фразеологічної парадигми – адресант, який звертається до адресата за певних умов і з певним задумом або характеризує буденні реалії (у такий спосіб розкривається значення людського чинника у фразеотворенні).

Н. Скоробагатько в [164] встановила семантико-культурологічну своєрідність соматичного коду фразеології, з'ясувала роль концептив-

соматизмів (*спина, голова, вуха, п'яти, очі*) в ареальному фразеотворенні: *гріти розпили спиною* 'нічого не робити', *розпилом по голові торохнутий* 'дурень', *верба за вушима росте* 'хтось любить купатися', *гризти п'ятки* 'жалкувати', *умерти з відкритим оком* 'здивуватися'.

Т. Д'якова в [66] зазначає, що маргінальність і новоствореність зумовлюють національно-культурну специфіку АФО Донбасу, а головна роль у репрезентації концептосфери мешканців регіону за участю фразеологізмів належить їх обрядовому прошарку (родильний, весільний, близький до небуття).

О. Шкуран у [186] стверджує, що всім АФО властивий експресивний значеннєвий компонент. Дослідниця розкриває вплив людського чинника на формування діалектної фразеології Донбасу й актуалізує проблему складності визначення чіткої межі між східностеповими, східнослобожанськими та іншими говірками.

І. Царьова в [182] розкриває специфіку вияву етнокультурного забарвлення фразеологічних одиниць календарної (осінній, зимовий, весняний, літній цикли) та сімейної (поховальний, весільний, родильний цикли) обрядовості. Автор зауважує, що обрядова концептосфера трансформувалася в явище звичайних святкових розваг, втративши глибинне сакральне значення (*носити кутю, в'язати колодки, вербою бити*); зникли родильні обряди – відповідно і АФО, які їх репрезентували; сформувалися нові традиції і знаки вторинної номінації, що їх репрезентують (*написати листа Святому Миколаю, весільна подорож*).

Отже, в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. фразеологія східнослобожанських і східностепових говірок досліджувана досить активно. До наукового вжитку введені численні вузькоареальні фразеологічні одиниці у зв'язку з вивченням певних тематичних груп лексики, дослідженням етимології фразеологізмів, спостереженням над активними процесами говіркової фразеології сходу України, укладанням та виданням фразеологічних словників. Предметом наукової уваги постає

лінгвокультурологічний аспект аналізу людини, різновидів її діяльності, просторово-образні уявлення тощо.

1.3. Концепт *людина* у фразеології східностепових українських говірок: структурна організація

1.3.1. Складники концепту *людина* у фразеології східностепових українських говірок. Вивчаючи концепт, мовознавці в різний спосіб його структурують (пор. у С. Воркачова [35], В. Карасика [84], М. Піменової [142], З. Попової та Й. Стерніна [148], Ю. Степанова [168] та ін.). У дослідженні взято до уваги «класичні» погляди на структуру концепту представників когнітивної лінгвістики та лінгвокультурології.

Так, М. Піменова вважає, що концептуальна структура формується сімома класами ознак: *мотивуючою ознакою* слова-репрезентанта концепту, *образними ознаками* (виявляються через сполучувальні властивості слова-репрезентанта концепту), *поняттєвими ознаками* (об'єктивованими як семантичні компоненти слова-репрезентанта концепту), *ціннісними ознаками* (актуалізованими як у вигляді конотацій, так і в сполученнях зі словом-репрезентантом концепту), *функційними й категорійними ознаками*, *символічними ознаками* (виражають складні міфологічні, релігійні та інші культурні поняття, закріплені за словом-репрезентантом концепту) [142: 17].

Детально аналізують структуру концепту З. Попова та Й. Стернін, виокремлюючи в ній три ключові компоненти: чуттєвий образ, інформаційний зміст та інтерпретаційне поле.

Чуттєвий образ кодує концепт, формуючи одиницю універсального предметного коду. Найяскравіші наочні образи у носіїв мови пов'язані з назвами астрономічних тіл, транспортних засобів, предметів побуту, пір року, місяців, проміжків доби, частин тіла людини й тварин, осіб за родинними відносинами, рослин, приладів і апаратів, друкованих видань, частин ландшафту. Чуттєвий образ у структурі концепту неоднорідний. Його

утворено за допомогою: 1) перцептивних когнітивних ознак, що формуються у свідомості носія мови в результаті відображення ним довкілля за допомогою органів чуття (перцептивний образ, що включає зорові, тактильні, смакові, звукові й нюхові образи); 2) образними ознаками, що формуються метафоричним осмисленням відповідного предмета або явища (метафоричний, когнітивний образ, що відсилає абстрактний концепт до матеріального світу).

Інформаційний зміст концепту включає мінімум когнітивних ознак, що визначають основні, найістотніші відмінні риси концептуалізованого предмета чи явища. Це ознаки, найважливіші для самого предмета або його користування, що характеризують його основні диференційні риси, обов'язкові складові частини, головну функцію тощо. Інформаційних когнітивних ознак зазвичай небагато, це дефініційний мінімум ознак, що визначають сутність концепту. Інформаційний зміст багатьох концептів близький до змісту словникової дефініції ключового слова концепту (до нього не входять випадкові, необов'язкові, оцінні ознаки).

Інтерпретаційне поле містить когнітивні ознаки, що в різних аспектах інтерпретують основний інформаційний зміст концепту, є його наслідком, являючи собою певне підсумкове знання, або ж оцінюють його. Інтерпретаційне поле неоднорідне, у ньому достатньо чітко виокремлюються кілька зон – таких ділянок інтерпретаційного поля, що відрізняються певною внутрішньою змістовою єдністю й об'єднують близькі за змістом когнітивні ознаки. Зони: 1) оцінна зона – об'єднує когнітивні ознаки, що виражають загальну оцінку (гарний/поганий), естетичну (красивий/некрасивий), емоційну (приємний/неприємний), інтелектуальну (розумний/дурний), моральну (добрий/злий, законний/незаконний, справедливий/несправедливий тощо); 2) енциклопедична зона – об'єднує когнітивні ознаки (яскраво виражений груповий та індивідуальний характер), що характеризують необов'язкові ознаки концепту, які вимагають ознайомлення з ними на основі досвіду, навчання, взаємодії з денотатом концепту тощо; 3) утилітарна

зона – об'єднує когнітивні ознаки, що виражають утилітарне, прагматичне ставлення людей до денотата концепту, знання, пов'язані з можливостями й особливостями його користування з певною практичною метою;

4) соціально-культурна зона – об'єднує когнітивні ознаки, що відображають зв'язок концепту з побутом і культурою народу (традиціями, звичаями, діячами літератури й мистецтва, художніми творами, прецедентними текстами тощо);

5) паремійна зона – сукупність когнітивних ознак концепту, об'єктивованих прислів'ями, приказками й афоризмами, тобто сукупність тверджень і уявлень про явище, відображене концептом, у національних пареміях (паремії в зоні можуть впорядковуватися за польовим принципом, ураховуючи частотність вираження певного смислу).

Образ та інформаційний зміст концепту репрезентують його інформаційний каркас, що має відносно структурований характер. Інтерпретаційне поле заповнює «місце» між цими структурними компонентами; це найменш структурована частина концепту, що може бути подана як перелік ознак. Структура концепту може бути описана лише після того, як встановлено його зміст, виявлено когнітивні ознаки. Дослідники наголошують на необхідності розмежування змісту концепту та структури концепту:

- 1) зміст концепту утворено когнітивними ознаками, що відображають окремі риси концептуалізованого предмета або явища, й описано як сукупність цих ознак; зміст концепту внутрішньо впорядковано за польовим принципом – ядро, ближня, дальня і крайня периферії; приналежність до певної змістової зони визначається яскравістю ознаки у свідомості носія відповідного концепту; опис здійснювано шляхом переліку ознак від ядра до периферії за зменшенням яскравості ознаки;
- 2) структура концепту включає базові структурні компоненти різної когнітивної природи – чуттєвий образ, інформаційний зміст та інтерпретаційне поле – й описується як перелік когнітивних ознак, що належать кожному з цих структурних компонентів концепту [148].

С. Воркачов стверджує, що оптимальним для повноти семантичного опису лінгвокультурного концепту буде виділення у його структурі трьох складових: поняттєвої (відображає його ознакову та дефініційну структури), образної (фіксує когнітивні метафори, які підтримують концепт у мовній свідомості) та значеннєвої (визначувана місцем, яке займає назва концепту в лексико-граматичній системі конкретної мови, куди ввійдуть також етимологічні й асоціативні характеристики цієї назви). *Поняттєва складова* – інформація про суттєві ознаки предмета; те у його змісті, що не є метафорично-образним і не залежить від внутрішньосистемних (значеннєвих) характеристик його мовної назви. *Образна складова* – різниця між обсягом логічного поняття й уявленнями про клас предметів, не завжди прозорими для розуміння (конотативні асоціації); наочне моделювання сутностей, які чуттєво не сприймаються (метафоричні асоціації). Цей компонент відображає етнокультурну специфіку соціуму, його менталітет. *Значеннєва складова*: знакова, лінгвістична природа культурного концепту передбачає його закріпленість за певними вербальними засобами реалізації, сукупність яких утворює план вираження відповідного лексико-семантичного поля, вибудованого навколо домінанти (ядра), репрезентованої назвою концепту (слово-терміном) [35].

В. Карасик зазначає, що найважливіші виміри концепту такі:

1) *образний бік концепту* (зорові, слухові, тактильні, смакові, нюхові характеристики предметів, явищ, подій, відображених у пам'яті (це релевантні ознаки практичного знання));

2) *поняттєвий бік концепту* (мовна фіксація концепту, його позначення, опис, ознакова структура, дефініція, порівняльні характеристики цього концепту щодо певного ряду концептів, які ніколи не існують ізольовано (їх найважливіша риса – голографічна багатомірна вбудованість у систему нашого досвіду));

3) *ціннісний бік концепту* (важливість цього психічного утворення як для індивідуума, так і для колективу). Сукупність концептів, що

розглядаються в аспекті цінностей, формує ціннісну картину світу, де виокремлюються найсуттєвіші для певної культури смисли, ціннісні домінанти, що підтримувані та збережені в мові [84: 107-108].

Ю. Степанов виокремлює в структурі концепту три компоненти, або три «прошарки»: 1) основна, актуальна ознака; 2) додаткова (кілька додаткових), «пасивних» ознак, що вже є неактуальними, «історичними»; 3) внутрішня форма, зазвичай зовсім неусвідомлювана, відображена у зовнішній, словесній формі. Концепти існують по-різному в різних своїх прошарках, і в цих прошарках вони по-різному реальні для людей певної культури.

В основній ознаці, в актуальному, «активному» прошарку концепт актуально існує для всіх користувачів певної мови як засіб їх взаєморозуміння та спілкування. Виступаючи засобом спілкування, концепт у цьому своєму прошарку включається, окрім духовної культури, ще й у структури комунікації та мисленнєві категоризації, пов'язані саме зі спілкуванням.

У додаткових, «пасивних» ознаках свого змісту концепт є актуальним лише для певних соціальних груп. У таких випадках «історичні», «пасивні» ознаки концепту головним чином актуалізуються під час спілкування людей у певній соціальній групі, під час спілкування їх між собою, а не зовні, з представниками інших груп.

Внутрішня форма, або етимологічна ознака, або етимологія відкривається лише дослідникам і дослідниками. Але це не означає, що для користувачів певною мовою цей прошарок змісту концепту зовсім не існує. Він існує для них опосередковано, як основа, на якій виникла та тримається решта значеннєвих прошарків [168: 44-48].

Отже, спираючись на кваліфікаційні ознаки концепту, різні погляди щодо його структурної організації, специфіку вербальної об'єктивації концепту засобами ареальної фразеології, концепт *людина* у фразеології східностепових українських говірок членуємо на:

1. Поняттєвий складник із актуалізацією різних сем, зафіксованих у тлумачному, філософському, психологічному, соціологічному, культурологічному, асоціативному словниках і словнику символів. Цей складник конструємо шляхом послідовного аналізу дефініцій людини зі словників різних типів. Саме такий елемент концептуального аналізу багатьма дослідниками визначувано як найбільш доцільний під час формування загального поняття того чи того концепту (пор. В. Маслова зазначає, що через енциклопедичні та лінгвістичні словники можна окреслити місце концепту у мовній картині світу та мовній свідомості нації (словникова дефініція є ядром концепту) [124: 45-46]; М. Полюжин стверджує, що мова відображає знання людини про світ у вигляді тлумачення у словникових дефініціях, а концептуальний аналіз останніх допомагає виявити способи та яскравість цього відображення [144: 12]; Ж. Краснобаєва-Чорна для встановлення національно-культурної специфіки концепту, репрезентованого фраземами, в якості одного з ключових етапів концептуального аналізу пропонує використовувати окреслення ядра концепту на основі словникових дефініцій однойменної лексики різних історичних періодів [101: 43] тощо). У рамках цього складника виділяємо:

а) *людина у тлумачних словниках*: суспільна істота, що має свідомість, володіє членороздільною мовою, виробляє і використовує знаряддя праці [220: 220]; особа як утілення високих інтелектуальних і моральних властивостей [215: 631; 227: 503];

б) *людина у філософському словнику*: природно-соціальна істота, якісно особливий ступінь живих організмів на Землі, здатних до свідомої саморегуляції, завдячуючи чому вона постає як суб'єкт суспільно-історичної діяльності й культури [229: 350];

в) *людина у психологічних словниках*: істота, що втілює вищий ступінь розвитку життя на Землі, суб'єкт суспільно-історичної діяльності; як суб'єкт і продукт трудової діяльності в суспільстві людина є системою, у якій фізичне і психічне, генетично обумовлене і сформоване протягом життя,

природне і соціальне утворюють нерозривну єдність [230: 236]; жива істота, яка досягла найвищого рівня розвитку на Землі, суб'єкт суспільно-історичної діяльності [226: 190-191]; істота, яка втілює в собі найвищу ступінь розвитку життя, суб'єкт суспільно-історичного розвитку; як суб'єкт і продукт трудової діяльності, є істота мисляча, свідома, в якій розвинена мова, здатність до продуктивної праці і спілкування з іншими людьми [223: 154];

г) *людина в соціологічних словниках*: особа, людина (панська, первісна, сімейна), дворак, кріпак, козачок [214: 569]; біосоціальна істота, яка є вищою ланкою розвитку живих організмів шляхом їхньої еволюції, а також передумовою та активним суб'єктом культурної еволюції [225: 419]; поняття «людина» відбиває лише те, що індивідуум належить до людського роду (*homo sapiens*), володіє всезагальними, притаманними всім людям рисами і якостями [222: 183];

г) *людина в культурологічному словнику*: суспільна істота, продукт і суб'єкт трудової діяльності і культури, вищий ступінь у розвитку живих організмів; як продукт тривалої еволюції світу, людина є матеріальною, природною істотою; проблема взаємодії соціального і біологічного в людині є найважливішою в комплексі наук про людину [217: 185];

д) *людина в словнику символів*: символ центру світобудови; поєднання протилежних начал – небесного й земного, добра і зла, святості та гріховності; символ макрокосму й мікрокосму; перемоги раціонального начала над хаотично-ірраціональним; універсального існування; доброти, національної самосвідомості, мужності [219: 460];

е) *людина в асоціативному словнику*: добра 94, хороша 73, чоловік 63, щаслива 61, розумна 40, весела 21, прекрасна, чесна 17, висока, друг 16, гарна, красива 13, гордо 12, велика, товариш 11, приємна 10, гордість 9, чудова 8, справедлива, щастя 7, громадянин, життя, з великої літери, звір, молода, тварина, хоробра, чуйна, щира 6, жінка, здорова, погана, працювати, праця, спокійна, справжня 5, амфібія, ввічлива, вовк, дорого́га, жити, мавпа, мужня, привітна, розум, світ, я 4, велетень, віддана, вірна, вічна, діти, жива,

мама, своя, серйозна, сильна, смілива, творець, щедра 3, благородна, вдумлива, велич, велична, вільна, ворог, всесильна, вчена, геній, гідна, голова, гомо сапієнс, Горький, гуманна, дивна, доброта, доросла, дурна, життєрадісна, здібна, зло, кохана, культурна, любити, людство, наша, освічена, основа, патріот, повага, порядна, правдива, працююча, прекрасно, рідна, сива, сумна, хвора, хлопець 2, авторитетна, анатомія, А. Чехов, бабуся, багата, бадьора, бачить, біжить, біологія, близька, бог, борець, бридка, важка, Василь, в віках, видатна, викладач, високе, висота, вихована, відважна, відома, вінець, вірити, вірність, в місті, впевнена, вперта, всемогутня, всесвіт, вулиця, Галілей, гармонія, геніальна, герой, гігант, гість, година, голуба, грамотна, груба, гуманізм, довгонога, дешева, дід, дім, добро, добродушна, доброзичлива, дотик, дружня, думаюча, душа, душевна, жадібна, жорстока, задоволена, замерзла, зброя, звичайна, земля, зілля, знайома, золота, зошит, зустрічна, з характером, іде, ідеал, індивідуум, істина, істота, колір, корисна, користь, кохати, Країни Рад, краса, кремезний, кремінь, кров, лагідна, лебідь, літак, літня, любляча, любов, людський, людяний, Михайло, місто, молодий, моторна, моя, мрії, мрійник, мудра, мужчина, муха, найкраща, недобра, незнайома, ненависна, неспокійна, несправедлива, нещастя, низька, нормальна, одинока, одяг, Оксана, особа, очі, парубок, певна, пенсіонер, питає, площа, поважна, подорожній, постать, потрібна, працелюбна, природа, проста, пряма, пустий, радість, радянська, розвиток, розмовляти, Роман, рука, самотня, світла, сестра, сім'я, скромна, сміх, собака, солідна, старанна, старша, стоїть, страшна, сувора, суть, тато, творить, техніка, ти, товариство, токар, тролейбус, турбота, у футлярі, хижак, хоробрий, цар, це звучить гордо, черства, чесність, чорна, швидка, щирість, якась 1 [216: 46].

Наведені словникові дефініції людини дають змогу сформулювати уявлення про неї (що й буде органічним складником, ядром однойменного концепту): людина – природно-соціальна істота, що має свідомість і мову, здатна мислити, продуктивно працювати, еволюціонувати, створюючи власну історію та національну культуру.

2. Образний складник, представлений у студіюванні системою кодів культури: соматичний, предметний, зооморфний, антропний, фітоморфний, природний, гастрономічний, духовний, квантитативний, темпоральний, міфологічний, акціональний, сенсорний, спатіальний, кваліфікативний, мовленнєвий, колоративний, геометричний (див. Розділ 2).

3. Значеннєвий складник, опрацьований за допомогою ідеографічної парадигми із послідовним виокремленням таких фразеосемантичних груп: «Характер», «Зовнішній вигляд», «Фізичний стан», «Розумові здібності», «Спілкування», «Емоційний стан», «Соціальна характеристика», «Вікова характеристика» (див. Розділ 3).

4. Оцінний складник постає як самостійний і як наскрізний для образного та значеннєвого й репрезентований у роботі позитивнооцінними, негативнооцінними та нейтральнооцінними фразеологізмами (див. Розділ 3).

1.3.2. Методологія дослідження концепту *людина* у фразеології східностепових українських говірок. Для успішної реалізації мети дисертації дослідження концепту *людина* у фразеології східностепових українських говірок здійснено за допомогою загальнонаукових, загальнолінгвістичних методів і методик.

Метод спостереження – загальнонауковий метод, який передбачає цілеспрямоване сприйняття, зумовлене завданнями пізнавальної діяльності, головною умовою якого є максимальна об'єктивність, що контролюється шляхом повторного спостереження або застосування інших методів. Спостереження містить відбір фактів, уточнення об'єкта спостереження й опис спостережуваного явища. Фіксація результатів спостереження може бути вербальною (у формі дефініцій, формулювань) чи символічною (у формі графіків, таблиць, геометричних структур тощо). У роботі цей метод відіграє значну роль: спостереження супроводжує практично всі способи аналізу й опису концепту *людина* у фразеології східностепових українських говірок. Лінгвістичне спостереження стосується відбору мовних явищ, встановлення

їхніх ознак, виокремлення того чи того факту з усного або письмового мовлення, співвіднесеність його з досліджуваною парадигмою явищ.

Індуктивний метод – загальнонауковий метод дослідження, що полягає в переході від окремих конкретних спостережень до загального умовиводу і ґрунтується на емпіричних способах пізнання. У дисертації цей метод застосовуваний під час опрацювання ідеографічної, аксіологічної, структурної класифікації ФО на позначення людини.

Дедуктивний метод – загальнонауковий метод дослідження, що передбачає логічне виведення окремих положень із вихідних, загальних. У роботі цей метод застосовуваний при дослідженні структури концепту *людина*.

Інтерпретація – загальнонауковий метод дослідження, спрямований на розкриття смислу отриманих результатів дослідження шляхом включення їх до наявних теорій як підтвердження й доповнення або шляхом створення нових теорій, якщо отримані результати не вкладаються в межі старих теорій. Без включення нових фактів до системи наявних знань їхній смисл, значущість і цінність залишаються невиразними. У роботі цей метод використано під час визначення онтологічної сутності концепту в лінгвоконцептології.

Аналіз – загальнонауковий метод дослідження, який передбачає розділення цілого на частини й опис кожної з частин і зв'язків між ними. Протилежним загальнонауковим методом є *синтез*, який передбачає поєднання складників досліджуваного об'єкта і вивчення їх як єдиного цілого. Аналіз і синтез перебувають у єдності й забезпечують об'єктивне, адекватне відображення дійсності в описі концепту *людина* у фразеології східностепових українських говірок.

Описовий метод – метод лінгвістичного дослідження, що полягає в інвентаризації, сегментації, систематизації й інтерпретації досліджуваних мовних явищ на певному етапі розвитку мови (у синхронії). Мета описового

методу в роботі – дати точний і повний опис особливостей концепту *людина* у фразеології східностепових українських говірок.

Статистичні методи передбачають використання різних формул для виявлення правил розподілу мовних одиниць у мовленні, для виміру зв'язків між мовними елементами, для встановлення тенденцій у розвитку і функціонуванні мови, залежності між якісними й кількісними характеристиками мови. Статистичні методи мають самостійну цінність у дослідженні мови і, крім того, можуть входити як складники в інші методи. Застосовувані в роботі під час поетапного моделювання концепту *людина* у фразеології східностепових українських говірок, репрезентації кодів культури.

Порівняно новими методами дослідження ареальної фразеології В. Ужченко визначає лінгвогеографічний і культурологічний, ідеографічний і ареальний аналізи, моделювання, багатоаспектний аналіз, ареальну фразеографію, вивчення мікрофразеології та концептів в культурно-національній семантиці, зауважуючи, що «семемно-семний склад, глибина культурно-національної семантики базових концептів як складових АФО у руслі когнітивної семантики вимагають пильної уваги» [176: 16].

Основним методом дослідження концептів є *концептуальний аналіз*. О. Селіванова вбачає його мету в реконструкції когнітивних механізмів індивідуальної чи колективної свідомості, які опосередковують формування й упорядкування знань про об'єкти дійсності та результати внутрішнього рефлексивного досвіду. Зазначений метод передбачає рух від глибинного значення фразеологізму-репрезентанта концепту до його безпосереднього вербального виявлення. У його практичній реалізації ключову роль відіграють свідомість, пам'ять, здатність людського мозку до кодування й перекодування інформації [159: 197].

В. Маслова пропонує таку модель концептуального аналізу:

1) встановити референтну ситуацію, до якої належить концепт (у випадку дослідження концепту, реалізованого засобами ареальних

фразеологічних одиниць, її представлятиме безпосередній контекст говіркового уживання фразеологізму-репрезентанта);

2) окреслити місце концепту в мовній картині світу та мовній свідомості нації через енциклопедичні та лінгвістичні словники (словникова дефініція постає ядром концепту; при дослідженні ареальних фразеологічних одиниць-репрезентантів концепту доцільним видається формування власного визначення аналізованого концепту на основі його найчастотніших диференційних ознак);

3) врахувати етимологічну специфіку;

4) залучити різноманітні контексти (в нашому випадку це – безпосереднє розмовне вживання фразеологічної одиниці, діалектне мовлення);

5) результати зіставити з аналізом асоціативних зв'язків лексеми-репрезентанта концепту;

б) проаналізувати виявлення концепту в об'єктах матеріальної культури (живопис, архітектура, народний одяг або їжа) тощо [127].

Концептуальний аналіз допомагає виявити й осмислити структуру вербалізованого засобами ареальних фразеологічних одиниць концепту, з'ясувати обставини його формування й функціонування в межах говірки, отримати інформацію про світогляд, спосіб життя, культуру й традиції жителів селищ Новотроїцьке, Ольгінка Волноваського району Донецької області. Для всебічного дослідження концепту *людина* у фразеології східностепових українських говірок частково використано й розвинено окремі етапи концептуального аналізу, опрацьованого Ж. Краснобаєвою-Чорною в [101: 43-44], зокрема ідеографічне структурування концепту та виокремлення етнокультурних складників концепту в усіх фразеосемантичних полях.

До етапів концептуального аналізу зараховуємо *метод тематичних полів (ідеографічне групування)*. Досвід ідеографічного групування фразем узагальнено в працях А. Аксамитова, А. Бертельса, А. Івченка, Ю. Караулова,

Т. Нікітіної, Ю. Прадіда, В. Ужченка та ін. Проте необхідно зазначити, що на сьогодні відсутня усталена та загальноприйнята фразеолографічна систематизація, а існують різні форми тезаурусобудування. Опрацьована на основі методу компонентного аналізу фразеолографічна класифікація має структуру: семантична підгрупа – семантична група – семантичне поле – тематична група, де семантична підгрупа – це сукупність ФО, об'єднаних диференційною семою, що пов'язує їх відношеннями схожості або протиставлення; семантична група – це сукупність семантичних підгруп, об'єднаних однією архісемою, що наявна у фразеологічному значенні усіх членів групи та відображає їхні спільні категорійні властивості й ознаки; семантичне поле – сукупність семантичних груп, об'єднаних за концептуальним критерієм навколо концепту *людина*. Запропонована структура не є вичерпною, оскільки розрахована лише на аналіз концепту *людина* в українській діалектній фразеології.

Підготовчим етапом дослідження постають методи добору фактичного матеріалу – експедиційний і пошуковий. *Експедиційний метод* збирання АФО розглядають як частковий компонент, один із етапів методу більш загального і відомого в діалектології – методу лінгвістичного картографування (лінгвогеографії). Так, експедиційне збирання фразеологізмів передбачає анкетний чи польовий (або одночасно обидва) запис мовленнєвого матеріалу [161: 56]. За допомогою *методу картографування* вивчають та інтерпретують просторове розміщення мовних явищ – зокрема, ареальних фразеологічних одиниць. Графічне (комп'ютерне) нанесення цих явищ забезпечує перспективу визначення принципів і методики картографування, укладання діалектологічних карт, точного просторового аналізу розповсюдження тих чи тих АФО, пошук перетину досліджуваних ізоглос. Лінгвогеографічне студювання передбачає чотири етапи: 1) складання питальника; 2) збір матеріалу (анкетний чи польовий); 3) картографування зібраного матеріалу; 4) інтерпретацію нанесеного на карту діалектного матеріалу. Матеріал наноситься на карту у вигляді ізоглос.

Дослідження здійснюване в двох аспектах – синхронічному та діахронічному. Шляхом синхронного аналізу визначають лінгвогеографічну ієрархію ізоглос, говірок, говорів, діалектів, наріч. Об'єктом дослідження діахронної лінгвогеографії є архаїзми та нові утворення.

У дослідженні використано *метод опитування інформантів* (жителів селищ міського типу Новотроїцьке, Ольгінка Волноваського району Донецької області) за задалегідь складеним питальником. Певна кількість АФО відібрана шляхом польового запису. Як наслідок, на спеціальній мапі визначено точний ареал збирання фразеологічних одиниць (див. Додаток А).

Пошуковий метод передбачає добір фактичного матеріалу з опублікованих наукових праць, із сучасних діалектологічних словників фразеологізмів [56; 221; 228], додатків до дисертацій (Т. Грици [56], Т. Д'якової [66], Л. Мельник [129], І. Мілевої [131], Р. Міняйла [132] та ін.).

Метод параметричного аналізу семантичної структури фразеологізму – укладання словникової статті, що може бути використаною для створення діалектного словника фразеології східностепових українських говірок – наприклад, за такою моделлю:

Язык по коліна (в кого) – про людину, яка не вмє берегти таємниці, займається пересудами та плітками.

- Репрезентант коду культури: *язик + коліно*.
- Різновид коду культури: *соматичний*.
- Різновид АФО за ідеографічною класифікацією: ФСТГ «Спілкування» – ФСПГ «Язикатий».
- Різновид АФО за аксіологічною класифікацією: *негативнооцінна*.
- Різновид АФО за структурною класифікацією: *словосполучення*.

Контекст: *Та ж у них язык по коліна, не слухай їх даже!*

У дисертації ця методика використана під час інфологічного етапу проектування лінгвістичної бази даних «Концепт *людина* у фразеології східностепових українських говірок».

Висновок до розділу 1

Аналіз теоретико-прикладних проблем концепту дає змогу говорити про логічність й оптимальність тенденції розглядати концепт синтезовано, поєднуючи в одній дефініції підходи до концепту як епістемічного, психоментального та етнокультурного утворення, акцентуючи увагу на багатовимірній сутності концепту: концепт – це базова оперативна одиниця мислення людини, продукт індивідуальної й колективної свідомості та пам'яті, що відображає предмет або явище дійсності у вигляді певних ментальних образів, несучи про них усю добуту шляхом пізнавальної діяльності інформацію, обов'язково виражаючи специфічну етнокультурну маркованість, емотивність, оцінність і набуваючи вербального вигляду (за допомогою лексем, фразеологізмів, висловів тощо).

Лексичний, фразеологічний і синтаксичний способи вербальної об'єктивації концепту сприяють регулярній репрезентації концепту знаком, що робить його загальнозживаним, відомим, прозорим для розуміння. Для ареальних фразеологічних одиниць як засобу вербалізації концепту визначальними постають такі ознаки: суб'єктивність, реалізація в чуттєво-образних уявленнях, етнокультурне забарвлення, обов'язкова наявність оцінного компонента. Діалектні фразеологізми реалізують велику кількість різних концептів, пов'язаних із матеріальним і духовним життям жителів Донбасу, що й стало об'єктом практичного аналізу багатьох мовознавців. Наразі існує потреба ґрунтовного теоретичного й емпіричного висвітлення процесу вербалізації окремих концептів у фразеології східностепових українських говірок, що функціонують насамперед у населених пунктах Донецької області.

Запропонована в роботі структура концепту *людина* у фразеології східностепових українських говірок включає чотири компоненти: 1) поняттєвий передбачає огляд дефініцій людини в тлумачному, філософському, психологічному, соціологічному, культурологічному,

асоціативному словниках і словнику символів; 2) образний, репрезентований у студіюванні вторинною знаковою системою; 3) значеннєвий, представлений фразеолографічною парадигмою АФО та 4) оцінний з послідовним виокремленням позитивнооцінних, негативнооцінних і нейтральнооцінних фразеологізмів, при чому цей складник виступає і як самодостатній, і водночас як компонент культурного кодування та ідеографічного членування.

РОЗДІЛ 2.

ВТОРИННА СЕМІОТИЧНА СИСТЕМА КОНЦЕПТУ *ЛЮДИНА* У ФРАЗЕОЛОГІЇ СХІДНОСТЕПОВИХ УКРАЇНСЬКИХ ГОВІРОК

2.1. Вторинна семіотична система: конститутивні ознаки та типологія кодів культури

Більшість напрямів сучасної лінгвістики (когнітивна лінгвістика, лінгвокультурологія, психолінгвістика, етнолінгвістика, соціолінгвістика та ін.) спрямовано на вивчення людини як єдиного свідомого носія мови й культури. Досліджувати останні цілісно, в нерозривному, взаємопов'язаному та взаємопроникному комплексі доцільно, користуючись особливим понятійним апаратом. Центральною ланкою аналізу мовного матеріалу як виразника самобутності народу при цьому обирають дедалі частіше так звані коди культури (КК) (суміжними до цього поняття виступають культурні знаки, культурні смисли, культурні символи, культурно марковані мовні одиниці тощо). Код культури – знакова реалізація архетипів свідомості, ментальних прообразів (праці Т. Банкової, Е. Бартмінського, Т. Вендіної, М. Ковшової, В. Красних, С. Нікітіної, В. Телія, С. Толстої, Т. Цив'ян та ін.), які «матеріально» виражаються за допомогою вербальних одиниць.

На нерозривності мови й культури наголошували ще в 30-40-х рр. ХХ ст. представники відомої школи Сепіра – Уорфа. Е. Сепір зазначає, що культура – те, що робить і думає суспільство, а мова – те, як воно думає [160: 193]. М. Толстой вважає мову одночасно компонентом і знаряддям культури [173: 16]. Сама культура визначується по-різному: це спадкова пам'ять колективу, виражена певною системою заборон і розпоряджень [114: 147]; це сукупність специфічних людських способів діяльності та її результатів [29: 159]; це усвідомлення світу людиною (форми концентрації й позначення у

свідомості світобудови відповідають масштабам діяльності людини в мікро- і макрокосмі людини як суб'єкта культури) [170: 24]; це притаманні певному народу способи життя та діяльності у світі, а також стосунки між людьми (звичаї, ритуали, особливості спілкування), способи бачення, розуміння й перетворення світу [125: 157].

А. Кармін наголошує, що культура – це чинник, який визначає специфіку людського способу життя і що виникає через здатність людини добувати, накопичувати, опрацьовувати й використовувати інформацію. Така масштабна та всебічна обробка даних про довкілля призводить до створення спеціальних знакових систем, за допомогою яких інформація кодується та передається в суспільстві [86: 52-60]. Цей підхід до культури уможливорює використання терміна «код культури» (лат. *codex* – книга; *cultura* – культура), що виражає конкретний елемент культурного простору, який концентровано вбирає й образно актуалізує зібрані й усвідомлені знання людини про предмет чи явище довкілля. Культура – ієрархічно організована система кодів, вторинна знакова система.

Термін «код», з'явившись спочатку в технічних галузях (наприклад, код Морзе), генетиці (генетичний код), стає дедалі популярнішим у когнітивній лінгвістиці й лінгвокультурології, називаючись, втім, у різних варіаціях: безпосередньо код культури [105; 57], квазістереотип [169], символ [34; 97; 139] тощо.

Сучасне розуміння вторинної семіотичної системи склалося завдяки доробку Ю. Лотмана [115], який культуру визначає як систему знаків, свідомі та несвідомі моделі діяльності, форми й види ставлення людини до довкілля, а код культури зі своєю знаковою природою – як саму людську діяльність (у вигляді магії, культів, ритуалів, ворожінь тощо), так і супроводжуючі її атрибути. Р. Барт стверджує, що будь-який текст вбирає в себе безмежну кількість кодів культури, вплітаючись пізніше в культуру, зберігаючи пам'ять про неї: «це перспектива безлічі цитацій, марево, зіткане із безлічі структур; одиниці, утворені цим кодом, є нічим іншим, як відлунням чогось,

що вже було читане, бачене, зроблене, пережите: код є слідом цього «вже» [16: 39-40].

В. Телія описує коди культури як вторинні знакові системи, що використовують матеріальні й формальні засоби для кодування однакового змісту, які й утворюють картину світу, менталітет певного суспільства [169]. В. Красних порівнює коди з «мережею», яку людина «накидає» на довкілля, членуючи, категоризуючи, структуруючи й оцінюючи його [106: 232]. Коди універсальні, проте їх конкретні вияви завжди національно детерміновані. О. Селіванова інтерпретує КК як мережу членування, категоризації, оцінок інтеріоризованого світу та внутрішнього досвіду людини, зумовлену культурою певного суспільства й репрезентовану в семіотичних системах природної мови, мистецтва, обрядів, звичаїв, вірувань, у нормах моралі, поведінці членів етнічної спільноти [158: 43]. Ф. Бацевич зазначає, що КК – це «сукупність знаків (символів) та їх смислів, котрі наявні в будь-якому предметі культури певної національної лінгвокультурної спільноти; знаходить вияв також в етнічній мові, мовній картині світу» [18]. О. Березович розглядає КК як «знаряддя для вираження смислів, що мають різні формальні «обличчя» [20: 341]. Д. Гудков і М. Ковшова визначають КК як семіотичну систему для кодування певного культурного змісту: це «система знаків матеріального та духовного світу, які стали носіями культурних смислів» [58: 9]. Реалізуються коди культури здебільшого на мовному матеріалі.

Л. Савченко стверджує, що КК – «це відповідна національна етнокультурна інформація, що кодується у формі, здатній ідентифікувати культуру, через сукупність вторинних знаків і символів, наділених такими смислами (та їх комбінаціями), які можуть проявлятися в предметах матеріальної і духовної діяльності людини на рівні семіотичного простору». «Культура етносу створюється і формується, передається і зберігається, трансформуючись через код. Код є своєрідним інструментом доступу до базових елементів культури, що наявні в будь-якому предметі діяльності

людини» [156: 62]. Погоджуючись із тим, що основний засіб вираження кодів культури – різноманітний етнічно маркований мовний матеріал, дослідниця розглядає саме фразеологізми як особливі «згорнуті» мікротексти, чії компоненти й образи пронизані кодами культури, здатні зберігати й передавати культурну інформацію [Там само]. Фразеологізми – самі собою специфічна семіотична система, адже акумулюють стереотипні уявлення народу, репрезентуючи в особливих вербальних формах його бачення людини, її характеру, зовнішності, властивостей поведінки тощо. Уявлення ці глибоко вкорінені в свідомості кожного носія мови, який використовує фразеологізми в процесі спілкування. КК демонструє двобічний зв'язок між означуваним предметом чи явищем та уявленням людини про них. За твердженням Л. Савченко, компоненти, образи, семантика фразеологізму безпосередньо співвідносяться з індексами кодів. Крім того, спільність виявляється й у механізмі їх виникнення – явищі метафоризації (явище культури ↔ код ↔ фразеологізм): коди культури пов'язані з фразеологією через метафору.

В. Телія підкреслює, що система образів, закріплених у фразеологічному складі мови, слугує своєрідною «нішею» для кумуляції світогляду й пов'язана з матеріальною, соціальною чи духовною культурою мовної спільноти, свідчачи про її культурно-національний досвід і традиції [169: 215]. Д. Гудков і М. Ковшова вважають, що визначальним етапом культурної інтерпретації фразеологізму виступає співвіднесення його слів-компонентів із кодами (антропним, соматичним, зооморфним, колірним тощо), що формує його роль як знака культури [58: 95]. Культурна конотація фразеологізму визначується шляхом виявлення взаємозв'язків його семантики з елементами матеріальної та духовної культури, традиціями, віруваннями, звичаями, історією етносу, територією його проживання тощо.

Якщо уявити культуру (сукупність матеріальних і духовних цінностей), засоби її кодування та мову людини як лінійно розташовані елементи єдиної макросистеми, то коди культури займатимуть проміжну, серединну,

центральну позицію: спочатку глибинні культурні смисли кодуються в системі спеціальних знаків, а згодом експлікуються в конкретних мовних одиницях. Важливо, що відстежити їх зв'язок можна в двох напрямках: від обраної об'єктом аналізу культурно маркованої мовної одиниці (АФО в нашому студіюванні) до певної культурної цінності, і навпаки. Отже, саме коди культури – визначальний інструмент інтерпретації фразеологізмів, оскільки відображають процес усвідомлення мовних знаків та забезпечують «відправлення» їх до культурних знань, ними переданих. Схема такого інтерпретаційного аналізу досить лаконічна: 1) значення фразеологізму співвідноситься з кодом, що міститься в його формальному складі (виділяється так званий показник коду – найчастіше це одна лексема); 2) розкривається етнокультурна значущість, зосереджена в коді. Серед часткових прийомів аналізу Л. Савченко виокремлює відтворення екстралінгвістичної ситуації, встановлення прямого значення компонентів, з'ясування семантики початкового словосполучення, аналіз вторинного змісту метафоризованого утворення [156: 63-64].

Код культури допомагає сприйняти мовний знак крізь призму набутих культурних знань, які «вплітаються» в семантику фразеологізму, кожного разу відтворюючись і передаючись разом із ним під час мовлення й спілкування. Код має певний мінімальний набір елементів, є універсальним у тому сенсі, що один із них здатний репрезентувати кілька значень, навіть ніяк між собою не пов'язаних (що реалізуються в різних лексико-семантичних варіантах (ЛСВ)): «один код здатний обслуговувати кілька смислів, а один смисл може передаватися різними елементами» [17: 10]. Якщо один культурний смисл реалізується в різних значеннях (а відповідно, й у різних фразеологізмах), то для його репрезентації необхідна більша кількість елементів коду культури.

Під кодом культури в дослідженні розуміємо вторинну знакову систему, що структурує, категоризує, оцінює матеріальний та духовний світи

людини й репрезентована різними етнокультурно маркованими мовними одиницями (у межах роботи – АФО).

Коди культури передбачають вторинне використання знаків, що вже мають певне первинне значення. Кодування здійснюється на основі знань людини про живу й неживу природу (матеріальну й нематеріальну). Жива (матеріальна) природа співвідноситься з людиною, флорою та фауною. Нежива (нематеріальна) природа представлена предметами, речовинами, стихіями, явищами природи тощо. Традиційно виокремлюють два «глобальні» різновиди кодів: субстанціональні й концептуальні [183; 20; 172]. Субстанціональна група кодів сформована на основі знаків матеріальної природи. Концептуальна група кодів об'єднує знаки, сформовані на базі концептів та ідей, що відображають закономірні процеси буття. На основі цього «глобального» поділу відбувається подальше виокремлення різних типів кодів.

М. Толстой виділяє такі коди культури, розглядаючи їх як компоненти одного обряду: 1) вербальний (словесний – слова й тексти); 2) реальний (наочний – предмети й речі); 3) акціональний (кінетичний – дії) [173: 86].

В. Красних зазначає, що коди культури описують три основні об'єкти: 1) саму людину; 2) довкілля (простір і предмети, що його заповнюють); 3) час. Як наслідок, визначальними постають просторовий й темпоральний коди; також до базових дослідницька зараховує соматичний (тілесний), предметний, біоморфний, духовний [106: 233-234].

Т. Леонтєва виокремлює фізіолого-соматичний, антропологічний, зоологічний, ботанічний, предметний, соціальний, мовленнєвий, природно-метеорологічний, міфологічний, просторовий, кулінарно-гастрономічний, технічний, геометричний, колоративний КК [112].

О. Селіванова найважливішими кодами культури визначає: соматичний, просторовий, часовий, духовний, біоморфний (поділяє на зооморфний і рослинний), антропний (власне людський), акціональний, релігійний, космогонічний, аксіологічний, сенсорний [157]. Ф. Бацевич

актуалізує біоморфний, духовний, предметний і соматичний коди культури [18].

Г. Багаутдінова аналізує образи антропних фразеологізмів, стверджуючи, що вони слугують для відображення людини в довкіллі, а тому можуть розглядатися за допомогою «накладених» на них кодів: 1) антропоморфного (образ людини, частин її тіла); 2) біоморфного (образи дерев, рослин, тварин, птахів, комах); 3) об'єктного (образи предметів побуту, житла, одягу, їжі, речовин тощо); 4) анімічного (образи явищ природи); 5) міфологічного (образи релігійних уявлень, казкових персонажів); 6) темпорального (образи через позначення часу); 7) просторового (географічний) (образи через позначення простору); 8) колоративного (образи через позначення кольорів); 9) квантитативного (образи через позначення виміру та кількості); 10) термінологічного (образи в різних термінах) [15: 21].

М. Піменова має власний погляд на культуру, код культури й систему кодів. Так, зміст культури, за дослідницею, представлений різними площинами – звичаї, мова й писемність, одяг, поселення, праця, виховання, економіка, армія, суспільно-політичний устрій, закон, наука, техніка, мистецтво, релігія, прояви духовного розвитку народу, які в мові реалізовані системою кодів культури (макросистемою характеристик об'єктів картини світу, об'єднаних спільною категорійною властивістю). При перенесенні в мові характеристик з одного коду в інший виникає метафора чи метонімія. Код культури – це таксономія елементів картини світу, в якій об'єднані природні й створені руками людини об'єкти (біофакти й артефакти), об'єкти зовнішнього та внутрішнього світів (фізичні й психічні явища). У мові відобразилася властивість мислення людини, що живе в природному й соціальному середовищі, переносити на свій внутрішній світ і його об'єкти антропоморфні та біоморфні характеристики, що закріпилися у вигляді метафор і метонімії. Здатність людини співвідносити явища з різних площин, виділяючи в них спільні ознаки, знаходиться в основі наявної в

кожній культурі системи кодів, серед яких рослинний (вегетативний, фітоморфний), зооморфний (анімальний, теріоморфний), антропоморфний, предметний, харчовий, хімічний, колірний, просторовий, часовий. Рослинний, зооморфний і антропоморфний коди іноді об'єднують під загальною назвою біоморфного (натуралістичного) коду. Антропоморфний код, у свою чергу, ділиться на індивідуальний і соціальний субкоди. Елементи кодів виступають як класифікатори та квантифікатори один для одного, за ними закріплена певна символічна культурна співвіднесеність [142: 7-8].

М. Ковшова виділяє анатомічний, соматичний, зооморфний, рослинний, предметний, харчовий, акціональний, космічний та ін. КК [95], обстоюючи думку, що визначальною є тематична класифікація кодів (коли різні «за субстанцією» знаки об'єднані спільною темою та втілюють різні культурні смисли). Р. Батсурен, досліджуючи антропні фразеологізми, виокремлює соматичний, антропний, зооморфний, рослинний, артефактний, архітектурний, діяльнісний, якісний, природний, просторовий, часовий, числовий, ваговий, духовно-релігійний, колоративний, гастрономічний КК [17: 14]. О. Галинська КК класифікує на соматичний, антропний, предметно-артефактний, зооморфний, рослинний, природний, харчовий, релігійний [40]. І. Токарева до найважливіших КК відносить: антропоморфний (образи людини), біоморфний (образи рослин і тварин), анімістичний (образи природи), акціональний (образи дій), фетишний (образи предметів) [171].

Л. Савченко, здійснивши аналіз різних класифікацій КК, дійшла висновку, що основними можна вважати такі: 1) соматичний (тілесний), найбільш давній із наявних, що репрезентує символічні функції різних частин тіла людини; 2) просторовий, пов'язаний із членуванням простору, абсолютною і відносною локалізацією людини і предметного світу; 3) часовий, що фіксує уявлення абсолютного і відносного часу, відношення життя людини до часу Всесвіту; 4) предметний, який відтворює еталони метричної системи, представляє побутові реалії й різні артефакти;

5) біоморфний, співвіднесений із сприйняттям тваринного, рослинного світу та світу міфологічних істот; 6) духовний, що відображає моральні пріоритети, культурні цінності тощо. Серед додаткових виділяє антропний, космологічний, акціональний, релігійний, сенсорний, аксіологічний коди [156: 69-70].

У дослідженні за основу взято класифікацію кодів культури Л. Савченко з модифікацією згідно з опрацьованим діалектним фразеологічним матеріалом. Виділяємо 18 кодів культури: 1) соматичний (частини тіла людини (рідше – тварини) й продуктів її життєдіяльності); 2) предметний (предмети побуту, одягу, житла); 3) зооморфний (тварини, земноводні, птахи, комахи); 4) антропний (номінації людини); 5) фітоморфний (рослини, дерева, квіти, плоди); 6) природний (явища природи, стихії, об'єкти ландшафту); 7) гастрономічний (страви, продукти харчування); 8) духовний (моральні й культурні цінності); 9) квантитативний (числа, одиниці виміру); 10) темпоральний (часові відрізки); 11) міфологічний (релігійні і надприродні уявлення, герої міфів, казок, легенд, літературних творів); 12) акціональний (дії, процеси); 13) сенсорний (фізичні відчуття й емоції, почуття, стани); 14) спатіальний (простір); 15) кваліфікативний (риси характеру людини); 16) мовленнєвий (вербальне мовлення, спілкування); 17) колоративний (кольори); 18) геометричний (геометричні тіла, фігури).

Виокремлення КК на матеріалі фразеології східностепових українських говірок здійснено у такі етапи: 1) аналіз структури АФО, виділення в її складі лексеми-показника КК; 2) аналіз семантики АФО, формулювання лексико-семантичного варіанта, репрезентованого виділеним КК; 3) об'єднання виокремлених лексико-семантичних варіантів (отже, й АФО, що їх репрезентують) у групи відповідно до (навколо) показника КК, що реалізований за допомогою них; 4) об'єднання виокремлених показників КК у більші тематичні групи (соматичний, предметний, зооморфний, антропний, фітоморфний тощо).

2.2. Репрезентація кодів культури концепту *людина* у фразеології східностепових українських говірок

Коди культури формують образний складник концепту *людина* у фразеології східностепових українських говірок. У студіюванні виділено 18 кодів культури: 16 – самодостатніх і 2 (кологративний, геометричний) – у складі міжкодових переходів. Якісно-кількісний вияв кодів культури концепту *людина* у фразеології східностепових українських говірок представлено в Табл. 2.1:

Таблиця 2.1

Вторинна семіотична система концепту *людина* у фразеології східностепових українських говірок: якісно-кількісний вияв

Вторинна семіотична система концепту <i>людина</i> у фразеології східностепових українських говірок		Кількість АФО, в од.	Кількість АФО, у %
Код культури			
1.	Соматичний	120	16,99
2.	Предметний	105	14,89
3.	Зооморфний	65	9,21
4.	Антропний	52	7,37
5.	Фітоморфний	27	3,83
6.	Природний	26	3,68
7.	Гастрономічний	15	2,12
8.	Духовний	13	1,84
9.	Квантитативний	12	1,7
10.	Темпоральний	12	1,7
11.	Міфологічний	10	1,42
12.	Акціональний	9	1,27
13.	Сенсорний	9	1,27
14.	Спатіальний	8	1,13
15.	Кваліфікативний	3	0,42
16.	Мовленнєвий	2	0,28
Разом:		488	69,12
Міжкодовий перехід			
1.	Двокомпонентні	197	27,9
2.	Трикомпонентні	21	2,98
Разом:		218	30,88
Усього:		706	100

2.2.1. Соматичний код культури. Цей КК (пор. соматичний – у працях Р. Батсурена [17], Ф. Бацевича [18], О. Галинської [40], М. Ковшової [95], О. Селіванової [157], Н. Скоробагатько [164], І. Чибор [185]; соматичний (тілесний) – у працях В. Красних [106], Л. Савченко [156]; фізіологічно-соматичний – у працях Т. Леонтєвої [112]; антропоморфний – у працях Г. Багаутдінової [15], М. Піменової [142], І. Токаревої [171]) моделює образи частин тіла людини й продуктів її життєдіяльності. Частково використовує назви частин тіла тварини, проте йдеться саме про людське тіло, що дає змогу такого типу показники зарахувати до соматичного КК. Широка репрезентативність соматичного КК зумовила можливість виділення у його складі різних тематичних груп. У роботі використано класифікацію Т. Тоненчук з виокремленням сомонімізмів (частини людського тіла), остеонімізмів (номінації кісток людського тіла і їхніх з'єднань), спланхнонімізмів (внутрішні органи), ангіонімізмів (позначення кровоносної системи), сенсонімізми (назви органів чуття) та лексика на позначення хвороб і виявів людського організму [174: 41-42].

В образному складнику концепту *людина* у фразеології східностепових українських говірок виявлено такі показники соматичного КК:

1) сомонімізми: голова (7 ЛСВ, 13 АФО), шкура (4 ЛСВ, 4 АФО), губа (3 ЛСВ, 3 АФО), башка (2 ЛСВ, 2 АФО), груди (2 ЛСВ, 2 АФО), живіт (2 ЛСВ, 2 АФО), жила (2 ЛСВ, 2 АФО), нога (2 ЛСВ, 4 АФО), рот (2 ЛСВ, 2 АФО), рука (2 ЛСВ, 2 АФО), бік (1 ЛСВ, 1 АФО), волосина (1 ЛСВ, 1 АФО), голівка (1 ЛСВ, 1 АФО), горло (1 ЛСВ, 1 АФО), грива (1 ЛСВ, 1 АФО), коліно (1 ЛСВ, 1 АФО), лапа (1 ЛСВ, 1 АФО), лице (1 ЛСВ, 1 АФО), мозг (1 ЛСВ, 2 АФО), морда (1 ЛСВ, 1 АФО), передок (1 ЛСВ, 1 АФО), п'ята (1 ЛСВ, 1 АФО), тулуб (1 ЛСВ, 1 АФО), утроба (1 ЛСВ, 1 АФО);

2) сенсонімізми: вухо (6 ЛСВ, 6 АФО), око (6 ЛСВ, 6 АФО), ніс (3 ЛСВ, 3 АФО), палець (3 ЛСВ, 3 АФО), язик (3 ЛСВ, 3 АФО), голос (1 ЛСВ, 1 АФО), нерв (1 ЛСВ, 1 АФО);

3) назви продуктів життєдіяльності: гівно (1 ЛСВ, 1 АФО), дихання (1 ЛСВ, 1 АФО), дух (1 ЛСВ, 1 АФО), жир (1 ЛСВ, 1 АФО), кізяк (1 ЛСВ, 1 АФО), піт (1 ЛСВ, 1 АФО), слина (1 ЛСВ, 1 АФО);

4) остеонімізми: кістка (3 ЛСВ, 3 АФО), зуб (1 ЛСВ, 1 АФО), маслак (1 ЛСВ, 1 АФО), ребро (1 ЛСВ, 1 АФО), скелет (1 ЛСВ, 2 АФО), скула (1 ЛСВ, 1 АФО), щелепа (1 ЛСВ, 1 АФО);

5) спланхнонімізми: кишка (2 ЛСВ, 3 АФО), легені (1 ЛСВ, 1 АФО), печінка (1 ЛСВ, 1 АФО);

6) ангіонімізми: серце (2 ЛСВ, 2 АФО);

7) назви хвороб, поранень тощо: рана (2 ЛСВ, 2 АФО) [Гарбера 2017в].

Найбільшу продуктивність виявили соматизми з кількістю лексико-семантичних варіантів більше 5:

1) **голова** – ЛСВ ‘головний біль’ (*аж голова тріщить (у кого); голова аж гуде (в кого); голова розривається (в кого); голова як не лопне (в кого); гуде в голові (в кого)*); ЛСВ ‘досвідчена людина’ (*бита голова*); ЛСВ ‘дурнувата людина’ (*бичача голова; в голові аж дзвенить (у кого); в голові стрижено (в кого)*); ЛСВ ‘загострити увагу’ (*втокати в голову*); ЛСВ ‘бути дурним’ (*головою вдаритися*); ЛСВ ‘збожеволіти’ (*зірватися вниз головою*); ЛСВ ‘шибайголова’ (*одірви голову й вибрось*);

2) **вухо** – ЛСВ ‘стан після почутих лайки, брехні, дурниць’ (*аж вуха в’януть (у кого)*); ЛСВ ‘процес напруженого мислення’ (*аж вуха горять (у кого)*); ЛСВ ‘слухове відчуття після сильного вибуху, удару грому’ (*аж у вухах заляцало (в кого)*); ЛСВ ‘уважно слухати’ (*вуха настобурчити*); ЛСВ ‘набриднути розмовами’ (*підсісти на вуха*); ЛСВ ‘спокійна людина’ (*хоч у вухо стрель (кому)*);

3) **око** – ЛСВ ‘зорове відчуття після сильного удару’ (*аж в очах замиготіло (в кого)*); ЛСВ ‘бути голодним’ (*аж на очі нічого не бачити*); ЛСВ ‘відчуття від погляду на щось дуже яскраве’ (*аж очі виїдає (кому)*); ЛСВ ‘бути флегматичним’ (*і ходити з заплющеними очима*); ЛСВ ‘виснажена

людина' (*одні очі остались (у кого)*); ЛСВ 'безхарактерна людина' (*хоч ширнути межі очі (кому)*).

Менш продуктивними виявилися соматизми, що налічують 2-4 лексико-семантичні варіанти:

1) **шкура** – ЛСВ 'відчуття сильного холоду' (*аж гусяча шкура вилізла (в кого)*); ЛСВ 'егоїст' (*товста шкура*); ЛСВ 'шибайголова' (*шкура барабаняча*); ЛСВ 'знервована людина' (*шкура горить (на кому)*);

2) **губа** – ЛСВ 'бути пихатим' (*балакати крізь губу*); ЛСВ 'сказати й причаїтися' (*укусити й губи поховати*); ЛСВ 'говорити знехотя' (*через губу не плюнути*);

3) **кістка** – ЛСВ 'бути худим' (*кістками торохтіти*); ЛСВ 'бути без сил' (*кісток не чути*); ЛСВ 'бути жадібним і жорстоким' (*ковтнути з кістками і не вдавиться*);

4) **ніс** – ЛСВ 'засоромлена людина' (*аж ніс почервонів (у кого)*); ЛСВ 'сильне потрясіння' (*аж у носі закрутило (в кого)*); ЛСВ 'виснажена людина' (*в носі кругло (в кого)*);

5) **палець** – ЛСВ 'бути лінивим' (*зря й пальцем не шевельнути*); ЛСВ 'сміятися без причини' (*з пальця сміятися*); ЛСВ 'досвідчений' (*не пальцем деланий*);

6) **язик** – ЛСВ 'мовчати' (*мов язик одкусити*); ЛСВ 'мовчазна людина' (*язика не розв'язати (кому)*); ЛСВ 'розмовляти заради задоволення' (*язиком плескати*);

7) **башка** – ЛСВ 'досвідчена людина' (*бита-перебита башка*); ЛСВ 'некмітлива людина' (*солом'яна башка*);

8) **груди** – ЛСВ 'засмучена людина' (*аж груди розпирає (кому)*); ЛСВ 'заздрісна людина' (*груди розпухли (в кого)*);

9) **живіт** – ЛСВ 'голодна людина' (*аж за живіт тягне (в кого)*); ЛСВ 'біль у животі' (*взяло за живіт (кого)*);

10) **жила** – ЛСВ 'здорова людина' (*волова жиля (в кого)*); ЛСВ 'уміла людина' (*майстрова жиля (в кого)*);

11) **кишка** – ЛСВ ‘голодна людина’ (*аж кишки болять (у кого); кишки злиплися (в кого)*); ЛСВ ‘бурчання в животі від голоду’ (*кишки сваряться (в кого)*);

12) **нога** – ЛСВ ‘бути втомленим’ (*і ноги не підняти; тіки на ногах стояти; тіки ноги тягати*); ЛСВ ‘біль у ногах від втоми’ (*ноги аж гудуть (у кого)*);

13) **рана** – ЛСВ ‘улесливий’ (*солодкий, хоть до рани прикладай*); ЛСВ ‘сказати й причаїтися’ (*укусити й залізати рану*);

14) **рот** – ЛСВ ‘вжити що-небудь натщесерце перед тим, як випити горілки чи вина’ (*в роті засмачити*); ЛСВ ‘бути брехливим’ (*як дихнути ртом, так і брехнути*);

15) **рука** – ЛСВ ‘невміла людина’ (*не туди руки стирчать (у кого)*); ЛСВ ‘талановита людина’ (*усе в руках горить (у кого)*);

16) **серце** – ЛСВ ‘сильне потрясіння’ (*аж серце зайшлося (в кого)*); ЛСВ ‘слухове відчуття після сильного вибуху, удару грому’ (*аж серце закалатало (в кого)*).

Один лексико-семантичний варіант репрезентують соматизми: **бік** (ЛСВ ‘пихата людина’ *і з якого боку підійти, не знаєш (до кого)*); **волосина** (ЛСВ ‘лисий’ *кучерявий без волос*); **гівно** (ЛСВ ‘заспокоєна людина’ *гівна перегоріли (в кого)*); **голівка** (ЛСВ ‘зла людина’ *гадюча голівка (в кого)*); **голос** (ЛСВ ‘бути хворим’ *голосу не підвести*); **горло** (ЛСВ ‘жадібна людина’ *широке горло (в кого)*); **грива** (ЛСВ ‘брехати’ *чесати гриву*); **дихання** (ЛСВ ‘відчуття після сильного удару’ *аж дихання перехватило (в кого)*); **дух** (ЛСВ ‘сильне потрясіння’ *аж дух забиває (кому)*); **жир** (ЛСВ ‘гладка людина’ *аж жир капає (з кого)*); **зуб** (ЛСВ ‘бути голодним’ *клацать зубами*); **кізяк** (ЛСВ ‘змерзнути’ *перемерзнуть на кізяк*); **коліно** (ЛСВ ‘налякана людина’ *аж коліна дрижать (у кого)*); **лапа** (ЛСВ ‘впливова людина’ *волохата лапа*); **легені** (ЛСВ ‘бути близьким до смерті’ *легені відхаркувати*); **лице** (ЛСВ ‘погано виглядати’ *зійти з лиця*); **маслак** (ЛСВ ‘виснажена людина’ *одні маслаки стирчать (у кого)*); **мозг**

(ЛСВ 'дурнувата людина' *засняділо в мозгах (у кого); мозги риплять (у кого)*); **морда** (ЛСВ 'гладка людина' *аж морда лопається (в кого)*); **нерв** (ЛСВ 'нервова людина' *нерви грають (у кого)*); **передок** (ЛСВ 'невірний' *слабий на передок*); **печінка** (ЛСВ 'відчуття сильного холоду' *аж печінки холонуть (у кого)*); **піт** (ЛСВ 'старанна людина' *аж піт виступив (у кого)*); **п'ята** (ЛСВ 'засоромлена людина' *аж п'яти почервоніли (в кого)*); **ребро** (ЛСВ 'виснажена людина' *одні ребра стирчать (у кого)*); **скелет** (ЛСВ 'худа людина' *ходячий скелет; можна скелет вивчати (по кому)*); **скула** (ЛСВ 'роздратована людина' *аж скули зводить (кому)*); **слина** (ЛСВ 'голодна людина' *аж слина тече (в кого)*); **тулуб** (ЛСВ 'незалежна людина' *ні клятий тулуб ні мятий*); **утроба** (ЛСВ 'наїстися' *утробу набити*); **щелепа** (ЛСВ 'дуже сердитися' *аж за щелепи хватати (кого)*).

У дослідженні зафіксовано такі соматичні комплекси: 1) «**живіт + спина**» – ЛСВ 'голодна людина' (*живіт до спини приріс (у кого)*); ЛСВ 'бути худим' (*живіт через спину чухати*); 2) «**бік + око**» (ЛСВ 'лицемірна людина' *боком-скоком перед моїм правим оком*); 3) «**вавка + голова**» (ЛСВ 'дурнувата людина' *вавка в голові (в кого)*); 4) «**вухо + спина**» (ЛСВ 'засмутитися' *покласти вуха на спину*); 5) «**ген + палець**» (ЛСВ 'схожа на рідних людина' *гени пальцем не задавиш*); 6) «**голова + туловище**» (ЛСВ 'дурнувата людина' *голова з туловищем не друже (в кого)*); 7) «**губа + язик**» (ЛСВ 'бути чванливим' *і через губу язика не просунути*); 8) «**живіт + ребро**» (ЛСВ 'худа людина' *живіт між ребрами провалився (в кого)*); 9) «**живіт + сало**» (ЛСВ 'приємна ситість' *живіт сало зав'язав (у кого)*); 10) «**кожа + кістка**» (ЛСВ 'виснажена людина' *кожа та кісті*); 11) «**нерв + кулак**» (ЛСВ 'заспокоїтися' *стиснути нерви в кулак*); 12) «**ніс + сопля**» (ЛСВ 'відчуття сильного холоду' *під носом соплі замерзають (у кого)*); 13) «**око + ріг**» (ЛСВ 'сильне емоційне напруження' *аж очі рогом стали (в кого)*); 14) «**піна + рот**» (ЛСВ 'розгнівана людина' *аж піна з рота летить (у кого)*); 15) «**сало + вухо**» (ЛСВ 'гладка людина' *аж сало з вух капає (в кого)*); 16) «**шкура + маслак**» (ЛСВ 'виснажена людина' *одна шкура та маслаки*);

- 17) «**язик + задниця**» (ЛСВ ‘мовчазна людина’ *язик до задниці приріс (у кого)*); 18) «**язик + коліно**» (ЛСВ ‘пліткарка’ *язик по коліна (в кого)*); 19) «**язик + рука**» (ЛСВ ‘працьовита людина’ *менше язиком, більше руками*).

Отже, соматичний код культури у фразеології східностепових українських говірок репрезентовано найширше: 61 показник – 109 ЛСВ – 120 АФО. Описує людину всесторонньо – її характер, зовнішній вигляд, фізичний та емоційний стани, розумові здібності, манеру спілкування, соціальну роль. Показником продуктивності є також здатність утворювати значну кількість соматичних комплексів.

2.2.2. Предметний код культури. Цей КК виокремлюваний лінгвістами з назвами «предметний» у працях Ф. Бацевича [18], М. Ковшової [95], В. Красних [106], Т. Леонтєвої [112], М. Піменової [142], Л. Савченко [156]; «артефактний» у працях Р. Батсурена [17]; «предметно-артефактний» у працях О. Галинської [40]; «об’єктний» у працях Г. Багаутдінової [15]; «фетишний» у працях І. Токаревої [171]; «наочний» у працях М. Толстого [173] та моделює образи предметів реального, матеріального світу – побуту, одягу, житла людини тощо.

В образному складнику концепту *людина* у фразеології східностепових українських говірок виділено такі тематичні групи предметного КК: 1) будівля, її частини, будівельні матеріали (дошка, дрючок, криша, асфальт, башня, будка, ворота, гвіздочок, колода, підлога, покуть, поріг, стеля, стінка, шпарка, щілина); 2) одяг, взуття, аксесуари, прикраси (валянок, сорочка, вінок, кишенья, кусочок, носок, підметок, рукавиця, сапог, стелька, туфель, узор, шпилька, штани); 3) предмети побуту, інструменти (віник, вила, відро, жигало, ключечка, крючок, наковальня, піддувайло, ручка, тряпка, удочка, ціп, швабра); 4) техніка (антена, духовка, інкубатор, камера, м’ясорубка, радіо, телефон); 5) побутові відходи (куча, потрюх, сила (у значенні – купа), тирса, тріски, цурка); 6) посуд (горщик, макітра, посуда, ріжок, ступа); 7) друковані видання (газета, журнал, пособіє); 8) іграшки (дзига, іграшка, юла); 9) транспортні засоби (бричка, кран, трактор); 10) частини механізму

(тормоз, пружина); 11) грошові одиниці (копійка, рубель); 12) елементи інтер'єру (акваріум, ікона); 13) музичні інструменти (барабан, гітара); 14) освітлення (каганець, свічка); 15) речовини (віск, сталюка); 16) зброя (руж'є).

Найбільшу продуктивність виявляють показники з 2-3 лексико-семантичними варіантами:

1) **віник** – ЛСВ ‘дурний’ (*прибитий сирим віником*); ЛСВ ‘жвава людина’ (*драний віник*); ЛСВ ‘безхарактерна людина’ (*хоч віник зв'яжи (з кого)*);

2) **тормоз** – ЛСВ ‘божевілля’ (*зірватися з тормозів; тормоза отказали (в кого)*); ЛСВ ‘заспокоїтися’ (*нажати на тормоз*);

3) **валянок** – ЛСВ ‘простакуватий чоловік’ (*сибірський валянок*); ЛСВ ‘старий залицяльник’ (*сивий валянок*);

4) **горщик** – ЛСВ ‘бути бідним’ (*варити в дірявому горщику*); ЛСВ ‘бути хитрим і досвідченим’ (*у горщику танцювати й не перекинути*);

5) **дошка** – ЛСВ ‘бути близьким до смерті’ (*дошки збирати*); ЛСВ ‘худа людина’ (*пральна дошка*);

6) **дрючок** – ЛСВ ‘сутулий чоловік’ (*дрючок горбатий*); ЛСВ ‘смілива людина’ (*і дрючком не злякати (кого)*);

7) **криша** – ЛСВ ‘дуже високий’ (*вищий криші*); ЛСВ ‘божевільна людина’ (*криша поїхала (в кого)*);

8) **сорочка** – ЛСВ ‘старанна людина’ (*аж сорочка змокріла (в кого)*); ЛСВ ‘налякана людина’ (*аж сорочка пополотніла (в кого)*).

Один лексико-семантичний варіант засвідчують показники: **акваріум** (ЛСВ ‘погладшати’ *акваріум ковтнути*); **антена** (ЛСВ ‘висока людина’ *як антена*); **асфальт** (ЛСВ ‘бути п'яним’ *асфальт обнімати*); **барабан** (ЛСВ ‘бути вагітною’ *ходити з барабаном*); **башня** (ЛСВ ‘висока людина’ *як телевізійна башня*); **бричка** (ЛСВ ‘непрístupна людина’ *на бричці не підкотитися (до кого)*); **будка** (ЛСВ ‘погладшати’ *будку наїсти*); **вила** (ЛСВ ‘бути гордовитим’ *як на вилах ходити*); **відро** (ЛСВ ‘голий’ *голий,*

босий і з відром); **вінок** (ЛСВ 'бути хворим' *вінками смердіти*); **віск** (ЛСВ 'гарний' *з воску злитий*); **ворота** (ЛСВ 'висока людина' *ходячі ворота*); **газета** (ЛСВ 'пліткарка' *месна газета*); **гвіздочок** (ЛСВ 'бадьора людина' *гвіздочок сталевий*); **гітара** (ЛСВ 'засмучена людина' *плачуча гітара*); **дзига** (ЛСВ 'непосидюча дитина' *дзига вкусила (кого)*); *як дзига заводна*); **духовка** (ЛСВ 'погладшати' *духовку нажрати*); **жигало** (ЛСВ 'бути вертлявим' *жигало ковтнути*); **журнал** (ЛСВ 'красива людина' *як з журналу*); **іграшка** (ЛСВ 'приваблива дівчина' *як іграшка*); **ікона** (ЛСВ 'красива людина' *писана ікона*); **інкубатор** (ЛСВ 'схожі люди' *як з інкубатора*); **каганець** (ЛСВ 'відчуття від сильного удару' *аж каганці засвітились (у кого)*); **камера** (ЛСВ 'байдужа людина' *холодильна камера*); **кишеня** (ЛСВ 'бідна людина' *в кишені аж гуде (в кого)*); **ключечка** (ЛСВ 'намагатися вивідати щось' *накидати ключечку*); **колода** (ЛСВ 'бути хворим' *валяться гнилою колодою*); **копійка** (ЛСВ 'бути скупим' *труситися над кожною копійкою*); **кран** (ЛСВ 'безініціативна людина' *і краном не зрушити (кого)*); **крючок** (ЛСВ 'лаятися' *крючки збирати*); **кусочок** (ЛСВ 'злий' *з чортових кусочків зшитий*); **куча** (ЛСВ 'зла людина' *чортова куча*); **макітра** (ЛСВ 'дурнувата людина' *макітра не варе (в кого)*); **м'ясорубка** (ЛСВ 'виснажена людина' *як через м'ясорубку перекрутили (кого)*); **наковальня** (ЛСВ 'заспокоєна людина' *наковальня остила*); **носок** (ЛСВ 'одягнений не за сезоном' *голий, босий і в носках*); **піддувайло** (ЛСВ 'замовкнути' *закрити піддувайло*); **підлога** (ЛСВ 'бути лінивим' *зря й до підлоги не нагнутися*); **підметок** (ЛСВ 'бути нікчемним' *підметка не стоїти*); **покуть** (ЛСВ 'бути близьким до смерті' *лежати як на покуті*); **поріг** (ЛСВ 'боязкий' *сміливий до порога*); **пособіє** (ЛСВ 'худа людина' *наглядне пособіє*); **посуда** (ЛСВ 'бути зухвалим' *не пити з мілкої посуду*); **потрюх** (ЛСВ 'стара людина' *аж потрюх сипиться (з кого)*); **пружина** (ЛСВ 'непосидюча дитина' *як на пружині*); **радіо** (ЛСВ 'пліткарка' *бабське радіо; посьолочне радіо*); **ріжок** (ЛСВ 'злякатися' *в ріжок накласти*); **рубель** (ЛСВ 'вміти виразити поглядом свій настрій' *як рубель подарувати*); **руж'є**

(ЛСВ 'вперта людина' *хоч із руж'я стріляти (кого)*); **рукавиця** (ЛСВ 'хитра і обережна людина' *без рукавиць не взяти (кого)*); **ручка** (ЛСВ 'стати безсоромним' *дійти до ручки*); **сапог** (ЛСВ 'дурнуватий' *сапогом прибитий*); **свічка** (ЛСВ 'близька до смерті людина' *хоч заздалегоди і свічку станови*); **сила** (ЛСВ 'гладка людина' *велика сила*); **сталюка** (ЛСВ 'досвідчений' *загартований як сталюка*); **стеля** (ЛСВ 'висока людина' *аж під стелю*); **стелька** (ЛСВ 'бути п'яним' *надратися в стельку*); **стінка** (ЛСВ 'бути дурнуватим' *об стінку малим ударитися*); **ступа** (ЛСВ 'спритна людина' *і в ступі не влучити (в кого)*); **телефон** (ЛСВ 'пліткарка' *бабський телефон*); **тирса** (ЛСВ 'старанна людина' *аж тирса сипиться (з кого)*); **трактор** (ЛСВ 'дурнуватий' *трактором переїханий*); **тріски** (ЛСВ 'худа людина' *в тріски можна взяти (кого)*); **тряпка** (ЛСВ 'виснажена людина' *як тряпка викручена*); **туфель** (ЛСВ 'дівчачур' *бабський туфель*); **удочка** (ЛСВ 'бути худим' *ховатися за удочку*); **узор** (ЛСВ 'лагідна людина' *хоч узори знімай (з кого)*); **ціп** (ЛСВ 'виснажена людина' *як неначе ціпом помолотили (кого)*); **цурка** (ЛСВ 'стати бідним' *дійти до цурки*); **швабра** (ЛСВ 'бути худим' *за швабру ховатися*); **шпарка** (ЛСВ 'бути худим' *у любу шпарку пролізати*); **шпилька** (ЛСВ 'дошкулити під час розмови' *вколоти шпильку*); **штани** (ЛСВ 'злякатися' *в штани наложить*); **щілина** (ЛСВ 'бути нахабним' *в яку хоч щілину пролізти*); **юла** (ЛСВ 'бути непосидючим' *юлу ковтнути*).

Зафіксовано такі предметні комплекси (показники поєднувані як в межах однієї тематичної групи, так і в різних) з одним лексико-семантичним варіантом у межах однієї ареальної фразеологічної одиниці кожен:

- 1) «вилка + туфель» (ЛСВ 'худа жінка' *вилка в туфлях*);
- 2) «віз + лопата» (ЛСВ 'нестатурний' *як з воза лопатою скиданий*);
- 3) «дирка + затичка» (ЛСВ 'нахабна людина' *в любу дирку затичка*);
- 4) «драбина + хата» (ЛСВ 'бути високим' *без драбини хату мазати*);
- 5) «йод + зеленка» (ЛСВ 'здоровий' *йодом мазаний, зеленкою облитий*);
- 6) «мішок + дуст» (ЛСВ 'погана людина' *мішок із дустом*);
- 7) «мішок + полова» (ЛСВ 'тюхтій' *мішок із половиною*);
- 8) «решето + сито» (ЛСВ 'бути спритним'

проскочити крізь решето і крізь сито); 9) «**тин + ворота**» (ЛСВ ‘нікчема’ *ні в тин ні в ворота*); 10) «**шаг + копійка**» (ЛСВ ‘бути жадібним’ *з шагу копійку украсти*).

Отже, предметний код культури у фразеології східностепових українських говірок представлений досить широко: 99 показників – 102 ЛСВ – 105 АФО. Характеризує вдачу, зовнішній вигляд, фізичний та емоційний стани, розумові здібності, особливості спілкування, соціальну роль та вік людини. Показовою є здатність цього КК продуктивно утворювати комплекси.

2.2.3. Зооморфний код культури. Аналізований КК виокремлюваний із назвами «зооморфний» Р. Батсуреном [17], О. Галинською [40], М. Ковшовою [95]; «зооморфний (анімальний, теріоморфний)» М. Піменовою [142]; «зоологічний» Т. Леонтєвою [112]; «біоморфний» (об’єднує зооморфний та фітоморфний КК) Г. Багаутдіною [15], Ф. Бацевичем [18], В. Красних [106], Л. Савченко [156], О. Селівановою [157], І. Токаревою [171], моделює образи тварин, земноводних, птахів, комах.

В образному складнику концепту *людина* у фразеології східностепових українських говірок виділено такі групи зооморфного КК: 1) ссавці (кінь, коза, собака, бугай, вівця, віл, кішка, коник, миша, свиня, баран, вовк, заєць, їжак, кабеля, кіт, кляча, коняка, осел, слон, цап, цуцик, череда); 2) птахи (курка, птиця, аїст, вутка, горобчик, гуся, індюшка, качка, орел, папуга, півень, сорока); 3) комахи (воша, муха); 4) земноводні (жаба, головастік); 5) риби (ікра); 6) плазуни (змія); 7) ракоподібні (рак) [Гарбера 2017б].

Найбільшу продуктивність виявляють зооморфізми з 2-3 лексико-семантичними варіантами:

1) **жаба** – ЛСВ ‘засмучена людина’ (*жаба даве (в кого)*); ЛСВ ‘зла жінка’ (*жаба пупирчаста*); ЛСВ ‘мовчати’ (*мов жабу ковтнути*);

2) **кінь** – ЛСВ ‘дивак’ (*кінь педальний*); ЛСВ ‘гладка людина’ (*на конях не об’їдеш (кого)*); ЛСВ ‘худа й зла людина’ (*те, що коней кусає*);

3) **коза** – ЛСВ ‘гордовита людина’ (*і на рябій козі не під’їхати (до кого)*); ЛСВ ‘голодна людина’ (*кози лижуть (кого)*); ЛСВ ‘бути гордовитим’ (*на блатній козі проїхатися*);

4) **курка** – ЛСВ ‘дивак’ (*аж кури сміються (з кого)*); ЛСВ ‘безхарактерна людина’ (*і кури загребуть (кого)*); ЛСВ ‘неохайна жінка’ (*курка обципана*);

5) **собака** – ЛСВ ‘дуже відома людина’ (*всі собаки знають (кого)*); ЛСВ ‘дуже розгніватися’ (*гавкати як скажена собака*); ЛСВ ‘нездара’ (*тіки собак ганяти (кому)*);

6) **бугай** – ЛСВ ‘бути фізично сильним’ (*бугая піднімати*); ЛСВ ‘наполеглива людина’ (*і бугай отелиться (в кого)*);

7) **вівця** – ЛСВ ‘жінка з неакуратною зачіскою’ (*вівця обскубана*); ЛСВ ‘покірпа людина’ (*сумирна вівця*);

8) **віл** – ЛСВ ‘бути голодним’ (*вола б з’їсти*); ЛСВ ‘здорова людина’ (*хоч у воли запрягай (кого)*);

9) **кішка** – ЛСВ ‘дуже низький’ (*з кішку завбільшки*); ЛСВ ‘повія’ (*кішка драна*);

10) **коник** – ЛСВ ‘спокійна людина’ (*без коників*); ЛСВ ‘непомітна людина’ (*сірий коник*);

11) **миша** – ЛСВ ‘дуже бідний’ (*голіший од миші*); ЛСВ ‘бідна людина’ (*церковна миша*);

12) **птиця** – ЛСВ ‘впливова людина’ (*важна птиця*); ЛСВ ‘людина, яка часто міняє місце роботи або помешкання’ (*перельотна птиця*);

13) **свиня** – ЛСВ ‘гладка людина’ (*свиня вгодована*); ЛСВ ‘криклива людина’ (*свиня недорізана*).

Один лексико-семантичний варіант репрезентують показники: **аїст** (ЛСВ ‘бути вагітною’ *аїста виглядати*); **баран** (ЛСВ ‘дурень’ *баран бараном*); **вовк** (ЛСВ ‘досвідчений чоловік’ *битий вовк*); **воша** (ЛСВ ‘погана людина’ *куряча воша*); **вутка** (ЛСВ ‘неочікувано розумний’ *вумний як вутка*); **головастік** (ЛСВ ‘п’яниця’ *головастік заспиртований*); **горобчик**

(ЛСВ ‘легковажний чоловік’ *горобчик влітку*); **гуся** (ЛСВ ‘жалюгідна людина’ *мокре гуся*); **заєць** (ЛСВ ‘хитрий і обережний’ *хитріший за зайця*); **змія** (ЛСВ ‘підступна жінка’ *змія підколодна*); **ікра** (ЛСВ ‘гніватися’ *мітати ікру*); **індюшка** (ЛСВ ‘нестатурна жінка’ *індюшка горбата*); **їжак** (ЛСВ ‘очманіла людина’ *як чмелений їжак*); **кабеля** (ЛСВ ‘фізично міцна й ледача жінка’ *кабеля невироблена*); **качка** (ЛСВ ‘роздратована людина’ *скажена качка*); **кіт** (ЛСВ ‘бабій’ *кіт мартовський*); **кляча** (ЛСВ ‘негарна дівчина’ *ходяча кляча*); **коняка** (ЛСВ ‘виснажена людина’ *як загнана коняка*); **муха** (ЛСВ ‘млява людина’ *сонна муха*); **орел** (ЛСВ ‘молодий хлопець’ *юний орел*); **осел** (ЛСВ ‘вперта людина’ *або дай, або вирве, або впертий як осел*); **папуга** (ЛСВ ‘ляклива людина’ *пугливий папуга*); **півень** (ЛСВ ‘вперта людина’ *і півень несеться (в кого)*); **рак** (ЛСВ ‘отримати опік’ *впіймати рака*); **слон** (ЛСВ ‘кривонога людина’ *слон клишоногий*); **сорока** (ЛСВ ‘досвідчена людина’ *стріляна сорока*); **цап** (ЛСВ ‘вперта людина’ *і цап доїть (в кого)*); **цуцик** (ЛСВ ‘жалюгідна людина’ *цуцик замандрючений*); **череда** (ЛСВ ‘лінуватися’ *череду шукати*).

У дослідженні зафіксовано 5 зооморфних комплексів, чиї показники поєднані як в межах однієї тематичної групи, так і в різних: 1) «**дятел + стукун**» (ЛСВ ‘працелюбна людина’ *дятел-стукун*); 2) «**змія + ягнятко**» (ЛСВ ‘лицемірна людина’ *змія прикидається ягнятком*); 3) «**мамонт + жираф**» (ЛСВ ‘несхожі люди’ *як мамонт на жирафа*); 4) «**риба + камбала**» (ЛСВ ‘худа людина’ *риба-камбала*); 5) «**слон + заєць**» (ЛСВ ‘бути неповоротким’ *повертатися як слон за зайцем*).

Отже, зооморфний код культури у фразеології східностепових українських говірок представлений широко: 50 показників – 65 ЛСВ – 65 АФО. Описує характер, зовнішній вигляд, фізичний та емоційний стани, розумові здібності, особливості спілкування, соціальну роль і вік людини. Здатен утворювати комплекси.

2.2.4. Антропний код культури. Цей КК виокремлюваний як антропний Р. Батсуреном [17], О. Галинською [40], Л. Савченко [156]; як

антропний (власне людський) О. Селівановою [157]; як антропологічний Т. Леонтєвою [112], моделює образи за різними номінаціями людини.

В образному складнику концепту *людина* у фразеології східностепових українських говірок виділено: 1) номінації за рисами характеру (grimза, гуляка, жлоб, зведення, зух, кадр, недоразуменіє, псих); 2) оніми (імена (Вася, Іван, Марко, Фігаро, Хвеська) та прізвища (Ветров, Клименко)); 3) номінації за гендерною ознакою (людина, баба, дівка, чоловік); 4) номінації за родом діяльності (раб, робітник, семиділиха); 5) номінації за родинними зв'язками (дід, сваха); 6) номінації за розумовими здібностями (дурак, дурень); 7) номінації за фізичним станом (мертвяк, вмерлець) тощо.

Найбільшу продуктивність виявляють лексеми з 2-3 лексико-семантичними варіантами:

1) **людина** – ЛСВ ‘безхарактерна людина’ (*безхребетна людина*); ЛСВ ‘недоумкувата людина’ (*малохольна людина*); ЛСВ ‘не зичити добра нікому, зокрема й собі’ (*ни собі ни людям*);

2) **баба** – ЛСВ ‘пліткарка’ (*баба базарна*); ЛСВ ‘сумнівне джерело інформації’ (*ОБС (одна баба сказала)*);

3) **дівка** – ЛСВ ‘повія’ (*посьолочна дівка*); ЛСВ ‘дівчина на виданні’ (*спіла дівка*);

4) **мертвяк** – ЛСВ ‘вперта людина’ (*і мертвяк заговорить (у кого)*); ЛСВ ‘наляканий чоловік’ (*ні живий ні мертвяк*).

Один лексико-семантичний варіант репрезентують показники: **Вася** (ЛСВ ‘дивак’ *Вася отморожений*); **Ветров** (ЛСВ ‘невідомо від кого завагітніти’ *від Ветрова залетіти*); **вмерлець** (ЛСВ ‘виснажений чоловік’ *ходячий вмерлець*); **grimза** (ЛСВ ‘зла жінка’ *grimза патлата*); **гуляка** (ЛСВ ‘легковажний чоловік’ *гуляка святковий*); **дід** (ЛСВ ‘постаріти’ *в діди записатися*); **дурак** (ЛСВ ‘нерозумна людина’ *дурак дураком; дурак спереду і ззаду*); **дурень** (ЛСВ ‘нерозумна людина’ *і дурень – не дурень, і розумний не такий; і умне – не умне, і дурень не такий*); **жлоб** (ЛСВ ‘жадібний чоловік’ *економний жлоб*); **зведення** (ЛСВ ‘балувана дитина’ *зведення боже*); **зух**

(ЛСВ 'спритний чоловік' *зух непослідній*); **Іван** (ЛСВ 'виснажений чоловік' *виутюжений Іван*); **кадр** (ЛСВ 'чванливий чоловік' *такий кадр, що нікуди дітсья*); **Клименко** (ЛСВ 'нахабний' *нахабніший за Клименка*); **Марко** (ЛСВ 'неспокійний чоловік' *товктливий Марко*); **недоразуменіє** (ЛСВ 'гультяй і ледар' *тіки спать, жрать і гулять цьому недоразуменію*); **псих** (ЛСВ 'нервувати' *психи б'ють (кого)*); **раб** (ЛСВ 'услесливий чоловік' *сякий-такий та божий раб*); **робітник** (ЛСВ 'лінивий чоловік' *попів робітник*); **сваха** (ЛСВ 'дурнувата жінка' *дурочкіна сваха*); **семиділиха** (ЛСВ 'заклопотана жінка' *завелася семиділиха*); **сусід** (ЛСВ 'корислива людина' *і нашим сусідам і вашим*); **Фігаро** (ЛСВ 'людина, яка часто міняє місце роботи або помешкання' *Фігаро тут, Фігаро там*); **Хвеська** (ЛСВ 'пліткарка' *язиката Хвеська*); **цяця** (ЛСВ 'впливова людина' *пишна цяця*); **чоловік** (ЛСВ 'виснажений чоловік' *тільки живий чоловік та теплий*).

Зафіксовано такі антропні комплекси: 1) «**батько + син**» (ЛСВ 'гарний господар' *хазяйського батька син*); 2) «**Васька + Дунька**» (ЛСВ 'дурнувата людина' *Васька є, Дуньки нема*); 3) «**Васька + сестра**» (ЛСВ 'далека рідня' *Васька бабина сестра*); 4) «**Вася + вітродуй**» (ЛСВ 'легковажний чоловік' *Вася-вітродуй*); 5) «**гість + татарин**» (ЛСВ 'небажаний гість' *незваний гість хуже татарина*); 6) «**забудько + переплутько**» (ЛСВ 'людина з поганою пам'яттю, схильна плутати факти' *забудько-переплутько*); 7) «**йолопень + телепень**» (ЛСВ 'людина з поганою пам'яттю, схильна плутати факти' *йолопень-телепень*); 8) «**мужик + піп**» (ЛСВ 'посередній чоловік' *як з мужика піп*); 9) «**неліписько + недотеписько**» (ЛСВ 'людина з поганою пам'яттю, схильна плутати факти' *неліписько-недотеписько*); 10) «**пустомеля + пустозвон**» (ЛСВ 'балакучий чоловік' *пустомеля-пустозвон*); 11) «**рева + Бугарев**» (ЛСВ 'тюхтій' *рева Бугарева*); 12) «**син + Ветров**» (ЛСВ 'незаконнонароджений' *син Ветрова*); 13) «**солдат + матрос**» (ЛСВ 'нікчема' *ні в солдати ні в матроси*); 14) «**дід + баба + Стьопка**»

(ЛСВ 'далека рідня' *дід бабі троюрідний Стьопка*); 15) «**тюха + матюха + зять + колунай**» (ЛСВ 'тюхтій' *тюха-матюха і зять-колунай*).

Отже, антропний код культури у фразеології східностепових українських говірок представлений широко: 57 показників – 50 ЛСВ – 52 АФО. Описує характер, фізичний та емоційний стани, розумові здібності, особливості спілкування, соціальну роль та вік людини. Здатен утворювати велику кількість комплексів.

2.2.5. Фітоморфний код культури. Аналізований КК виокремлюваний як «ботанічний» Т. Леонтьєвою [112]; «рослинний» Р. Батсуреном [17], О. Галинською [40], М. Ковшовою [95]; «рослинний (вегетативний, фітоморфний)» М. Піменовою [142]; «біоморфний» (фітоморфний та зооморфний) Г. Багаутдіною [15], Ф. Бацевичем [18], В. Красних [106], Л. Савченко [156], О. Селівановою [157], І. Токаревою [171], моделює образи рослин, дерев, квітів, плодів.

У межах образного складника концепту *людина* у фразеології східностепових українських говірок виділено такі тематичні групи: 1) кущі, трав'янисті рослини, мохи (гречка, барвінок, блекота, зелень, конопля, кропива, купина, мох); 2) дерева (дуб, дерево, тополя, черешня, яблуня, ясен); 3) квіти (васильок, квіточка, кульбаба, одуванчик, ромашка); 4) плоди, ягоди (яблучко, гарбуз, малина) [Гарбера 2017б].

Зафіксовано 3 фітоморфізми з 2 лексико-семантичними варіантами: 1) **дуб** – ЛСВ 'дурнувата людина' (*дуб дубом; дуб сосновий*); ЛСВ 'сказати щось безглузде' (*з дуба впасти*); 2) **гречка** – ЛСВ 'зраджувати' (*в гречку стрибати*); ЛСВ 'некрасивий' (*гречкою притрушений*); 3) **яблучко** – ЛСВ 'недосвідчена людина' (*ще недоспіле яблучко*); ЛСВ 'вагітна жінка' (*яблучко пузате*).

Один лексико-семантичний варіант репрезентують фітоморфізми: **барвінок** (ЛСВ 'лестити' *барвінком стелитися*); **блекота** (ЛСВ 'бути нервовим' *як неначе блекоти об'їстися*); **васильок** (ЛСВ 'бути старим' *васильками пахнути*); **гарбуз** (ЛСВ 'товста людина' *гарбуз конопатий*);

дерево (ЛСВ ‘людина, яка з усім погоджується’ *кивай-дерево*); **зелень** (ЛСВ ‘недосвідчена людина’ *зелень незрізана*); **квіточка** (ЛСВ ‘приваблива людина’ *як майська квіточка*); **конопля** (ЛСВ ‘збожеволіти’ *коноплі об’їстися*); **кропива** (ЛСВ ‘нервовий’ *кропивою вкушений*); **кульбаба** (ЛСВ ‘дурнувата людина’ *кульбаба здута*); **купина** (ЛСВ ‘нервова людина’ *неопалима купина*); **малина** (ЛСВ ‘бути багатим’ *щодня малину їсти*); **мох** (ЛСВ ‘постаріти’ *аж мохом узятися*); **одуванчик** (ЛСВ ‘стара людина’ *божий одуванчик*); **ромашка** (ЛСВ ‘бути старим’ *ромашками тхнути*); **тополя** (ЛСВ ‘бути високим’ *тополю доганяти*); **черешня** (ЛСВ ‘висока людина’ *як черешня надворі*); **яблуня** (ЛСВ ‘висока й худа людина’ *суха яблуня*); **ясен** (ЛСВ ‘бути п’яним’ *з кожним ясенем здороватся*).

Зафіксовано також один фітоморфний комплекс: «**дуб + дерево**» (ЛСВ ‘дурнувата людина’ *дуб-дерево*).

Отже, фітоморфний код культури у фразеології східностепових українських говірок представлений не дуже широко: 22 показники – 26 ЛСВ – 27 АФО. Описує характер, зовнішній вигляд, фізичний стан, розумові здібності, особливості спілкування, соціальну роль і вік людини. На середню продуктивність вказує й мінімальна кількість утворених комплексів [50].

2.2.6. Природний код культури. Цей КК виокремлюють як «природний» Р. Батсурен [17], О. Галинська [40]; «анімістичний» І. Токарева [171]; «анімічний» Г. Багаутдінова [15]; «природно-метеорологічний» Т. Леонтєва [112]; «космогонічний» О. Селіванова [157]; «космологічний» – Л. Савченко [156]; «космічний» М. Ковшова [95], моделює образи явищ природи, стихій, об’єктів ландшафту.

В образному складнику концепту *людина* у фразеології східностепових українських говірок виділено такі тематичні групи: 1) природні явища (бурун, буча, завіна, тінь, хмара); 2) природні речовини, корисні копалини (глина, грязюка, камінь, лист, щебінь); 3) природні стихії (вода, вітер, огонь); 4) зміни температури (жар, мороз, тепло); 5) небесні тіла (сонце).

Найбільшу продуктивність засвідчують складники **вода** та **вітер** із 5 та 4 лексико-семантичними варіантами відповідно:

1) **вода** – ЛСВ ‘друзі’ (*водою не розмити (кого)*); ЛСВ ‘бути спритним’ (*і з грязної води чистим вийти*); ЛСВ ‘лінива людина’ (*ні за просту воду*); ЛСВ ‘здорова людина’ (*треба воду возити (на кому)*); ЛСВ ‘засмучений’ (*у воді вмочений*);

2) **вітер** – ЛСВ ‘худа людина’ (*вітер зламає (кого)*); ЛСВ ‘виснажена людина’ (*вітром носе (кого)*); ЛСВ ‘легковажна людина’ (*дми-вітер*); ЛСВ ‘бути худим’ (*за вітром хилитися*).

Один лексико-семантичний варіант репрезентують показники: **бурун** (ЛСВ ‘гніватися’ *бити буруна*); **буча** (ЛСВ ‘посваритися’ *збити бучу*); **глина** (ЛСВ ‘схожі’ з однакової глини *зліплени*); **грязюка** (ЛСВ ‘образити’ *змішати з грязюкою*); **жар** (ЛСВ ‘засоромлена людина’ *в жар кинуло (кого)*); **завіна** (ЛСВ ‘хвора людина’ *завіна взяла (кого)*); **камінь** (ЛСВ ‘біль у грудях’ *як камінь даве*); **лист** (ЛСВ ‘бути старим’ *аж тремтіти листом*); **мороз** (ЛСВ ‘відчуття страху’ *аж морозом сипнуло*); **огонь** (ЛСВ ‘непосидюча дитина’ *всі огні горять (у кого)*); **сонце** (ЛСВ ‘бути дурнувтим’ *аж світитися сонцем*); **тепло** (ЛСВ ‘виснажена людина’ *тіки-тіки тепло чути (від кого)*); **тінь** (ЛСВ ‘бути засмученим’ *ходити тінню*); **хмара** (ЛСВ ‘засмучена людина’ *хмара хмарою*); **щебінь** (ЛСВ ‘веснянкуватий’ *щебнем побитий*).

Крім того, зафіксовано 2 природні комплекси:

1) «**багно + болото**» (ЛСВ ‘нікчеми’ *багно болотові завидує*) – поєднання в межах однієї ТГ «Природні речовини, корисні копалини»;

2) «**вогонь + вода + туча + грім**» (ЛСВ ‘бути безстрашним’ *не боятися ні вогню, ні води, ні тучі, ні грому*) – поєднання в межах двох різних ТГ «Природні стихії» і «Природні явища».

Отже, природний код культури у фразеології східностепових українських говірок представлений не надто широко: 22 показники – 26 ЛСВ – 26 АФО. Описує характер, зовнішній вигляд, фізичний і емоційний

стани, розумові здібності, особливості спілкування, соціальні відносини, вік людини. Показником середньої продуктивності є й невелика кількість утворених комплексів.

2.2.7. Гастрономічний код культури. Аналізований КК моделює образи страв, продуктів харчування та виокремлюваний як «гастрономічний» Р. Батсуреном [17]; «кулінарно-гастрономічний» Т. Леонтьєвою [112]; «харчовий» О. Галинською [40], М. Ковшовою [95], М. Піменовою [142]. В образному складнику концепту *людина* у фразеології східностепових українських говірок виділено дві тематичні групи: 1) готові страви (борщ, вареник, вишкварки, каша, крендель); 2) продукти харчування (дрожжі, колбаса, мед, харч).

У роботі зафіксовано 1 гастрономізм з 2 лексико-семантичними варіантами: **дрожжі** – ЛСВ ‘мерзнути’ (*продавать дрожжі*); ЛСВ ‘гладка людина’ (*рознесло як на дрожжах (кого)*). Один лексико-семантичний варіант репрезентують показники: **борщ** (ЛСВ ‘весело сміятися’ *наїстися смішного борщу*); **вареник** (ЛСВ ‘гладка людина’ *товстий вареник*); **вишкварки** (ЛСВ ‘брехати’ *давати масляні вишкварки*); **каша** (ЛСВ ‘засмучена людина’ *аж каша кисне (від кого)*); **колбаса** (ЛСВ ‘пихата людина’ *ділова колбаса*); **крендель** (ЛСВ ‘робити дивні вчинки’ *кренделя викидати*); **мед** (ЛСВ ‘привабливий’ *медом намазаний*); **харч** (ЛСВ ‘бути нерозбірливим’ *з’їсти любий харч, що вздрісти*). Зафіксовано також 5 гастрономічних комплексів: 1) «засол + **огірочок**» (ЛСВ ‘схожі люди’ *однакового засолу огірочки*); 2) «**риба + м’ясо**» (ЛСВ ‘нікчема’ *ні риба ні м’ясо*); 3) «**сало + хліб**» (ЛСВ ‘дурнувата людина’ *сало без хліба*); 4) «**свячене + печене**» (ЛСВ ‘нікчема’ *ні свячене ні печене*); 5) «**сир + масло**» (ЛСВ ‘бути заможним’ *кататися як сир у маслі*).

Отже, гастрономічний код культури у фразеології східностепових українських говірок представлений вузько: 19 показників – 15 ЛСВ – 15 АФО. Описує характер людини, її зовнішній вигляд, фізичний і емоційний

стани, розумові здібності, особливості спілкування, соціальні відносини. Цей КК виявив помітну продуктивність у творенні комплексів.

2.2.8. Духовний код культури. Цей КК моделює образи моральних і культурних цінностей та виокремлюваний як «духовний» Ф. Бацевичем [18], В. Красних [106], Л. Савченко [156], О. Селівановою [157]; «духовно-релігійний» Р. Батсуреном [17]. В образному складнику концепту *людина* у фразеології східностепових українських говірок духовний КК реалізований показниками, що образно втілюють такі абстрактні та значущі для носіїв говірки поняття, як душа людини, її розум та обов'язок.

Найбільш продуктивним виявився показник **душа** з 6 лексико-семантичними варіантами: ЛСВ 'стривожена людина' (*душа тілінається (в кого)*); ЛСВ 'ділитися думками та переживаннями' (*душу виворачувать*); ЛСВ 'вжити що-небудь натщесерце перед тим, як випити горілки чи вина' (*душу закислити*); ЛСВ 'добрий' (*на душу багатий*); ЛСВ 'безвольна людина' (*солом'яна душа (в кого)*); ЛСВ 'любитель мандрувати' (*циганська душа*). 2-3 лексико-семантичні варіанти нараховують показники: 1) **ум** – ЛСВ 'хитрувати' (*вивіряти ума*); ЛСВ 'розумна людина' (*живий ум (у кого)*); ЛСВ 'егоїст' (*сам себе на уме*); 2) **розум** – ЛСВ 'збожеволіти' (*з розуму здуріти*); ЛСВ 'стати дурним через старість' (*розум вистаріти*). Один лексико-семантичний варіант репрезентують показники: **долг** (ЛСВ 'бути безвідповідальним' *знати долг та не сполняти*); **умняк** (ЛСВ 'вдавати з себе розумного' *впасти на умняк*).

Отже, духовний код культури у фразеології східностепових українських говірок репрезентований вузько: 5 показників – 13 ЛСВ – 13 АФО. Описує характер людини, її фізичний та емоційний стани, розумові здібності, особливості спілкування.

2.2.9. Квантитативний код культури. Аналізований КК моделює образи чисел, одиниць виміру та виокремлюваний Г. Багаутдіною як «квантитативний» [15] та Р. Батсуреном як «числовий» [17]. У рамках образного складника концепту *людина* у фразеології східностепових

українських говірок квантитативний КК представлений: 1 показником із 2 лексико-семантичними варіантами (**два** – ЛСВ ‘добре вихована дитина’ (*два буде (з кого)*); ЛСВ ‘гладка людина’ (*два на два*)); числовими компонентами з 1 лексико-семантичним варіантом (**аршин** (ЛСВ ‘бути худим’ *аршин з’їсти*); **вісім** (ЛСВ ‘гладка людина’ *вісім на вісім*); **сто** (ЛСВ ‘приваблива дівчина’ *на всі сто*)) та квантитативними комплексами, реалізованими за допомогою одного лексико-семантичного варіанта та однієї ареальної фразеологічної одиниці (1) «**два + ноль**» (ЛСВ ‘висока людина’ *два ноль ноль*); 2) «**два + півтора**» (ЛСВ ‘нікчема’ *ні два ні півтора*); 3) «**дев’ять + дванадцять**» (ЛСВ ‘гладка людина’ *дев’ять на дванадцять*); 4) «**десять + дванадцять**» (ЛСВ ‘гладка людина’ *десять на дванадцять*); 5) «**п’ятий + десятий**» (ЛСВ ‘спілкуватися без логічного зв’язку’ *із п’ятого в десяте перескакувати*); 6) «**п’ять + десять**» (ЛСВ ‘цікава людина’ *на те й моїх п’ять, щоб було ваших десять*); 7) «**сто + процент**» (ЛСВ ‘приваблива дівчина’ *на сто процентів*)).

Отже, квантитативний код культури у фразеології східностепових українських говірок представлений вузько: 13 показників – 12 ЛСВ – 12 АФО. Характеризує вдачу, зовнішній вигляд, особливості спілкування людини. Досить продуктивний в утворенні різноманітних комплексів.

2.2.10. Темпоральний код культури. Цей КК моделює образи часових відрізків і виокремлюваний як «темпоральний» Г. Багаутдіноюю [15], В. Красних [106]; як «часовий» Р. Батсуреном [17], М. Піменовою [142], Л. Савченко [156], О. Селівановою [157]. В образному складнику концепту *людина* у фразеології східностепових українських говірок представлений назвами місяців (квітень), днів тижня (неділя, субота), часу доби (обід); часовими проміжками (год, день, рік, сутки); періодами життя людини (вік, дитинство).

Зафіксовано 2 показники з 2 лексико-семантичними варіантами: 1) **год** – ЛСВ ‘стара людина’ (*в годах*); ЛСВ ‘примхлива стара людина’ (*годи накривають (кого)*); 2) **день** – ЛСВ ‘гладка людина’ (*за день не оббігти*

(кого)); ЛСВ 'лінуватися' (*шукати вчорашній день*). Один лексико-семантичний варіант репрезентують лексеми: **вік** (ЛСВ 'бути бідним' *вік колготити*); **дитинство** (ЛСВ 'дурнувата людина' *в дитинстві роняли (кого)*); **квітень** (ЛСВ 'бути брехливим' *народитися в квітні*); **неділя** (ЛСВ 'лінива людина' *щодня неділя (в кого)*); **рік** (ЛСВ 'зла людина' *сам себе раз на рік любе*). Також у рамках коду засвідчено 3 темпоральні комплекси: 1) «**день + неділя**» (ЛСВ 'лінива людина' *кожного дня неділя (в кого)*); 2) «**субота + день**» (ЛСВ 'лінива людина' *субота кожний день (у кого)*); 3) «**сутки + обід**» (ЛСВ 'висока людина' *сутки без обіду*).

Отже, темпоральний код культури у фразеології східностепових українських говірок представлений вузько: 10 показників – 12 ЛСВ – 12 АФО. Характеризує вдачу, зовнішній вигляд, розумові здібності, соціальну роль та вік людини. Здатен утворювати комплекси.

2.2.11. Міфологічний код культури. Аналізований КК моделює образи релігійних і надприродних уявлень, героїв міфів, казок, легенд, літературних творів і виокремлюваний як «міфологічний» Г. Багаутдіною [15], Т. Леонтєвою [112]; як «релігійний» О. Галинською [40], О. Селівановою [157]. У межах образного складника концепту *людина* у фразеології східностепових українських говірок показники міфологічного КК уособлюють: надприродних істот (смерть, чорт, гедзик, страхота); героїв міфів, казок, легенд, літературних творів (Геракл, ліліпут, Гулівер); релігійних істот (ангел).

Зафіксовано 2 показники з 2 лексико-семантичними варіантами: 1) **смерть** – ЛСВ 'виснажена людина' (*смерть погулять випустила (кого); смерть ходяча*); ЛСВ 'млява людина' (*тіки по смерть посилати (кого)*); 2) **чорт** – ЛСВ 'бути дуже розгніваним' (*дивитися чортом*); ЛСВ 'лицемірний' (*святий та божий – на чорта похожий*). Один лексико-семантичний варіант мають показники: **ангел** (ЛСВ 'добра людина' *ангел небесний*); **Геракл** (ЛСВ 'худий чоловік' *Геракл висушений*); **гедзик**

(ЛСВ 'дуже розгнівана людина' *гедзики б'ють (кого)*); **страхота** (ЛСВ 'некрасива людина' *страхота господня*).

Складником цього КК постає також міфологічний комплекс: «**ліліпут + Гулівер**» (ЛСВ 'низький чоловік' *ліліпут без Гулівера*).

Отже, міфологічний код культури у фразеології східностепових українських говірок представлений вузько: 8 показників – 9 ЛСВ – 10 АФО. Характеризує вдачу, зовнішній вигляд, фізичний та емоційний стани людини. Утворює всього 1 комплекс.

2.2.12. Акціональний код культури. Цей КК моделює образи дій, процесів і виокремлюваний із назвами «акціональний» М. Ковшовою [95], Л. Савченко [156], О. Селівановою [157], І. Токаревою [171]; «акціональний (кінетичний)» М. Толстим [173]; «діяльнісний» Р. Батсуреном [17]. В образному складнику концепту *людина* у фразеології східностепових українських говірок сформований показниками: **бум** (ЛСВ 'бути необізнаним' *ні бум-бум*); **вибрик** (ЛСВ 'вередлива людина' з *вибриками*); **кондрик** (ЛСВ 'вередлива людина' *кондрики напали (на кого)*); **косяк** (ЛСВ 'виявляти поглядом підозру' *кидати косяки*); **хід** (ЛСВ 'бути флегматичним' *спати на ходу*).

Зафіксовано 4 акціональні комплекси: 1) «**забота + работа**» (ЛСВ 'удавана зайнятість' *більше заботи, чім роботи*); 2) «**лизь + гав**» (ЛСВ 'лицемірна людина' *хотів лизь, а получилось гав*); 3) «**тпру + но**» (ЛСВ 'не могли чітко висловитися' *ні тпру ні но*); 4) «**чих + кашель**» (ЛСВ 'не хотіти визначити, що переважало в діях' *менше чихом чхати, більше кашлем кашляти*). Закцентуємо увагу, що показники дій репрезентовані за допомогою віддієслівних іменників (вибрик, кондрик, косяк, хід, забота, работа, чих, кашель) та вигуків (бум, лизь, гав, тпру, но).

Отже, акціональний код культури у фразеології східностепових українських говірок представлений вузько: 13 показників – 9 ЛСВ – 9 АФО. Характеризує вдачу, розумові здібності, особливості спілкування людини. Досить продуктивно утворює комплекси.

2.2.13. Сенсорний код культури. Аналізований КК моделює образи фізичних відчуттів і емоцій, почуттів, станів і виокремлюваний Л. Савченко [156] й О. Селівановою [157].

У рамках образного складника концепту *людина* у фразеології східностепових українських говірок нараховуємо 8 показників сенсорного КК із одним лексико-семантичним варіантом (**болячка** (ЛСВ ‘хвора людина’ *болячки обсіли (кого)*); **гнів** (ЛСВ ‘гніватися’ *класти гнів*); **дрижак** (ЛСВ ‘мерзнути’ *дрижаки їсти*); **печаль** (ЛСВ ‘людина, яка повеселіла’ *наче печаль потиснулася (у кого)*); **смішинка** (ЛСВ ‘сміятися’ *ніби смішинку з’їсти*); **страм** (ЛСВ ‘засоромитися’ *набратися страху*); **ухнарь** (ЛСВ ‘стати виснаженим через хворобу’ *ізсохнуть на ухнарь*); **хвороба** (ЛСВ ‘хвора людина’ *хвороба звалила (кого)*)) й один сенсорний комплекс «**горе + нудьга**» (ЛСВ ‘засмучена людина’ *горе та нудьга*). Зазначені показники можна поділити на дві тематичні групи: емоції, психічні стани (гнів, печаль, смішинка, страм, горе, нудьга) та фізичні відчуття (болячка, дрижак, ухнарь, хвороба).

Отже, сенсорний код культури у фразеології східностепових українських говірок представлений вузько: 10 показників – 9 ЛСВ – 9 АФО. Характерно, що описує лише фізичний та емоційний стани людини. Непродуктивний у творенні комплексів.

2.2.14. Спатіальний код культури. Цей КК моделює образи простору та виокремлюваний як «просторовий» Р. Батсуреном [17], В. Красних [106], Т. Леонтєвою [112], М. Піменовою [142], Л. Савченко [156], О. Селівановою [157]; як «просторовий (географічний)» Г. Багаутдіною [15].

В образному складнику концепту *людина* у фразеології східностепових українських говірок зафіксовано 7 показників спатіального КК із одним лексико-семантичним варіантом (**аптека** (ЛСВ ‘постійно хворіти’ *робити на аптеку*); **Африка** (ЛСВ ‘кучерява людина’ *Африка пішла*); **вугол** (ЛСВ ‘позитивна людина’ *хоч став у святий вугол (кого) та молись*); **дім** (ЛСВ ‘дурнувата людина’ *не всі дома (в кого)*); **дурка** (ЛСВ ‘збожеволіти’ з

дурки втекти); **Київ** (ЛСВ ‘висока людина’ аж у Києві видно (кого)); **парілка** (ЛСВ ‘спітніти’ як із парілки вийти)) й 1 спатіальний комплекс «**кут + армія**» (ЛСВ ‘нікчема’ ні в кут ні в Красну армію). 3-поміж показників коду виділяємо групи: назви установ, закладів, організацій, приміщень (аптека, дім, дурка, парілка, армія); місцезнаходження в обмеженому просторі (вугол, кут); хороніми й астіоніми (Африка, Київ).

Отже, спатіальний код культури у фразеології східностепових українських говірок представлений вузько: 9 показників – 8 ЛСВ – 8 АФО. Характеризує вдачу, зовнішній вигляд, фізичний стан, розумові здібності. Утворює мінімальну кількість комплексів.

2.2.15. Кваліфікативний код культури. Цей КК моделює образи рис характеру людини та виокремлюваний Р. Батсуреном [17]. У межах образного складника концепту *людина* у фразеології східностепових українських говірок визначено 3 показники з одним лексико-семантичним варіантом: **пара** (ЛСВ ‘зла людина’ *собача пара*); **сила** (ЛСВ ‘вперта людина’ *страшенна сила*); **характер** (ЛСВ ‘знайти спільну мову’ *підійти під характер*).

Отже, зазначений код культури репрезентований дуже вузько: 3 показники – 3 ЛСВ – 3 АФО. Описує характер і особливості спілкування людини.

2.2.16. Мовленнєвий код культури. Аналізований КК моделює образи вербального мовлення, спілкування та виокремлюваний як «мовленнєвий» Т. Леонтєвою [112], «вербальний (словесний)» М. Толстим [173]. В образному складнику концепту *людина* у фразеології східностепових українських говірок зафіксовано 2 показники мовленнєвого КК із одним лексико-семантичним варіантом: **брехня** (ЛСВ ‘брехати’ *брехні розводить*); **чортівня** (ЛСВ ‘брехати’ *городити чортівню*).

Отже, зазначений код культури репрезентований найвужче: 2 показники – 2 ЛСВ – 2 АФО. Описує схильність людини до брехні й вигадок.

2.3. Міжкодові переходи концепту *людина* у фразеології східностепових українських говірок

У фразеології східностепових українських говірок зафіксовано значну кількість так званих міжкодових переходів. Терміном «міжкодовий перехід» окреслюємо, за І. Чибор, дифузну зону, де умовно визначені межі кодів культури взаємопроникають. Периферійні явища «зумовлені, з одного боку, умовністю меж між кодами культури, а з іншого – специфікою закодованої у ФО культурної інформації» [185: 140]. Новими, порівняно з переліченими у попередньому підрозділі, постають колоративний (див. праці Г. Багаутдінової [15], Р. Батсурена [17], Т. Леонтьєвої [112], М. Піменової [142]) та геометричний (за Т. Леонтьєвою [112]) коди, зафіксовані лише у складі міжкодових переходів.

Найбільшу кількість лексико-семантичних варіантів мають двокомпонентні переходи: 1) «предметний + соматичний» (22 ЛСВ); 2) «соматичний + природний» (17 ЛСВ); 3) «соматичний + зооморфний» (13 ЛСВ); 4) «квантитативний + предметний» (12 ЛСВ).

2.3.1. Двокомпонентні переходи. Ці переходи поєднують два різні коди і налічують 197 ареальних фразеологічних одиниць.

1. Предметний + соматичний (соматичний + предметний) коди (22 ЛСВ): 1) «**винтик + голова**» (ЛСВ ‘дурнувата людина’ *винтика не хвата в голові (в кого)*); 2) «**віжка + хвіст**» (ЛСВ ‘знервована людина’ *віжка під хвіст попала (кому)*); 3) «**волосся + подушка**» (ЛСВ ‘стати лисим’ *волосся стерти об подушки*); 4) «**голова + зеркало**» (ЛСВ ‘лисий чоловік’ *на голові зеркало (в кого)*); 5) «**голова + полова**» (ЛСВ ‘дурнувата людина’ *голова пологою набита (в кого)*); 6) «**голова + чавун**» (ЛСВ ‘головний біль’ *голова як чавун (у кого)*); 7) «**диван + жопа**» (ЛСВ ‘бути лінивим’ *до дивана жопою прирости*); 8) «**закльопка + голова**» (ЛСВ ‘дурнувата людина’ *без жодної закульопки в голові*); 9) «**зуб + дріт**» (ЛСВ ‘бути впевненим’ *зубами дріт*

перекусити); 10) «**зуб + полиця**» (ЛСВ ‘голодувати’ *зуби на полицю закинуть*); 11) «**каструля + вухо**» (ЛСВ ‘неуважна людина’ *каструля з вухами*); 12) «**кіл + голова**» (ЛСВ ‘вперта людина’ *хоть кіл на голові теши (кому)*); 13) «**кілок + груди**» (ЛСВ ‘біль у грудях’ *підпирає кілком під груди (в кого)*); 14) «**клепка + голова**» (ЛСВ ‘дурнувата людина’ *не всі клепки в голові (в кого)*); 15) «**мило + око**» (ЛСВ ‘бути улесливим’ *без мила в очі лізти*); 16) «**нерв + тряпочка**» (ЛСВ ‘заспокоїтися’ *зібрать нерви в тряпочку*); 17) «**нога + колодка**» (ЛСВ ‘тремтіння в ногах’ *ноги як колодки*); 18) «**рот + пістолет**» (ЛСВ ‘небажаний гість’ *лишній рот страшніше пістолета*); 19) «**рукав + коліно**» (ЛСВ ‘лінива людина’ *рукава по коліна (в кого)*); 20) «**спина + ломака**» (ЛСВ ‘неширо дякувати’ *дякувати по спині ломакою*); 21) «**цвях + гузно**» (ЛСВ ‘непосидюча дитина’ *цвях у гузні (в кого)*); 22) «**голова + вавка + кишенья + справка**» (ЛСВ ‘дурнувата людина’ *в голові вавка, в кишені справка (в кого)*).

2. Соматичний + природний (природний + соматичний) коди (17 ЛСВ):

1) «**вітер + голова**» (ЛСВ ‘дурнувата людина’ *вітер в голові віє (в кого)*);
 2) «**вітер + мозок**» (ЛСВ ‘легковажна людина’ *вітер в мізку (в кого)*);
 3) «**вода + рот**» (ЛСВ ‘пліткарка’ *вода в роті не задержиться (в кого)*);
 4) «**волосся + дощ**» (ЛСВ ‘старанна людина’ *аж із волосся дощ тече (в кого)*);
 5) «**вухо + грязюка**» (ЛСВ ‘неохайна людина’ *і вуха в грязюці (в кого)*);
 6) «**голова + завірюха**» (ЛСВ ‘запаморочення’ *в голові завірюха (в кого)*);
 7) «**голова + туча**» (ЛСВ ‘бути високим’ *головою об тучі битись*);
 8) «**голова + хмара**» (ЛСВ ‘бути високим’ *головою хмари підирати*);
 9) «**звізда + лоб**» (ЛСВ ‘розумна людина’ *звізда горить у лобі (в кого)*);
 10) «**земля + ніс**» (ЛСВ ‘бути пихатим’ *землі під носом не бачити*);
 11) «**мороз + шкура**» (ЛСВ ‘налякана людина’ *аж мороз поза шкурою дере (в кого)*);
 12) «**ніс + небо**» (ЛСВ ‘бути пихатим’ *носом небо зачепити*);
 13) «**нога + земля**» (ЛСВ ‘бути впертим’ *аж ногами в землю вrostи*);
 14) «**палець + небо**» (ЛСВ ‘говорити навмання’ *попадати пальцем в небо*);
 15) «**рука + вода**» (ЛСВ ‘бути лінивим’ *і руки у воді не вмити*);

16) «сквозняк + голова» (ЛСВ 'дурнувата людина' *сквозняк в голові (в кого)*); 17) «голова + іній + вітер» (ЛСВ 'стара й легковажна людина' *на голові іній, а в голові вітер (у кого)*).

3. Соматичний + зооморфний (зооморфний + соматичний) коди (13 ЛСВ): 1) «вовк + вухо» (ЛСВ 'бути спритним' *зуміти впіймать і вовка за вуха*); 2) «волосина + воша» (ЛСВ 'лисий чоловік' *була одна волосина, та й ту воша одкусила (в кого)*); 3) «вухо + лисиця» (ЛСВ 'хитра людина' *вуха як у лисиці (в кого)*); 4) «голова + бабочка» (ЛСВ 'дурнувата людина' *в голові бабочки матюкаються (в кого)*); 5) «горобець + рука» (ЛСВ 'бути спритним' *горобців руками ловити*); 6) «горобчик + коліно» (ЛСВ 'низька людина' *горобчику по коліна*); 7) «змія + серце» (ЛСВ 'засмучена людина' *змія серце жале (в кого)*); 8) «оса + голова» (ЛСВ 'дурнувата людина' *оси в голові літають (у кого)*); 9) «оса + хвіст» (ЛСВ 'роздратована людина' *оса сіла під хвіст (кому)*); 10) «серце + горобчик» (ЛСВ 'полохлива людина' *серце як у горобчика (в кого)*); 11) «Сірко + око» (ЛСВ 'соромитися' *у Сірка очі вкрасти*); 12) «собака + хвіст» (ЛСВ 'бути нікчемним' *виляти як собака хвостом*); 13) «хвіст + кіт» (ЛСВ 'бути нікчемним' *і хвоста коту не зав'язати*).

4. Квантитативний + предметний (предметний + квантитативний) коди (12 ЛСВ): 1) «аршин + кепка» (ЛСВ 'низька людина' *аршин з кепкою*); 2) «два + дірочка» (ЛСВ 'злий' *добрий, як спить і сопе в дві дірочки*); 3) «два + маршрутка» (ЛСВ 'неграмотна людина' *як дві маршрутки впоперек*); 4) «десятий + клепка» (ЛСВ 'дурнувата людина' *без десятої клепки*); 5) «один + діжка» (ЛСВ 'схожі між собою' *в одній діжці вимішані*); 6) «один + дудка» (ЛСВ 'підтримувати чиюсь точку зору' *в одну дудку грати*); 7) «один + крашанка» (ЛСВ 'схожі люди' *як із однієї крашанки*); 8) «один + свисток» (ЛСВ 'підтримувати чиюсь точку зору' *в один свисток свистіти*); 9) «два + чобіт + пара» (ЛСВ 'схожі за характером люди' *два чоботи пара*); 10) «третій + сорт + брак» (ЛСВ 'посередня людина' *третій сорт – не брак*); 11) «трусси + руб + двадцять» (ЛСВ 'простакуватий'

простий, як труси за руб двадцять); 12) «**три + вершок + горшок + картуз**» (ЛСВ 'низька людина' *три вершка од горшка разом із картузом*).

5. Антропний + предметний (предметний + антропний) коди (8 ЛСВ):

- 1) «**Вася + туфель**» (ЛСВ 'кумедний' *голий Вася в босих туфлях*);
- 2) «**герой + кофта**» (ЛСВ 'хвалькуватий боягуз' *герой у жінчиній кофті*);
- 3) «**герой + юбка**» (ЛСВ 'хвалькуватий боягуз' *герой у бабиній юбці*);
- 4) «**копійка + батько**» (ЛСВ 'бути жадібним' *за копійку і рідного батька продати*);
- 5) «**Льошка + лента**» (ЛСВ 'неакуратно одягнений чоловік' *Льошка з фабричної ленти*);
- 6) «**Толік + водокачка**» (ЛСВ 'некмітлива людина' *Толік з водокачки*);
- 7) «**франт + шкарпетка**» (ЛСВ 'бідна, але пихата людина' *франт без шкарпеток*);
- 8) «**явленіє + решето**» (ЛСВ 'дивна людина' *явленіє в решеті*).

6. Антропний + спатіальний (спатіальний + антропний) коди (8 ЛСВ):

- 1) «**Васьок + Водяна**» (ЛСВ 'простакуватий чоловік' *Васьок з Водяної*);
- 2) «**Вася + колхоз**» (ЛСВ 'простакуватий чоловік' *Вася з колхозу*);
- 3) «**Вася + фабрика**» (ЛСВ 'дурень' *Вася з фабрики*);
- 4) «**дурочка + переулочок**» (ЛСВ 'дурна жінка' *дурочка з переулочка*);
- 5) «**Дуся + пивзавод**» (ЛСВ 'простакувата жінка' *Дуся з пивзаводу*);
- 6) «**Катька + хозтовари**» (ЛСВ 'неакуратно одягнена жінка' *Катька з хозтоварів*);
- 7) «**Пантелей + хата**» (ЛСВ 'негарний чоловік' *сякий-такий Пантелей аби в хаті веселей*);
- 8) «**село + кума**» (ЛСВ 'відома жінка' *всьому селу кума*).

7. Зооморфний + предметний (предметний + зооморфний) коди

- (8 ЛСВ):
- 1) «**глист + карта**» (ЛСВ 'голодна людина' *глисти в карти грають (у кого)*);
 - 2) «**глиста + мікроскоп**» (ЛСВ 'низька людина' *глиста під мікроскопом*);
 - 3) «**глиста + скафандр**» (ЛСВ 'худа людина' *глиста в скафандрі*);
 - 4) «**дрофа + ходулі**» (ЛСВ 'худа людина' *дрофа на ходулях*);
 - 5) «**коза + сарафан**» (ЛСВ 'некрасиво одягнена жінка' *коза в сарафані*);
 - 6) «**руб + заєць**» (ЛСВ 'бути жадібним' *за руб зайця перегнати*);
 - 7) «**свиня + костюм**» (ЛСВ 'неакуратно одягнена людина' *свиня в костюмі*);
 - 8) «**сорочка + воша**» (ЛСВ 'бідна людина' *сорочку воші з їли (в кого)*).

8. Антропний + зооморфний (зооморфний + антропний) коди (6 ЛСВ):
 1) «**дочка + лисиця**» (ЛСВ 'хитра жінка' дочка лисиці); 2) «**заєць + мірошник**» (ЛСВ 'посередній чоловік' як із зайця мірошник); 3) «**злюка + бобер**» (ЛСВ 'роздратована людина' злюка-бобер); 4) «**людина + собака**» (ЛСВ 'зла людина' ни людям ни собаці); 5) «**майстер + свиня + поросся**» (ЛСВ 'невірний чоловік' майстер чужим свиням пороссята робить);
 б) «**сорока + ворона + грак + дурак**» (ЛСВ 'плітки' сорока – сороці, ворона – вороні, грак – гракові, дурак – дуракові).

9. Антропний + соматичний (соматичний + антропний) коди (6 ЛСВ):
 1) «**Варвара + хвіст**» (ЛСВ 'цікава людина' любопитній Варварі хвіст одірвали); 2) «**Віталька + мозг**» (ЛСВ 'дурнувятий чоловік' як Віталька без мозгів); 3) «**губа + циганка**» (ЛСВ 'брехлива людина' губа як у старій циганки (в кого)); 4) «**жінка + нога**» (ЛСВ 'жвава жінка' в мене жінка моторненька: і сцить, і пердить, і ногами дріботить); 5) «**майстер + рука**» (ЛСВ 'талановитий чоловік' майстер на всі руки); 6) «**мертвяк + нога**» (ЛСВ 'мати сильну волю' і мертвяка на ноги звести).

10. Міфологічний + соматичний коди (6 ЛСВ): 1) «**бог + борода**» –
 1) ЛСВ 'бути пихатим' бога за бороду взяти; 2) ЛСВ 'перспективна дитина' оцей возьме бога за бороду; 2) «**ангел + крильце**» (ЛСВ 'лицемірна людина' ангел з крильцями); 3) «**сатана + ріг**» (ЛСВ 'зла жінка' сатана з рогами); 4) «**Христос + пазуха**» (ЛСВ 'добре жити' жити як у Христа за пазухою); 5) «**чорт + паща**» (ЛСВ 'бути безстрашним' і чорту в пащу залісти).

11. Природний + предметний (предметний + природний) коди (6 ЛСВ):
 1) «**буча + онуча**» (ЛСВ 'сперечатися через дрібницю' заводити бучу за чужу онучу); 2) «**вітер + карман**» (ЛСВ 'бідна людина' вітер у карманах гуляє (в кого)); 3) «**вітер + макітра**» (ЛСВ 'легковажна людина' летять вітри із макітри (в кого)); 4) «**вітер + поділ**» (ЛСВ 'дитина незаміжньої дівчини' вітром навіяне, в подолі принесене); 5) «**золото + пластмаса**» (ЛСВ 'нікчема' золото з пластмаси); 6) «**ступа + вода**» (ЛСВ 'говорити дурниці' у ступі воду молотити).

12. Квантитативний + соматичний (соматичний + квантитативний) коди (5 ЛСВ): 1) «**обидва + бік**» (ЛСВ ‘досвідчений’ з *обох боків клепаний*); 2) «**голова + два + вухо**» (ЛСВ ‘некмітлива людина’ *голова і два вуха*); 3) «**один + ухо + другий**» (ЛСВ ‘забудькувата людина’ *в одне ухо влітає, а з другого вилітає (в кого)*); 4) «**чотири + верста + коліно**» (ЛСВ ‘далека рідня’ *через чотири версти коліно*); 5) «**двоє + лице + один + яйце**» (ЛСВ ‘схожі люди’ *двоє з лиця як з одного яйця*).

13. Міфологічний + предметний коди (5 ЛСВ): 1) «**гном + ковпачок**» (ЛСВ ‘низька людина’ *гном без ковпачка*); 2) «**чорт + боклага**» (ЛСВ ‘неспокійна людина’ *чорт у боклазі*); 3) «**чудо + решето**» (ЛСВ ‘дивна людина’ *чудо в решеті*); 4) «**бог + свічка + пекло + кочерга**» (ЛСВ ‘нікчема’ *ні богу свічка ні в пеклі кочерга*); 5) «**бог + свічка + чорт + коцюба**» (ЛСВ ‘незалежна людина’ *ні богу свічка ні чорту коцюба*).

14. Соматичний + гастрономічний (гастрономічний + соматичний) коди (5 ЛСВ): 1) «**голова + масло**» (ЛСВ ‘дурнувата людина’ *в голові масла не хватає (в кого)*); 2) «**кров + молоко**» (ЛСВ ‘здорова людина’ *кров з молоком*); 3) «**маргарин + череп**» (ЛСВ ‘дурнувата людина’ *маргарин у черепі (в кого)*); 4) «**сіть + рана**» (ЛСВ ‘дошкулити’ *солі на рану насипати*); 5) «**хвіст + бульбик**» (ЛСВ ‘бути впевненим у собі’ *завертати хвіст бульбиком*).

15. Соматичний + фітоморфний (фітоморфний + соматичний) коди (5 ЛСВ): 1) «**голова + гарбуз**» (ЛСВ ‘некмітлива людина’ *голова-гарбуз (у кого)*); 2) «**голова + овоч**» (ЛСВ ‘недосвідчена людина’ *в голові неспілі овочі (в кого)*); 3) «**губа + лопух**» (ЛСВ ‘гарна людина’ *губа не з лопуха (в кого)*); 4) «**мак + голова**» (ЛСВ ‘дурнувата людина’ *маки в голові квітнуть (у кого)*); 5) «**мозок + капуста**» (ЛСВ ‘дурнувата людина’ *замість мозку капуста (в кого)*).

16. Антропний + темпоральний (темпоральний + антропний) коди (4 ЛСВ): 1) «**год + Ленін**» (ЛСВ ‘стара людина’ *на год старше од Леніна*); 2) «**Дуня + трудодень**» (ЛСВ ‘простакувата жінка’ *Дуня з трудоднями*);

3) «жертва + перестройка» (ЛСВ 'нікчема' *жертва перестройки*); 4) «дід + часи + вік» (ЛСВ 'старий чоловік' *дід часів кам'яного віку*).

17. Предметний + гастрономічний (гастрономічний + предметний) коди (4 ЛСВ): 1) «**бочка + огірок**» (ЛСВ 'гладка людина' *бочка з огірками*); 2) «**дьоготь + мед**» (ЛСВ 'образити й нещиро вибачитися' *дьогтю дати і меду піднести*); 3) «**ополоник + каша**» (ЛСВ 'висока людина' *хороший ополоник кашу мішать*); 4) «**часник + ступа**» (ЛСВ 'дуже розгніватися' *товкти часник у ступі*).

18. Предметний + спатіальний (спатіальний + предметний) коди (4 ЛСВ): 1) «**ворота + сарай**» (ЛСВ 'далека рідня' *нашим воротам троюрідний сарай*); 2) «**вугол + тапок**» (ЛСВ 'дурнуватий' *з-під вугла тапком прибитий*); 3) «**город + каміння**» (ЛСВ 'несправедливо ображати' *в чужий город кидати каміння*); 4) «**двері + хата + погріб**» (ЛСВ 'далека рідня' *ваші двері нашій хаті двоюрідний погріб*).

19. Зооморфний + фітоморфний коди (3 ЛСВ): 1) «**вівця + лопух**» (ЛСВ 'неакуратно одягнена жінка' *вівця під лопухом*); 2) «**вуж + трава**» (ЛСВ 'бути спритним' *витися як вуж у траві*); 3) «**Сірко + пасльон**» (ЛСВ 'жалюгідний чоловік' *Сірко в пасльоні*).

20. Квантитативний + міфологічний коди (3 ЛСВ): 1) «**два + чорт**» (ЛСВ 'двоє лихих людей' *спарувати цих двох і чортам подарувати*); 2) «**сім + гріх**» (ЛСВ 'некрасива людина' *як сім смертних гріхів*); 3) «**сто + чорт**» (ЛСВ 'хитрий і досвідчений' *хитрий як сто чортів*).

21. Соматичний + сенсорний (сенсорний + соматичний) коди (3 ЛСВ): 1) «**живіт + сум**» (ЛСВ 'голодна людина' *в животі сум завівся (в кого)*); 2) «**злість + кістка**» (ЛСВ 'розгнівана людина' *злості повні кості (в кого)*); 3) «**смерть + око**» (ЛСВ 'людина у відчаї' *смерть в очах (у кого)*).

22. Антропний + природний коди (2 ЛСВ): 1) «**зять + гора**» (ЛСВ 'божевільний' *зять з гори*); 2) «**матір + водиця**» (ЛСВ 'брехати' *давати святу матір-водицю*).

23. Зооморфний + гастрономічний (гастрономічний + зооморфний) коди (2 ЛСВ): 1) «**бджола + мед**» (ЛСВ 'нестримана людина' *бджола меду дала (кому)*); 2) «**розбовток + курча**» (ЛСВ 'бути вправним' *із розбовтка курча висидіти*).

24. Зооморфний + колоративний (колоративний + зооморфний) коди (2 ЛСВ): 1) «**крокодилиця + зелений**» (ЛСВ 'зла жінка' *крокодилиця зелена*); 2) «**чорний + галка**» (ЛСВ 'темні плями перед очима' *чорні галки літають (у кого)*).

25. Зооморфний + природний коди (2 ЛСВ): 1) «**вовк + місяць**» (ЛСВ 'бути у відчаї' *вити вовком на місяць*); 2) «**гусь + вода**» (ЛСВ 'спритна людина' *як з гуся вода*).

26. Квантитативний + антропний коди (2 ЛСВ): 1) «**два + жид**» (ЛСВ 'жадібна людина' *як два жиди вкупі*); 2) «**два + баба + сім'я**» (ЛСВ 'дві злі, балакучі жінки' *дві баби з Кайдашевої сім'ї*).

27. Квантитативний + зооморфний (зооморфний + квантитативний) коди (2 ЛСВ): 1) «**три + свиня**» (ЛСВ 'бути нікчемним' *і трьох свиней не впасти*); 2) «**телятко + два + матка**» (ЛСВ 'корислива людина' *покірливе телятко дві матки сосе*).

28. Квантитативний + темпоральний коди (2 ЛСВ): 1) «**сім + день**» (ЛСВ 'гладка людина' *за сім днів не об'їхати (кого)*); 2) «**другий + год + дев'ятий + місяць**» (ЛСВ 'жінка, яка не вагітніє' *другий год на дев'ятому місяці*).

29. Квантитативний + фітоморфний коди (2 ЛСВ): 1) «**два + метр + сухостій**» (ЛСВ 'висока й худа людина' *два метри сухостою*); 2) «**один + дерево + фрукт**» (ЛСВ 'схожі люди' *з одного дерева фрукти*).

30. Міфологічний + антропний (антропний + міфологічний) коди (2 ЛСВ): 1) «**односум + чорт**» (ЛСВ 'близькі друзі' *односуми, що чорт їх розсуне*); 2) «**чорт + брат**» (ЛСВ 'безстрашна людина' *і чорт не брат (кому)*).

31. Природний + спатіальний коди (2 ЛСВ): 1) «**вітер + поле**» (ЛСВ ‘легковажна людина’ *вітер у полі*); 2) «**гора + яр**» (ЛСВ ‘нікчема’ *нема гори, самі яри*).

32. Соматичний + колоративний (колоративний + соматичний) коди (2 ЛСВ): 1) «**голубий + кров**» (ЛСВ ‘заможна й впливова людина’ *голуба кров (у кого)*); 2) «**рот + чорний**» (ЛСВ ‘лайлива людина’ *в роті чорно (в кого)*).

33. Фітоморфний + предметний (предметний + фітоморфний) коди (2 ЛСВ): 1) «**зерно + полова**» (ЛСВ ‘гарно говорити’ *зерно від полови відділяти*); 2) «**стінка + горох**» (ЛСВ ‘говорити дурниці’ *об стінку горох кидати*).

Один лексико-семантичний варіант репрезентують такі перехресні коди:

- 1) акціональний + предметний «**дзень + бов + вірвовочка**» (ЛСВ ‘нікчема’ *ні дзень ні бов ні за вірвовочку*);
- 2) акціональний + спатіальний «**аварія + фабрика**» (ЛСВ ‘пишне й кучеряве волосся’ *аварія на макаронній фабриці*);
- 3) антропний + фітоморфний «**Манька + абрикос**» (ЛСВ ‘некрасиво одягнена жінка’ *Манька в абрикосах*);
- 4) геометричний + предметний «**шарик + ролік**» (ЛСВ ‘дурнувата людина’ *шарики за роліки заходять (у кого)*);
- 5) духовний + антропний «**душа + латиш**» (ЛСВ ‘бідна людина’ *душа як у латиша (в кого)*);
- 6) духовний + предметний «**душа + чобіт**» (ЛСВ ‘налякана людина’ *душа в чоботах теленькає (в кого)*);
- 7) зооморфний + геометричний «**аїст + круг**» (ЛСВ ‘новонароджений’ *аїст круг зробив (у кого)*);
- 8) зооморфний + темпоральний «**сич + ніч**» (ЛСВ ‘бути в поганому настрої’ *надутися як сич і виглядати як ніч*);
- 9) кваліфікативний + предметний «**комедія + картінка**» (ЛСВ ‘дивна людина’ *комедія без картинок*);
- 10) квантитативний + природний «**три + пядь + земля**» (ЛСВ ‘низька людина’ *три пядей од землі*);
- 11) колоративний + предметний «**червоний + писанка**» (ЛСВ ‘вродлива дівчина’ *червона писанка*);
- 12) міфологічний + природний «**відьма + болото**» (ЛСВ ‘зла жінка’ *відьма з болота*);
- 13) мовленнєвий + предметний «**слово +**

могила» (ЛСВ ‘бути жадібним і жорстоким’ *і слово в могилу загнати*); 14) сенсорний + природний **«позор + джунглі»** (ЛСВ ‘погана людина’ *позор джунглів*); 15) соматичний + геометричний **«гівно + куля»** (ЛСВ ‘погана людина’ *як із гівна куля*); 16) соматичний + духовний **«голова + ум»** (ЛСВ ‘розумна людина’ *голова повна ума (в кого)*); 17) соматичний + мовленнєвий **«волос + голос»** (ЛСВ ‘схожі люди’ *волос у волос, голос у голос*); 18) спатіальний + соматичний **«місто + рука»** (ЛСВ ‘нероба’ *не з того міста руки вирости (в кого)*); 19) темпоральний + геометричний **«весна + зима + шарик»** (ЛСВ ‘дурнувата людина’ *там весна, там зима, а тут шариків нема*); 20) темпоральний + соматичний **«зима + гівно»** (ЛСВ ‘скупа людина’ *серед зими і мерзлого гівна не випросити (в кого)*).

2.3.2. Трикомпонентні переходи. Ці переходи поєднують три різні коди і налічують 21 ареальну фразеологічну одиницю.

1. Квантитативний + предметний + соматичний (предметний + соматичний + квантитативний) коди: 1) **«два + чобіт + один + нога»** (ЛСВ ‘схожі люди’ *два чоботи на одну ногу*); 2) **«сьомий + клепка + голова»** (ЛСВ ‘дурнувата людина’ *сьомої клепки не хвата в голові (в кого)*); 3) **«шматок + кишка + сім + верста»** (ЛСВ ‘бути жадібним’ *за шматок кишки бігти сім верст пішки*).

2. Міфологічний + соматичний + антропний коди: **«бог + живіт + цар + голова»** (ЛСВ ‘зла людина’ *без бога в животі й царя в голові*).

3. Антропний + гастрономічний + духовний коди: **«кума + хліб + ум»** (ЛСВ ‘цікава людина’ *голодній кумі тільки хліб на умі*).

4. Зооморфний + спатіальний + предметний коди: **«горобець + садочок + гріш»** (ЛСВ ‘бути жадібним’ *горобця в садочку за гроші заганяти*).

5. Квантитативний + природний + гастрономічний коди: **«двадцятий + вода + кисіль»** (ЛСВ ‘далека рідня’ *двадцята вода на киселі*).

6. Квантитативний + зооморфний + гастрономічний коди: **«два + свиня + їжа»** (ЛСВ ‘бути дурнуватим’ *двом свиням їжу не розділити*).

7. Антропний + соматичний + фітоморфний коди: «**створіння + мозг + коріння**» (ЛСВ ‘дурнувата людина’ *дивне створіння без мозгів і без коріння*).

8. Предметний + міфологічний + спатіальний коди: «**перебір + чорт + двір**» (ЛСВ ‘невдало обраний наречений’ *за перебір чорта в двір*).

9. Фітоморфний + квантитативний + соматичний коди: «**зернинка + один + зубинка**» (ЛСВ ‘голодна людина’ *зернинку хоть на одну зубинку (кому)*).

10. Зооморфний + колоративний + соматичний коди: «**змія + жовтий + око**» (ЛСВ ‘підступна жінка’ *змія з жовтими очима*).

11. Квантитативний + соматичний + гастрономічний коди: «**один + рот + два + обід**» (ЛСВ ‘корислива людина’ *з одним ротом на два обіди*).

12. Спатіальний + природний + соматичний коди: «**поле + вітер + вухо + дим**» (ЛСВ ‘неспокійна людина’ *з поля вітер, із вух дим (у кого)*).

13. Предметний + природний + антропний коди: «**подарок + джунглі + общество**» (ЛСВ ‘погана людина’ *подарок джунглів обществу*).

14. Міфологічний + колоративний + соматичний коди: «**сатана + зелений + око**» (ЛСВ ‘зла людина’ *сатана з зеленими очима*).

15. Соматичний + природний + предметний коди: «**ніс + зірка + хвост + пістолет**» (ЛСВ ‘бути впевненим у собі’ *тримати ніс зіркою, а хвост – пістолетом*).

16. Квантитативний + темпоральний + зооморфний коди: «**три + день + макака**» (ЛСВ ‘неохайна людина’ *три дні макаки лиськали (кого)*).

17. Зооморфний + гастрономічний + соматичний коди: «**вовк + мед + хвіст**» (ЛСВ ‘захоплена справою людина’ *тягнуть вовка до меду, а від меду – хвіст одірвали*).

18. Міфологічний + квантитативний + соматичний коди: «**чорт + два + ріг**» (ЛСВ ‘погана людина’ *чорт із двома рогами*).

19. Антропний + соматичний + зооморфний коди: «**баба + яйця + заєць**» (ЛСВ ‘вправна жінка’ *якби бабі яйця, догнала б зайця*).

Висновок до розділу 2

Код культури – це універсальна вторинна знакова система, що структурує, категоризує, оцінює матеріальний та духовний світи людини та репрезентована в різних етнокультурно маркованих ареальних фразеологічних одиницях. Міжкодовий перехід – дифузна зона, де умовно визначені межі кодів культури взаємопроникають.

Образний складник концепту *людина* у фразеології східностепових українських говірок формують 18 кодів культури: 1) соматичний (моделює образи частин тіла людини (рідше – тварини) й продуктів її життєдіяльності); 2) предметний (моделює образи предметів побуту, одягу, житла); 3) зооморфний (моделює образи тварин, земноводних, птахів, комах); 4) антропний (моделює образи за різними номінаціями людини); 5) фітоморфний (моделює образи рослин, дерев, квітів, плодів); 6) природний (моделює образи явищ природи, стихій, об'єктів ландшафту); 7) гастрономічний (моделює образи страв, продуктів харчування); 8) духовний (моделює образи моральних і культурних цінностей); 9) квантитативний (моделює образи чисел, одиниць виміру); 10) темпоральний (моделює образи часових відрізків); 11) міфологічний (моделює образи релігійних і надприродних уявлень, героїв міфів, казок, легенд, літературних творів); 12) акціональний (моделює образи дій, процесів); 13) сенсорний (моделює образи фізичних відчуттів і емоцій, почуттів, станів); 14) спатіальний (моделює образи простору); 15) кваліфікативний (моделює образи рис характеру людини); 16) мовленнєвий (моделює образи вербального мовлення, спілкування); 17) колоративний (моделює образи символічних кольорів); 18) геометричний (моделює образи геометричних тіл, фігур). Два останні коди функціонують лише в складі міжкодових переходів (197 АФО репрезентують двокомпонентні міжкодові переходи, 21 АФО – трикомпонентні).

РОЗДІЛ 3.
ЛІНГВІСТИЧНА БАЗА ДАНИХ «КОНЦЕПТ ЛЮДИНА
У ФРАЗЕОЛОГІЇ СХІДНОСТЕПОВИХ УКРАЇНСЬКИХ ГОВІРОК»:
СТРУКТУРА ТА ФУНКЦІЇ

3.1. Поняття лінгвістичної бази даних

3.1.1. Кваліфікаційні ознаки та класифікаційні параметри бази даних. Лінгвістична база даних – один із основних інструментів прикладної лінгвістики, що служить способом структурування й формалізації мовних одиниць різних рівнів, вміщує певну інформацію й надає її на конкретний запит користувача.

Мовознавці по-різному кваліфікують ЛБД: це множина взаємопов'язаних даних, об'єднаних спільним середовищем зберігання, спільним застосуванням, спільною формою представлення, єдиними методами і засобами керування [21: 9]; це певним чином організовані довідкові системи, що містять інформацію в машиночитальному вигляді, доступну широкому загалу користувачів (найчастіше в одній базі даних міститься інформація з однієї тематики) [33: 361]; це структурований і формалізований масив інформації про певну предметну галузь [87: 48]; це масиви даних – мовних об'єктів, незалежних від умов їхньої реалізації, використання, зв'язку з іншими мовними об'єктами [61: 205].

Проектування ЛБД, за Є. Карпіловською, передбачає два етапи: 1) інфологічний – етап відбору інформації та її структурування, або етап внутрішньої формалізації інформації, етап моделювання змісту інформації; 2) датологічний – етап оформлення інформації відповідною мовою представлення, придатною для комп'ютерного опрацювання, або етап

зовнішньої формалізації інформації, етап моделювання її форми, перетворення інформації на дані [87: 34]. Н. Дарчук зазначає, що на інфологічному етапі проектування будь-якої ЛБД необхідно відібрати об'єкти опису, типи інформації про них; вивчити й описати предметну галузь, визначивши можливості формалізованого опису її структури; в результаті побудувати концептуальну інформаційну модель предметної галузі. На датологічному етапі, за дослідницею, потрібно виробити способи представлення об'єктів та інформації про них для комп'ютерного оперування цією інформацією; визначити правила взаємодії типів інформації та отримання з бази даних відомостей у потрібному вигляді й обсязі. Крім того, Н. Дарчук (як і Є. Карпіловська) виділяє на датологічному етапі дві стадії: логічну (здійснення зовнішньої формалізації інфологічної моделі, забезпечення зв'язку із системами керування базами даних) та фізичну (вибір раціональної структури організації бази даних у пам'яті комп'ютера, методів роботи з нею, програмного забезпечення) [61: 206].

Структурними частинами будь-якої ЛБД є: 1) дані – відібрана, систематизована та структурована мовна інформація; 2) поле – мінімальний елемент даних, певна загальна характеристика об'єкта дослідження; 3) запис (рядок бази даних) – конкретний опис об'єкта дослідження, що вміщує різні, проте взаємопов'язані поля; 4) зв'язки між полями та записами; 5) моделі даних – способи репрезентації інформації.

ЛБД класифікують за різними параметрами:

1) за способом організації інформації (ієрархічні – відомості про мовні об'єкти в них підпорядковані одна одній за родо-видовими відношеннями; реляційні – інформація подана у вигляді сукупності ознак, характеристик, властивостей);

2) за джерелами формування (словниковозорієнтовані – побудовані за текстами словників; текстозорієнтовані – побудовані на основі корпусів текстів).

К. Дейт перевагами баз даних (порівняно з традиційними лінгвістичними методами) вважає компактність репрезентації даних, швидкість їх опрацювання, точність поданої інформації, зручність у використанні, низьку працезатрату [63: 22]. Якісно створені ЛБД сприяють автоматизації створення словників різних типів.

Особливостями баз даних, як зазначають А. Берко та О. Верес, виступають: структурування і класифікація даних за певною множиною формальних та змістовних ознак; наявність спеціального програмного забезпечення – системи управління базами даних; незалежність методів і засобів зберігання даних (технологій фізичного рівня) від методів та засобів опрацювання та сприйняття даних (технологій логічного рівня); незалежність способів представлення і обробки даних від їх змісту та способу застосування; незалежність методів і процедур опрацювання від обсягів даних; можливість застосування однієї бази даних для розв'язання різноманітних задач [21: 9].

Технологія бази даних використовується під час створення як традиційних, так і електронних словників. Для розробки цієї технології в лінгвістиці та створення ресурсів подібного типу необхідно вирішити такі завдання: 1) структурування та первинний аналіз емпіричного матеріалу, починаючи від фіксації одиниць мовних рівнів (граматикони, словники, фонетичні та фразеологічні бази даних) до фіксації цілісних текстів, що дає змогу, з одного боку, доповнити й уточнити структурну модель мовної системи, а з іншого – сформулювати функційні моделі дискурсивних областей і модель мовної системи загалом; 2) пошук нових способів фіксації і збереження мовних даних, а також організація доступу до цих матеріалів; 3) пошук нових методів обробки матеріалу для оптимізації дослідження та отримання нових результатів; 4) верифікація результатів дослідження за рахунок звернення до матеріалу більшого обсягу [52: 112].

Бази даних, орієнтовані на опис лексичної та фразеологічної семантики, дають змогу отримувати дані про способи концептуалізації

дійсності в тій чи тій мові, використовувані в системах текстового аналізу і машинного перекладу. З іншого боку, в сучасних розвідках із моделювання лінгвістичних тезаурусів і баз даних йдеться про перспективи використання природно-мовної категоризації в логіко-лінгвістичному концептуальному моделюванні. Ю. Марчук вказує на те, що сьогодні існують два підходи в створенні банків даних: а) побудова мовних моделей предметних областей; б) побудова алгебро-логічних баз даних [122: 317].

Н. Дарчук зазначає, що ефективність ЛБД залежить від обсягу поданої лінгвістичної інформації, способу її компонування в словникових статтях та організації останніх [61: 221].

3.1.2. Досвід використання лінгвістичної бази даних у фразеології.

Сучасні студіювання з прикладної лінгвістики Донецького національного університету імені Василя Стуса позиціонують базу даних як один із найадекватніших способів структурування, формалізації й упорядкування мовних даних загалом і фразеологічного фонду зокрема – див. праці І. Данилюка [60], А. Загнітка [78], Ж. Краснобаєвої-Чорної [200; 104], Г. Ситар [162] та ін.

О. Негру ставить за мету виявити етнолінгвістичну специфіку українських весільнообрядових фразеологічних одиниць із компонентами *вінок/вінець* і *рушник* та опрацювати електронні словникові статті «етнореалія *вінок/вінець*» й «етнореалія *рушник*» для етнолінгвістичного словника-довідника української мови [134; 135]. Для успішної реалізації автор визначає такі завдання: 1) ознайомитись з науковою літературою з теми; 2) шляхом суцільної вибірки вибрати з фразеологічних словників української мови фразеологізми з компонентами *вінок/вінець* і *рушник*; 3) з енциклопедичних словників, довідкової літератури етнографічного спрямування зібрати фонову інформацію для фразеологічних одиниць з компонентами *вінок/вінець* і *рушник*; 4) опрацювати структуру бази даних для репрезентації в етнолінгвістичному словнику-довіднику етнореалій *вінок/вінець* і *рушник* в українській весільнообрядовій фразеології. Отже,

електронна стаття створена у програмі Microsoft Office Access і складається з 4 полів: 1) етнолінгвістична семантика етнореалій *вінок/вінець* і *рушник*; 2) фразеологічні одиниці з компонентами *вінок/вінець* і *рушник* та їхнє тлумачення різними лексикографічними джерелами; 3) етнолінгвістичний коментар; 4) етнографічна довідка. У такий спосіб за необхідності у базі можна одразу побачити усі фразеологічні одиниці української мови з компонентами *вінок/вінець* і *рушник*, їхню лексикографічну інтерпретацію та зв'язок з обрядодіями українського весілля.

Метою наукової розвідки Є. Рахматової [152] є створення бази даних «Людина як носій психічних та морфологічних властивостей» та програми, що забезпечить швидкий доступ до фразеологічних одиниць з архісеомою 'людина'. Під час упорядкування фразеологізмів, дібраних шляхом суцільного обстеження з академічного фразеологічного словника української мови, за основу взято фразеоідеографічну класифікацію. База даних створена за допомогою табличного процесора Microsoft Access 2010 у традиційному для цього середовища створення БД форматі *.accdb* й, на думку автора, може використовуватись під час укладання електронного фразеологічного словника ідеографічного типу.

О. Філіпповською [180] опрацьовано структуру полів оптимальної бази даних фразеологізмів та визначено принципи її укладання в середовищі програми СКБД Microsoft Access 2010. База даних фразеологізмів ґрунтована на реляційній моделі репрезентації даних, має вигляд форми з вкладками, що об'єднують відповідні текстові поля та елементи керування. У кожній вкладці закладена суттєва інформація про відповідні параметри фразеологічної одиниці. Базовою вкладкою виступає «Характерологія», в якій подано поля: словникове значення фразеологізму, контекст, інформація про синонімію, переклад російською мовою. Друга вкладка «Синтаксична функційність» висвітлює спроби визначити типові синтаксичні функції фразеологізму в структурі речення. У третій вкладці «Структурність» аналізується кількість компонентів у складі фразеологічної одиниці задля

подальшої квантифікації. Четверта вкладка подає інформацію про тип фразеологізму за семантико-граматичною класифікацією.

О. Савенко на ґрунті бази даних «Фразеологічні одиниці з компонентом «міфологічна істота» в сучасній українській мові» створено електронний словник, для укладання якого обрано мову програмування C# [155]. Visual studio 2012 C# Form Application дає змогу створювати програми, які завантажують інформацію з файлових документів і відображають її у вікні. Програма займає невелику кількість пам'яті, при цьому реалізуючи всі потреби репрезентації словника. Для кожної міфологічної істоти словник фіксує синонімію назв, походження, ілюстрації та фразеологічні одиниці. До фразеологізму подано тлумачення, структурну схему, особливості вживання, семантико-граматичну характеристику та контекст з художньої літератури.

Інфологічний та датологічний етапи проектування лінгвістичних баз даних представлені в студіюваннях А. Філенко (ЛБД вигуківих фразеологізмів сучасної української мови) [179], Д. Кизим (ЛБД урочистих фразеологізмів сучасної української мови) [88; 89] тощо.

3.2. Етапи проектування лінгвістичної бази даних «Концепт *людина* у фразеології східностепових українських говірок»

3.2.1. Інфологічний етап проектування лінгвістичної бази даних «Концепт *людина* у фразеології східностепових українських говірок».

Завданнями інфологічного етапу проектування ЛБД у роботі постають: 1) формування корпусу АФО східностепових українських говірок з архісемою 'людина'; 2) визначення класифікаційних типів АФО за ідеографічним, аксіологічним, структурним параметрами; 3) опрацювання переліку кодів культури та міжкодових переходів аналізованого концепту; 4) моделювання словникової статті АФО; 5) укладання проектної таблиці ЛБД [195]. Як наслідок, структурними компонентами аналізованої системи

постають чотири підсистеми (код культури (див. Розділ 2), ідеографічна класифікація, аксіологічна класифікація, структурна класифікація) [47].

3.2.1.1. Ідеографічна класифікація фразеологізмів-репрезентантів концепту *людина* у східностепових українських говірках. Значеннєвий складник концепту *людина* у фразеології східностепових українських говірок конструємо за допомогою фразеоідеографічної систематизації зібраних ареальних фразеологічних одиниць [193].

Ідеографічна систематизація фразеологічного фонду української мови привертає увагу мовознавців уже не одне десятиліття (див. праці А. Івченка [83], Ж. Краснобаєвої-Чорної [103], М. Номиса [136], Ю. Прадіда [150], В. Ужченка [176] та ін.). Одним із напрямів ідеографічної лінгвістики на початку ХХІ ст. постає вивчення когнітивних структур і процесів, тобто картини світу. Цей напрям зумовлений зв'язком ідеографічної лінгвістики з когнітивною лінгвістикою, оскільки об'єктом їх дослідження виступають концепти і концептуальні структури, що знаходяться у фундаменті мовної свідомості, закономірності їх розгортання. Лексикографічне втілення цього завдання пов'язане з опрацюванням різноманітних ідеографічних класифікацій і словників через тематичні та семантичні поля, що репрезентують погляд на картину світу «від мови» та зі створенням лінгвістичних баз даних на основі ідеографічного принципу.

Метою тематико-ідеографічної класифікації Ю. Прадід вважає «створення цілісної картини, в якій із окремих «камінчиків» складається мозаїка національної фраземної системи» [149: 35]. Ідеографічний опис відображає цілісний, глобальний образ світу, що формується внаслідок синтезу результатів пізнавальних та оцінних процесів, тобто картину світу, властиву певній мовній спільноті, або її частину.

На думку Ж. Краснобаєвої-Чорної, темою фразеополя може виступати концепт, виконуючи функцію маркера введення у своєрідний мовний простір, оскільки будь-який концепт виступає рубрикою ідеографічної класифікації, що відповідає природному членуванню реального світу [103].

Отже, фразеосемантичне поле «Людина» побудоване навколо концепту *людина*. За робочу, в дослідженні прийнято структуру: ФСП – сукупність фразеосемантичних груп, об'єднаних за концептуальним критерієм; ФСГ – сукупність фразеологізмів, об'єднаних однією архісемою (в нашому студіюванні – ‘людина’), що наявна у фразеологічному значенні всіх членів групи та відображає їхні спільні категорійні властивості й ознаки; ФСПГ – сукупність фразеологічних одиниць, об'єднаних диференційною семою (гіпосемою), за якою розрізняють одиниці того самого класу і яка пов'язує їх опозитивними відношеннями схожості або протиставлення [46]. Запропонована структура не є вичерпною, оскільки розрахована на аналіз концепту *людина* у фразеології східностепових українських говірок. Отже, модель фразеосемантичного поля «Людина» в східностепових українських говірках має структуру: 8 фразеосемантичних груп – 93 фразеосемантичні підгрупи – 706 фразеологічних одиниць.

ФСГ «Характер» найбільша за кількістю АФО та складає 35,5% від опрацьованого фактичного матеріалу [51]:

1) **ФСПГ «Нікчемний»** (29 АФО): *ні богу свічка ні в пеклі кочерга; ні два ні півтора; ні дзень ні бов ні за вірьовочку; ні риба ні м'ясо; ні свячене ні печене* ‘бездарна, нікчемна людина’; *куряча воша; мішок із дустом; подарок джунглів обществу; позор джунглів; чорт із двома рогами* ‘погана людина’; *і трьох свиней не впасти; і хвоста коту не зав'язати; підметка не стоїти* ‘бути бездарним, нікчемним’; *мокре гуся; Сірко в пасльоні; цуцик замандрючений* ‘людина, яка викликає жалість’; *ні в кут ні в Красну армію; ні в солдати ні в матроси; ні в тин ні в ворота* ‘про бездарну, нікчемну людину’; *не з того міста руки вирости (в кого); не туди руки стирчать (у кого); тіки собак ганяти (кому)* ‘про людину, яка нічого не вміє робити’; *жертва перестройки; золото з пластмаси* ‘нікчема’; *виляти як собака хвостом* ‘бути недолугим, нікчемним’; *нема гори, самі яри* ‘про нікчому’; *третій сорт – не брак* ‘про посередню людину’; *як із гівна куля* ‘про погану людину’; *спарувати цих двох і чортам подарувати* ‘про двох лихих людей’;

2) **ФСПГ «Злий»** (16 АФО): *відьма з болота; grimза патлата; крокодилиця зелена; сатана з рогами ‘зла жінка’; без бога в животі й царя в голові; гадюча голівка (в кого); голова половою набита (в кого) ‘про злу, лукаву, придуркувату людину’; добрий, як спить і сонє в дві дірочки; з чортових кусочків зшитий ‘злий, лукавий, придуркуватий’; сатана з зеленими очима; собача пара ‘зла, недобра людина, яка всіх ненавидить’; ни людям ни собаці; ни собі ни людям ‘про людину, яка не зичить добра нікому, зокрема й собі’; чортова куча ‘дуже зла людина’; дві баби з Кайдашевої сім’ї ‘дві злі, пащекуваті жінки’; сам себе раз на рік любє ‘про злу, недобру людину, яка всіх ненавидить’;*

3) **ФСПГ «Непосидючий»** (16 АФО): *дзига вкусила (кого); цвях у гузні (в кого); як дзига заводна; як на пружині ‘про непосидючу, вертляву дитину’; товктливий Марко; чорт у боклазі ‘вертлява, неспокійна людина’; жигало ковтнути ‘бути вертлявим, неспокійним’; юлу ковтнути ‘бути непосидючим’; перельотна птиця ‘людина, яка часто міняє місце роботи або помешкання’; драний віник ‘занадто жвава людина’; циганська душа ‘любитель мандрувати’; зведення божє ‘дуже балувана дитина, бешкетник’; Фігаро тут, Фігаро там ‘про людину, яка часто міняє місце роботи або помешкання’; з поля вітер, із вух дим (у кого) ‘про вертляву, неспокійну людину’; в мене жінка моторненька: і сцить, і пердить, і ногами дріботить ‘про занадто жваву, непосидючу жінку’; всі огні горять (у кого) ‘про непосидливу, шкодливу дитину’;*

4) **ФСПГ «Лінивий»** (15 АФО): *кожного дня неділя (в кого); ні за просту воду; рукава по коліна (в кого); субота кожний день (у кого); щодня неділя (в кого) ‘про дуже ліниву людину’; зря й до підлоги не нагнутися; зря й пальцем не шевельнути; і руки у воді не вмити ‘бути дуже лінивим’; до дивана жопою прирости ‘бути лінивим і неповоротким’; череду шукати ‘бути лінивим і безтурботним’; знати долг та не сполняти ‘знати про свій обов’язок, але не виконувати його’; шукати вчорашній день ‘вештатися без діла, скрізь зазираючи’; кабеля невироблена ‘фізично міцна, висока, але дуже*

ледача жінка»; *попів робітник* 'дуже лінива людина'; *більше заботи, чім роботи* 'про людину, яка удає ніби зайнята, хоча насправді це не так';

5) **ФСПГ «Жадібний»** (14 АФО): *горобця в садочку за гроші заганяти*; *за руб зайця перегнати*; *за шматок кишки бігти сім верст пішки*; *з шагу копійку украсти*; *труситися над кожною копійкою* 'бути дуже жадібним'; *серед зими і мерзлого гівна не випросити (в кого)*; *широке горло (в кого)*; *як два жиди вкупі* 'про жадібну людину'; *і слово в могилу загнати*; *ковтнути з кістками і не вдавиться* 'бути дуже жадібним і жорстоким'; *з одним ротом на два обіди*; *покірливе телятко дві матки сосе* 'про людину, яка намагається одночасно мати зиск у кількох справах'; *за копійку і рідного батька продати* 'бути жадібним до грошей'; *економний жлоб* 'жадібна людина';

6) **ФСПГ «Нервовий»** (11 АФО): *бджола меду дала (кому)*; *візка під хвіст попала (кому)*; *оса сіла під хвіст (кому)* 'про когось, хто поводить себе дуже нестримано, гостро реагує на зауваження'; *зібрать нерви в тряпочку*; *стиснути нерви в кулак* 'нервувати, але стриматися'; *нерви грають (у кого)*; *психи б'ють (кого)* 'про нервову людину'; *як неначе блекоти об'їстися* 'бути невірноваженим, нервовим'; *кропивою вкушений* 'нервовий, роздратований'; *неопалима купина* 'невірноважена, нервова людина'; *шкура горить (на кому)* 'про відчуття нервового збудження, коли хто-небудь поспішає';

7) **ФСПГ «Пихатий»** (11 АФО): *бога за бороду взяти*; *землі під носом не бачити*; *на блатній козі проїхатися*; *як на вилах ходити* 'бути пихатим, гордовитим'; *і з якого боку підійти, не знаєш (до кого)*; *і на рябій козі не під'їхати (до кого)* 'про пихату, гордовиту людину'; *носом небо зачепити* 'бути гордовитим, хвалькуватим'; *і через губу язика не просунути* 'бути чванливим'; *ділова колбаса* 'пихата людина'; *такий кадр, шо нікуди дітсья* 'чванлива людина'; *на бричці не підкотитися (до кого)* 'про неприступну людину';

8) **ФСПГ «Спритний»** (10 АФО): *зуміти впіймать і вовка за вуха*; *і з грязної води чистим вийти*; *проскочити крізь решето і крізь сито* 'бути

дуже спритним'; *і в ступі не влучити (в кого)*; як з гуся вода 'про дуже спритну людину'; *витися як вуж у траві* 'бути спритним, здатним виходити зі складної ситуації'; *із розбовтка курча висидіти* 'бути дуже спритним, досвідченим'; *горобців руками ловити* 'бути моторним'; *зух непослідній* 'дуже спритна людина'; *якби бабі яйця, догнала б зайця* 'про спритну, вправну жінку';

9) **ФСПГ «Байдужий»** (9 АФО): *і ходити з заплющеними очима; спати на ходу* 'бути флегматичним, в'ялим, до всього байдужим'; *з'їсти любий харч, що вздрісти* 'бути нерозбірливим, байдужим'; *менше чихом чхати, більше кашлем кашляти* 'не хотіти визначити, що саме переважає в діях'; *сонна муха* 'дуже млява, неповоротка людина'; *холодильна камера* 'байдужа людина'; *і краном не зрушити (кого)* 'про безініціативну, бездіяльну людину'; *і кури загребуть (кого)* 'про безвольну, нерішучу людину'; *тіки по смерть посилати (кого)* 'про дуже мляву, неповоротку людину';

10) **ФСПГ «Легковажний»** (8 АФО): *Вася-вітродуй; вітер у полі; горобчик влітку; гуляка святковий; дми-вітер* 'легковажна людина'; *вітер в мізку (в кого); летять вітри із макітри (в кого)* 'про легковажну людину'; *тіки спать, жрать і гулять цьому недоразуменню* 'про гультя й ледаря';

11) **ФСПГ «Впертий»** (8 АФО): *і мертвяк заговорить (у кого); і півень несеться (в кого); і цап доїться (в кого); хоть кіл на голові теши (кому); хоч із руж'я стріляти (кого)* 'про дуже вперту людину'; *аж ногами в землю врости* 'бути дуже впертим'; *або дай, або вирве, або впертий як осел* 'нахабний, дуже настирливий, який у своїх домаганнях користується будь-якими засобами'; *страшенна сила* 'дуже вперта людина';

12) **ФСПГ «Лицемірний»** (8 АФО): *боком-скоком перед моїм правим оком; змія прикидається ягнятком* 'про лицемірну людину'; *дбогтю дати і меду піднести* 'бути хитрою, підступною людиною, яка свої негідні вчинки вміє прикривати гарними словами, удаваною ласкою'; *укусити й губи поховати* 'що-небудь сказати й причаїтися'; *святий та божий – на чорта*

похожий ‘який прикидається добрим, порядним, благочестивим’; *ангел з крильцями* ‘людина, яка зображує невинність’; *змія підколодна* ‘хитра, підступна людина, яка свої негідні вчинки вміє прикривати гарними словами, удаваною ласкою’; *хотів лизь, а получилось гав* ‘про людину хитру, підступну, яка свої негідні вчинки вміє прикривати гарними словами, удаваною ласкою’;

13) **ФСПГ «Простакуватий»** (8 АФО): *Васьок з Водяної; Вася з колхозу; сибірський валянок* ‘простакуватий чоловік’; *Дуня з трудоднями; Дуся з пивзаводу* ‘простакувата жінка’; *як із зайця мірошник; як з мужика піп* ‘про посередню людину’; *простий, як труси за руб двадцять* ‘простакуватий’;

14) **ФСПГ «Безхарактерний»** (7 АФО): *мішок із половою; рева Бугарева; тюха-матюха і зять-колупай* ‘тюхтій’; *безхребетна людина* ‘слабка людина, яка не має чітких моральних устоїв, усім намагається догодити’; *солом’яна душа (в кого)* ‘про безвольну людину’; *хоч віник зв’яжи (з кого)* ‘про безхарактерну людину’; *хоч ширнути межі очі (кому)* ‘про безвольну, нерішучу людину’;

15) **ФСПГ «Дивакуватий»** (7 АФО): *комедія без картинок; чудо в решеті; явленіє в решеті* ‘дуже дивна людина’; *Вася отморожений; кінь педальний* ‘дивакуватий чоловік’; *кренделя викидати* ‘робити дивні вчинки’; *аж кури сміються (з кого)* ‘про дивака’;

16) **ФСПГ «Розбещений»** (6 АФО): *кішка драна; посьолочна дівка* ‘повія’; *дійти до ручки* ‘стати безсоромним’; *бабський туфель* ‘дівчачур, підкаблучник’; *кіт мартовський* ‘бабій’; *сивий валянок* ‘літній чоловік, який не проти позалицятися до молодих дівчат’;

17) **ФСПГ «Боязкий»** (5 АФО): *герой у бабиній юбіці; герой у жінчиній кофті* ‘хвалькуватий, але боягузливий чоловік’; *сміливий до порога* ‘боязкий’; *пугливий папуга* ‘ляклива людина’; *серце як у горобчика (в кого)* ‘про полохливу людину’;

18) **ФСПГ «Улесливий»** (5 АФО): *без мила в очі лізти* ‘бути улесливою людиною, яка повсякчас намагається бути на виду в кого-небудь’; *барвінком стелитися* ‘лестити’; *солодкий, хоть до рани прикладай* ‘улесливий, який повсякчас намагається бути на виду в кого-небудь’; *сякий-такий та божий раб* ‘улесливий чоловік, який повсякчас намагається бути на виду в кого-небудь’; *і нашим сусідам і вашим* ‘про людину, яка не має чітких моральних устоїв, усім намагається догодити, дбаючи лише про свої корисливі інтереси’;

19) **ФСПГ «Працьовитий»** (4 АФО): *дятел-стукун* ‘працелюбна людина’; *хазяйського батька син* ‘гарний господар’; *менше язиком, більше руками* ‘про працювиту людину’; *завелася семиділиха* ‘про жінку, яка займається одночасно кількома справами’;

20) **ФСПГ «Сміливий»** (4 АФО): *не боятися ні вогню, ні води, ні тучі, ні грому* ‘бути безстрашним, хоробрим’; *і чорту в пащу залізти* ‘нічого не боятися’; *і дрючком не злякати (кого)* ‘про сміливу людину’; *і чорт не брат (кому)* ‘про людину, яка нічого не боїться’;

21) **ФСПГ «Старанний»** (4 АФО): *аж із волосся дощ тече (в кого); аж піт виступив (у кого); аж сорочка змокріла (в кого); аж тирса сипиться (з кого)* ‘про дуже старанну людину’;

22) **ФСПГ «Хитрий»** (4 АФО): *жаба пупирчаста; змія з жовтими очима* ‘хитра, підступна, зловмисна жінка’; *дочка лисиці* ‘дуже хитра жінка’; *вуха як у лисиці (в кого)* ‘про дуже хитру людину’;

23) **ФСПГ «Впевнений у собі»** (3 АФО): *завертіти хвіст бубликом; зубами дріт перекусити; тримати ніс зіркою, а хвост – пістолетом* ‘бути впевненим у собі’;

24) **ФСПГ «Нахабний»** (3 АФО): *в яку хоч щілину пролізти* ‘бути нахабною, дуже настирливою людиною, яка в своїх домаганнях користується будь-якими засобами’; *нахабніший за Клименка* ‘нахабний, дуже настирливий, який в своїх домаганнях користується будь-якими засобами’; *в*

любу дирку затичка 'нахабна, дуже настирлива людина, яка в своїх домаганнях користується будь-якими засобами';

25) ФСПГ «Покірний» (3 АФО): *без коників; хоч у вухо стрель (кому)* 'про занадто мирну, спокійну людину'; *сумирна вівця* 'покірна людина';

26) ФСПГ «Талановитий» (3 АФО): *майстер на всі руки* 'дуже талановита людина'; *майстрова жила (в кого)* 'про вмілу людину'; *усе в руках горить (у кого)* 'про дуже талановиту людину';

27) ФСПГ «Допитливий» (3 АФО): *голодній кумі тільки хліб на умі; любопитній Варварі хвіст одірвали* 'про дуже цікаву людину, яка все хоче побачити'; *на те й моїх п'ять, щоб було ваших десять* 'про занадто цікаву людину';

28) ФСПГ «Вередливий» (2 АФО): *з вибриками* 'про вередливу людину'; *кондрики напали (на кого)* 'про людину, яка почала капризувати';

29) ФСПГ «Добрий» (2 АФО): *на душу багатий* 'добрий, уважний, турботливий'; *ангел небесний* 'добра людина';

30) ФСПГ «Егоїстичний» (2 АФО): *сам себе на уме* 'людина, яка дбає лише про себе'; *товста шкура* 'егоїст, жорстка людина';

31) ФСПГ «Заздрісний» (2 АФО): *багно болотові завидує* 'про злу, нікчемну людину, яка заздрить такій самій іншій'; *груди розпухли (в кого)* 'про заздрісну людину';

32) ФСПГ «Самостійний» (2 АФО): *ні богу свічка ні чорту коцюба; ні клятий тулуб ні мятій* 'незалежна людина';

33) ФСПГ «Шибайголова» (2 АФО): *шкура барабаняча* 'хуліган, шибайголова'; *одірви голову й вибрось* 'про хулігана, шибайголову'.

Ідеографічний залишок аналізованої групи становлять АФО з актуалізацією великих можливостей (*і мертвяка на ноги звести*), зухвалості (*не пити з мілкої посуду*), кумедності (*голий Вася в босих туфлях*), непомітності (*сірий коник*), благородності (*губа не з лопуха (в кого)*), подібності в поведінці до батьків чи родичів (*гени пальцем не задавши*), схожості за рисами характеру (*два чоботи пара*), перспективності в

дорослому житті (*два буде (з кого)*), наполегливості (*і бугай отелиться (в кого)*), посередності (*і дурень – не дурень, і розумний не такий*), невизначеності вдачі (*і умне – не умне, і дурень не такий*), правильного виховання (*оцей возьме бога за бороду*), гарної вдачі (*хоч став у святий вугол (кого) та молись*), лагідності (*хоч узори знімай (з кого)*).

ФСГ «Зовнішній вигляд» друга за численністю та складає 15,6% від опрацьованого фактичного матеріалу:

1) **ФСПГ «Худий»** (20 АФО): *аршин з'їсти; живіт через спину чухати; за вітром хилитися; за швабру ховатися; кістками торохтіти; у любу шпарку пролізати; ховатися за удочку 'бути дуже худим'; глиста в скафандрі; дрофа на ходулях; наглядне пособіє; пральна дошка; рибакамбала; ходячий скелет 'худа людина'; вітер зламає (кого); в тріски можна взяти (кого); живіт між ребрами провалився (в кого); можна скелет вивчати (по кому) 'про дуже худу людину'; те, що коней кусає 'дуже худа й зла людина'; Геракл висушений 'худий чоловік'; вилка в туплях 'худа жінка';*

2) **ФСПГ «Гладкий»** (19 АФО): *бочка з огірками; велика сила; вісім на вісім; гарбуз конопатий; два на два; дев'ять на дванадцять; десять на дванадцять; свиня вгодована; товстий вареник 'дуже гладка людина'; аж жир капає (з кого); аж морда лопається (в кого); аж сало з вух капає (в кого); за день не оббігти (кого); за сім днів не об'їхати (кого); на конях не об'їдеши (кого) 'про дуже гладку людину'; акваріум ковтнути; будку наїсти; духовку нажрати 'погладшати'; рознесло як на дрожжах (кого) 'про людину, яка дуже швидко погладшала';*

3) **ФСПГ «Високий»** (16 АФО): *аж під стелю; аж у Києві видно (кого); як антена; як телевізійна башня; як черешня надворі 'про дуже високу людину'; без драбини хату мазати; головою об тучі битись; головою хмари підпирати; тополю доганяти 'бути дуже високим'; два ноль ноль; сутки без обіду; ходячі ворота; хороший ополоник кашу мішать 'дуже висока людина'; два метри сухостою; суха яблуня 'дуже висока й худа людина'; вищий криши 'дуже високий';*

4) ФСПГ «**Зовнішньо подібні**» (10 АФО): *волос у волос, голос у голос; як із однієї крашанки; як з інкубатора 'про дуже схожих людей'; в одній діжці вимішані; з однакової глини зліплені 'схожі між собою'; два чоботи на одну ногу; двоє з лиця як з одного яйця 'дві людини, дуже схожі одна на одну'; з одного дерева фрукти; однакового засолу огірочки 'схожі між собою люди'; як мамонт на жирафа 'про абсолютно не схожих людей';*

5) ФСПГ «**Зовнішньо привабливий**» (9 АФО): *на всі сто; на сто процентів; як іграшка; як майська квіточка 'про дуже вродливу, привабливу дівчину'; з воску злитий; медом намазаний 'привабливий'; писана ікона 'красива людина'; червона писанка 'дуже вродлива, приваблива дівчина'; як з журналу 'про красиву людину';*

6) ФСПГ «**Зовнішньо неохайний**» (8 АФО): *Катька з хозтоварів; коза в сарафані; курка обципана; Манька в абрикосах 'неакуратно одягнена жінка'; голий, босий і в носках 'одягнений не за сезоном'; свиня в костюмі 'неакуратно одягнена людина'; Льошка з фабричної ленти 'неакуратно одягнений чоловік'; вівця під лопухом 'людина, якій не личить головний убір, одяг';*

7) ФСПГ «**Низький**» (8 АФО): *аршин з кепкою; глиста під мікроскопом; гном без ковпачка; ліліпут без Гулівера; три вершка од горшка разом із картузом; три пядей од землі 'дуже низька на зріст людина'; горобчику по коліна; з кішку завбільшки 'про дуже низьку на зріст людину';*

8) ФСПГ «**Зовнішньо непривабливий**» (7 АФО): *гречкою притрушений; як з воза лопатою скиданий 'некрасивий'; страхота господня; ходяча кляча 'дуже некрасива людина'; і вуха в грязюці (в кого); три дні макаки лиськали (кого) 'про брудну, неохайну людину'; як сім смертних гріхів 'про некрасиву людину';*

9) ФСПГ «**Лисий**» (4 АФО): *була одна волосина, та й ту воша одкусила (в кого); на голові зеркало (в кого) 'про лисого чоловіка'; волосся стерти об подушки 'стати лисим'; кучерявий без волос 'лисий';*

10) **ФСПГ «Кучерявий»** (2 АФО): *аварія на макаронній фабриці ‘дуже пишне й кучеряве волосся’; Африка пішла ‘про кучеряву людину’.*

Ідеографічний залишок аналізованої групи становлять АФО з актуалізацією неповороткості (*повертатися як слон за зайцем*), нагоди (*голий, босий і з відром*), веснянкуватості (*щербнем побитий*), сутулості (*дрючок горбатий*), кривоногості (*слон клишоногий*), неакуратної зачіски (*вівця обскубана*), нестатурності (*індюшка горбата*).

ФСГ «Фізичний стан» третя за численністю та складає 13,5% від опрацьованого фактичного матеріалу:

1) **ФСПГ «Виснажений»** (22 АФО): *вітром носе (кого); в носі кругло (в кого); одні маслаки стирчать (у кого); одні очі остались (у кого); одні ребра стирчать (у кого); смерть погулять випустила (кого); тіки-тіки тепло чути (від кого); як загнана коняка; як неначе ціпом помолотили (кого); як тряпка викручена; як через м’ясорубку перекрутили (кого) ‘про виснажену людину’; вінками смердіти; і ноги не підняти; кісток не чути; тіки на ногах стояти; тіки ноги тягати ‘бути виснаженим’; кожа та кості; одна шкура та маслаки; смерть ходяча; тільки живий чоловік та теплий; ходячий вмерлець ‘виснажена людина’; виутюжений Іван ‘виснажений чоловік’;*

2) **ФСПГ «Голодний»** (13 АФО): *аж за живіт тягне (в кого); аж кишки болять (у кого); аж слина тече (в кого); в животі сум завівся (в кого); глисти в карти грають (у кого); живіт до спини приріс (у кого); зернинку хоть на одну зубинку (кому); кишки злиплися (в кого) ‘про голодну людину’; аж на очі нічого не бачити; вола б з’їсти; клацать зубами ‘бути дуже голодним’; зуби на полицю закинуть ‘голодувати’; кишки сваряться (в кого) ‘про відчуття, коли в животі бурчить від голоду’;*

3) **ФСПГ «Хворобливий»** (12 АФО): *валяться гнилою колодою; голосу не підвести; ізсохнуть на ухнарь; робити на аптеку ‘перебувати у хворобливому стані’; болячки обсіли (кого); завіна взяла (кого); хвороба звалила (кого); хоч заздалегоди і свічку станови ‘про людину у хворобливому*

стані»; дошки збирати; легені відхаркувати; лежати як на покуті 'бути близьким до смерті'; зійти з лиця 'погано виглядати через хворобу';

4) ФСПГ «Відчувати холод» (7 АФО): аж гусяча шкура вилізла (в кого); аж печінки холонуть (у кого); кози лижуть (кого); під носом соплі замерзають (у кого) 'про відчуття сильного холоду'; дрижаки їсти; перемерзнуть на кізяк; продават' дрожжі 'мерзнути';

5) ФСПГ «Відчувати головний біль» (6 АФО): аж голова тріщить (у кого); голова аж гуде (в кого); голова розривається (в кого); голова як не лопне (в кого); голова як чавун (у кого); гуде в голові (в кого) 'про головний біль';

6) ФСПГ «Фізично здоровий» (6 АФО): волова жила (в кого); треба воду возити (на кому); хоч у воли запрягай (кого) 'про здорову людину'; гвіздочок сталевий; кров з молоком 'батьора, здорова людина'; йодом мазаний, зеленкою облитий 'здоровий';

7) ФСПГ «Стан вагітності» (5 АФО): аїста виглядати; ходити з барабаном 'бути вагітною'; від Ветрова залетіти 'невідомо від кого завагітніти'; яблучко пузате 'вагітна жінка'; другий год на дев'ятому місяці 'про жінку, що ніяк не завагітніє';

8) ФСПГ «Зорове відчуття» (4 АФО): аж в очах замиготіло (в кого); аж каганці засвітились (у кого) 'про зорове відчуття після сильного удару головою (по голові)'; аж очі виїдає (кому) 'про відчуття, яке виникає від погляду на щось дуже яскраве'; чорні галки літають (у кого) 'про відчуття, коли перед очима з'являються темні плями';

9) ФСПГ «Стан алкогольного сп'яніння» (4 АФО): асфальт обніматися; з кожним ясенем здороватися; надратися в стельку 'бути дуже п'яним'; головастік заспиртований 'п'яниця';

10) ФСПГ «Відчувати біль у грудях» (2 АФО): підпирає кілком під груди (в кого); як камінь даве 'про відчуття болю в грудях';

11) **ФСПГ «Відчувати біль у ногах»** (2 АФО): *ноги аж гудуть (у кого)* ‘про біль у ногах від сильної втоми’; *ноги як колодки* ‘про відчуття дрожі в ногах від довгого ходіння чи стояння’;

12) **ФСПГ «Ситий»** (2 АФО): *утроби набити* ‘наїстися’; *живіт сало зав’язав (у кого)* ‘про стан приємної ситості’;

13) **ФСПГ «Слухове відчуття»** (2 АФО): *аж серце закалатало (в кого)*; *аж у вухах заляцало (в кого)* ‘про слухове відчуття після сильного вибуху, удару грому’.

Ідеографічний залишок аналізованої групи становлять АФО з актуалізацією відчуття після сильного удару (*аж дихання перехватило (в кого)*), великої фізичної сили (*бугая піднімати*), опіку (*впіймати рака*), вживання їжі перед питтям алкоголю (*в роті засмачити*), вживання невеликої кількості алкоголю (*душу закислити*), спітніння через спеку (*як із парілки вийти*), відчуття болю в животі (*взяло за живіт (кого)*), відчуття запаморочення (*в голові завірюха (в кого)*).

ФСГ «Розумові здібності» налічує досить багато одиниць, складаючи 12,8% від опрацьованого фактичного матеріалу:

1) **ФСПГ «Дурнуватий»** (50 АФО): *без десятої клепки*; *без жодної заклопки в голові*; *вавка в голові (в кого)*; *Васька є, Дуньки нема*; *винтика не хвата в голові (в кого)*; *вітер в голові віє (в кого)*; *в голові аж дзвенить (у кого)*; *в голові бабочки матюкаються (в кого)*; *в голові вавка, в кишені справка (в кого)*; *в голові масла не хватає (в кого)*; *в голові стрижено (в кого)*; *в дитинстві роняли (кого)*; *голова з туловищем не друже (в кого)*; *замість мозку капуста (в кого)*; *засняділо в мозгах (у кого)*; *маки в голові квітнуть (у кого)*; *макітра не варє (в кого)*; *маргарин у черепі (в кого)*; *мозги риплять (у кого)*; *не всі дома (в кого)*; *не всі клепки в голові (в кого)*; *оси в голові літають (у кого)*; *сквозняк в голові (в кого)*; *сьомої клепки не хвата в голові (в кого)*; *там весна, там зима, а тут шариків нема*; *шарики за роліки заходять (у кого)* ‘про дурну людину’; *дивне створіння без мозгів і без коріння*; *дуб-дерево*; *дуб дубом*; *дуб сосновий*; *малохольна людина*; *сало без*

хліба 'дурна людина'; баран бараном; бичача голова; Вася з фабрики; дурак дураком; дурак спереду і ззаду 'дурень'; аж світитися сонцем; головою вдаритися; двом свиням їжу не розділити; об стінку малим ударитися 'бути дурним'; з-під вугла такком прибитий; прибитий сирим віником; сапогом прибитий; трактором переїханий 'дурний'; дурочка з переулочка; дурочкіна сваха; кульбаба здута 'дурепа'; розум вистаріти 'стати дурним через старість'; як Віталька без мозгів 'про дурня';

2) ФСПГ «Досвідчений» (11 АФО): загартований як сталюка; з обох боків клепаний; не пальцем деланий; хитрий як сто чортів; хитріший за зайця 'бувалий, з великим життєвим досвідом'; бита-перебита башка; бита голова; стріляна сорока 'досвідчена людина'; у горщику танцювати й не перекинути 'бути дуже хитрим, обережним, досвідченим'; битий вовк 'досвідчений чоловік'; без рукавиць не взяти (кого) 'про дуже хитру, обережну, досвідчену людину';

3) ФСПГ «Божевільний» (8 АФО): зірватися вниз головою; зірватися з тормозів; з дурки втекти; з розуму здуріти; коноплі об'їстися 'збожеволіти'; криша поїхала (в кого); тормоза отказали (в кого) 'про божевільну людину'; зять з гори 'божевільний';

4) ФСПГ «Нетямущий» (4 АФО): голова і два вуха; солом'яна башка 'некмітлива, нетямуща людина'; Толік з водокачки 'некмітливий чоловік'; голова-гарбуз (у кого) 'про некмітливу, нетямущу людину';

5) ФСПГ «Забудькуватий» (4 АФО): забудько-переплутько; йолопень-телепень; неліписько-недотеписько 'людина з поганою пам'яттю, схильна плутати факти, події тощо'; в одне ухо влітає, а з другого вилітає (в кого) 'про дуже неуважну, забудькувату людину';

6) ФСПГ «Розумний» (3 АФО): голова повна ума (в кого); живий ум (у кого); зізда горить у лобі (в кого) 'про розумну, проникливу людину';

7) ФСПГ «Недосвідчений» (2 АФО): ще недоспіле яблучко 'недосвідчена людина'; в голові неспілі овочі (в кого) 'про молоду, недосвідчену людину';

8) **ФСПГ «Удавано розумний»** (2 АФО): *впасти на умняк* ‘вдавати з себе дуже розумного, всезнайка’; *вумний як вутка* ‘про того, хто виявив свій розум, чого від нього не очікували’.

Ідеографічний залишок аналізованої групи становлять АФО з актуалізацією загострення уваги (*втокти в голову*), захоплення чимось (*тягнуть вовка до меду, а від меду – хвіст одірвали*), необізнаності (*ні бум-бум*), неуважності (*каструля з вухами*), неграмотності (*як дві маршрутки впоперек*), напруженого мислення (*аж вуха горять (у кого)*).

ФСГ «Спілкування» складає 8,5% фактичного матеріалу:

1) **ФСПГ «Брехливий»** (9 АФО): *брехні розводить; городити чортівню; давати масляні вишкварки; давати святу матір-водицю; чесати гриву; як дихнути ртом, так і брехнути* ‘брехати’; *народитися в квітні* ‘бути брехливим’; *губа як у старої циганки (в кого)* ‘про брехливу людину’; *аж вуха в’януть (у кого)* ‘про стан після почутих лайки, брехні, дурниць’;

2) **ФСПГ «Язикатий»** (9 АФО): *баба базарна; бабське радіо; бабський телефон; месна газета; посьолочне радіо; язиката Хвеська* ‘людина, яка не вміє берегти таємниці, займається пересудами та плітками’; *вода в роті не задержиться (в кого); язик по коліна (в кого)* ‘про людину, яка не вміє берегти таємниці, займається пересудами та плітками’; *сорока – сороці, ворона – вороні, грак – гракові, дурак – дуракові* ‘про плітки’;

3) **ФСПГ «Мовчазний»** (5 АФО): *закрити піддувайло; мов жабу ковтнути; мов язик одкусити* ‘замокнути’; *язика не розв’язати (кому); язик до задниці приріс (у кого)* ‘про мовчазну людину’;

4) **ФСПГ «Говорити без логіки»** (3 АФО): *із п’ятого в десяте перескакувати* ‘спілкуватися без логічного зв’язку, плутаючи послідовність подій, пропускаючи факти’; *ні тпру ні но* ‘не мати змоги чітко висловитися’; *попадати пальцем в небо* ‘говорити щось виключно навмання, наздогад’;

5) **ФСПГ «Дошкулити під час розмови»** (3 АФО): *вколоти шпильку; солі на рану насипати* ‘дошкулити під час розмови’; *укусити й зализати рану* ‘сказати що-небудь дошкульне й причаїтися’;

6) **ФСПГ «Висловлювати згоду під час розмови»** (3 АФО): *в один свисток свистіти; в одну дудку грати* ‘підтримувати чийось точку зору’; *кивай-дерево* ‘проста людина, яка погоджується з усім, навіть не задумуючись’;

7) **ФСПГ «Говорити нісенітниці»** (3 АФО): *об стінку горох кидати; у ступі воду молотити* ‘говорити дурниці’; *з дуба впасти* ‘сказати щось явно безглузде, нісенітницю’;

8) **ФСПГ «Лайливий»** (2 АФО): *крючки збирати* ‘лаятися’; *в роті чорно (в кого)* ‘про людину, яка багато лається’;

9) **ФСПГ «Висловлювати неповагу під час розмови»** (2 АФО): *балакати крізь губу; через губу не плюнути* ‘говорити знехотя, показуючи явну неповагу до співрозмовника’;

10) **ФСПГ «Ображати під час розмови»** (2 АФО): *в чужий город кидати каміння* ‘несправедливо й образливо когось характеризувати’; *змішати з грязюкою* ‘дуже образити когось’;

11) **ФСПГ «Сперечатися під час розмови»** (2 АФО): *заводити бучу за чужу онучу* ‘сперечатися через дрібницю’; *збити бучу* ‘посваритися’.

Ідеографічний залишок аналізованої групи становлять АФО з актуалізацією випитування (*вивіряти ума*), уважного слухання (*вуха настобурчити*), одкровення (*душу виворачувать*), нещирої подяки (*дякувати по спині ломакою*), виразної дикції (*зерно від полови відділяти*), безпричинного сміху (*з пальця сміятися*), підозрілості під час спілкування (*кидати косяки*), повільнішої вимови (*нажати на тормоз*), хитрування під час спілкування (*накидати ключечку*), здатності знаходити спільну мову (*підійти під характер*), набридливості під час спілкування (*підсісти на вуха*), розмови задля простого задоволення (*язиком плескати*), любові до спілкування (*всьому селу кума*), балакучості (*пустомеля-пустозвон*), крикливості (*свиня недорізана*), сумнівного джерела інформації (*ОБС (одна баба сказала)*), відомості (*всі собаки знають (кого)*).

ФСГ «Емоційний стан» охоплює 7,2% фактичного матеріалу:

1) **ФСПГ «Розгніваний»** (10 АФО): аж за щелепи хватати (кого); бити буруна; гавкати як скажена собака; дивитися чортом; класти гнів; мітати ікру; товкти часник у ступі 'бути дуже розгніваним'; аж піна з рота летить (у кого); гедзики б'ють (кого); злості повні кості (в кого) 'про дуже розгнівану людину';

2) **ФСПГ «Засмучений»** (10 АФО): аж груди розпирає (кому); аж каша кисне (від кого); жаба даве (в кого); змія серце жале (в кого) 'про засмучену людину'; горе та нудьга; плакуча гітара; хмара хмарою 'дуже сумна людина'; покласти вуха на спину 'засмутитися'; ходити тінню 'сумувати'; у воді вмочений 'дуже похмурий, сумний';

3) **ФСПГ «Наляканий»** (8 АФО): аж коліна дрижать (у кого); аж морозом сипнуло; аж мороз поза шкурою дере (в кого); аж сорочка пополотніла (в кого); душа в чоботах тельнякає (в кого) 'про сильно налякану людину'; в ріжок накласти; в штани наложить 'дуже злякатися'; ні живий ні мертвяк 'налякана людина';

4) **ФСПГ «Засоромлений»** (5 АФО): аж ніс почервонів (у кого); аж п'яти почервоніли (в кого); в жар кинуло (кого) 'про засоромлену людину'; набратися страху; у Сірка очі вкрасти 'засоромитися';

5) **ФСПГ «Шокований»** (4 АФО): аж дух забиває (кому); аж серце зайшлося (в кого); аж у носі закрутило (в кого) 'про людину в сильному потрясінні'; як чмелений їжак 'про очманілу людину, із притупленою свідомістю';

6) **ФСПГ «Веселий»** (3 АФО): наїстися смішного борщу; ніби смішинку з'їсти 'бути в гарному настрої, весело сміятися'; наче печаль потиснулась (у кого) 'про людину, якій стало веселіше, спокійніше';

7) **ФСПГ «Роздратований»** (3 АФО): злюка-бобер; скажена качка 'роздратована людина'; аж скули зводить (кому) 'про сильно роздратовану людину';

8) **ФСПГ «Заспокоїтися»** (2 АФО): гівна перегоріли (в кого); наковальня остила 'про людину, яка нервувала й заспокоїлася';

9) ФСПГ «**Бути в поганому настрої**» (2 АФО): *надутися як сич і виглядати як ніч* ‘бути в поганому настрої’; *смерть в очах (у кого)* ‘про людину в дуже поганому настрої’.

Ідеографічний залишок аналізованої групи становлять АФО з актуалізацією відчаю (*вити вовком на місяць*), експресивності (*як рубель подарувати*), сильного емоційного напруження (*аж очі рогом стали (в кого)*), тривоги (*душа тіліпається (в кого)*).

ФСГ «Соціальна характеристика» становить 4,8% від опрацьованого фактичного матеріалу:

1) ФСПГ «**Бідний**» (10 АФО): *вітер у карманах гуляє (в кого)*; *в кишені аж гуде (в кого)*; *душа як у латиша (в кого)*; *сорочку воші з’їли (в кого)* ‘про дуже бідну людину’; *варити в дірявому горщику*; *вік колготити*; *дійти до цурки* ‘бути дуже бідним’; *голіший од миші* ‘дуже бідний’; *франт без шкарпеток* ‘бідна людина, яка втім поводитьсь зверхньо’; *церковна миша* ‘дуже бідна людина’;

2) ФСПГ «**Нерідний**» (6 АФО): *Васька бабина сестра*; *ваші двері нашій хаті двоюрідний погріб*; *двадцята вода на киселі*; *дід бабі троюрідний Стьопка*; *нашим воротам троюрідний сарай*; *через чотири версти коліно* ‘дуже далека рідня’;

3) ФСПГ «**Заможний**» (4 АФО): *жити як у Христа за пазухою*; *кататися як сир у маслі*; *щодня малину їсти* ‘бути заможним’; *голуба кров (у кого)* ‘про заможну й впливову людину’;

4) ФСПГ «**Впливовий**» (3 АФО): *важна птиця*; *пишна цяця*; *волохата лапа* ‘дуже впливова людина’;

5) ФСПГ «**Невірний**» (3 АФО): *в гречку стрибати* ‘зраджувати’; *слабий на передок* ‘невірний’; *майстер чужим свиням поросята робить* ‘невірний чоловік’;

6) ФСПГ «**Небажаний гість**» (2 АФО): *лишній рот страшніше пістолета*; *незваний гість хуже татарина* ‘про небажаного гостя’;

7) ФСПГ «Незаконнонароджений» (2 АФО): *син Вєтрова ‘незаконнонароджений’; вітром навіяне, в подолі принесене ‘про дитину в незаміжньої дівчини’.*

Ідеографічний залишок аналізованої групи становлять АФО з актуалізацією невдало обраного нареченого (*за перебір чорта в двір*), негарного чоловіка (*сякий-такий Пантелей аби в хаті веселей*), дівчини на виданні (*спіла дівка*), однодумців (*односуми, що чорт їх розсуне*), близьких друзів (*водою не розмити (кого)*).

ФСГ «Вікова характеристика» найменш численна й нараховує 2,1% від опрацьованого фактичного матеріалу:

1) ФСПГ «Старий» (12 АФО): *аж тремтіти листом; васильками пахнути; ромашками тхнути ‘бути дуже старим’; аж потрюх сипиться (з кого); в годах; на год старше од Леніна ‘про дуже стару людину’; аж мохом узятися; в діди записатися ‘дуже постаріти’; божий одуванчик ‘дуже стара людина’; дід часів кам’яного віку ‘дуже старий чоловік’; годи накривають (кого) ‘про літню людину зі своїми примхами’; на голові іній, а в голові вітер (у кого) ‘про стару й легковажну людину’;*

2) ФСПГ «Молодий» (2 АФО): *зелень незрізана ‘молода, недосвідчена людина’; юний орел ‘молодий хлопець’.*

Ідеографічний залишок аналізованої групи становить АФО з актуалізацією новонародженого – *аїст круг зробив (у кого)*.

3.2.1.2. Аксіологічна класифікація фразеологізмів-репрезентантів концепту *людина* у східностепових українських говірках. Оцінний складник аналізованого концепту представлений через послідовне виокремлення позитивно-, негативно- та нейтральнооцінних фразеологізмів, при чому цей складник виступає і як самодостатній, і водночас як компонент культурного кодування та ідеографічного членування.

За твердженням Ж. Краснобаєвої-Чорної, оцінка є продуктом категоризації, визначувана антропоцентричністю, прагматичністю, суб’єктивністю, ціннісним характером, відіграє важливу роль у структурі

особистості, виконуючи стимулювальну, орієнтаційну, регуляційну та інші функції. У структурі фразеологічного значення оцінка репрезентує конотативний макрокомпонент і водночас нерозривно пов'язана з денотативно-сигніфікативним змістом [103: 339]. На думку дослідниці, за характером оцінки фразеологізми поділяються на: 1) позитивнооцінні – фразеологізми, що відповідають зоні «добре» оцінної шкали та позиціоновані як «добре», «схвалювати», «задовольняти», «цінний», «цікавити», «стверджувати», «відповідати нормі»; 2) негативнооцінні – фразеологізми зони «погано» оцінної шкали, інтерпретовані як «погано», «не схвалювати», «не задовольняти», «нецінний», «не цікавити», «заперечувати», «не відповідати нормі»; 3) нейтральнооцінні – фразеологізми нейтральної зони оцінної шкали, що містить об'єкти, не співвідносні з ознаками «добре» або «погано»; 4) фразеологізми з дифузною оцінкою – фразеологізми, значення яких містить одночасно і позитивну, й негативну оцінки; оцінне значення таких фразем детермінує контекст. Зазначені фраземи можуть виступати загальнооцінними та конкретнооцінними: перші містять оцінку об'єкта та дорівнюють слову із загальнооцінним значенням; другі ж передають оцінку об'єкта й дорівнюють слову з конкретнооцінним значенням [Там само].

У межах аналізованого концепту негативнооцінні АФО утворюють найбільшу групу, складаючи 81,87% від опрацьованого матеріалу:

1) ФСГ «Характер»: *Женька – бабський тувель, жінка з ним не щитається просто-напросто...; От даже не слухай ту Соньку – в неї гадюча голівка, нехороша вона!; Він же й навчання кинув, і з роботи пішов, але чувство юмора не втрача... Настоящий горобчик влітку: без нічого, але довольний життям!; Та вона ж – драний віник настоящий! І полчася посидить поработать не може, все біга з етаж на етаж по школі...; Дарина – жаба пупирчаста! Тіки й зна, шо всіх підставляти...; Не помага вона бабусі, ти шо! Така зря й до підлоги не нагнеться...; Та який з нього работник?! Він же зря й пальцем не шевельне!; Він до того жадний, шо ладен з шагу копійку украсти...; До такої крутої пані і на рябій козі не*

*під'їхати... Кудатам нашому скромнязі?!; Та їй на всіх все одно – вона і **ходе з заплющеними очима...**; Дааа, вона прямо такого високого мненія про себе – **і через губу язика не просуне...**; Ти думаєш, він позиче такі гроші? Та він же й тебе **ковтне з кістками і не вдавиться!**; Толька – нехороший дядько, **настоящий мішок із дустом!**; Катька – просто **мішок із половою**, питається всім хорошою бути – і своїм, і чужим, а в ітозі нікому...; Приперлась оп'ять гроші випрошувать, дістала вже... Тіки й дивиться жалісливо, шо **мокре гуся** якесь!; Вона такого високого мненія про себе, шо **прямо на бричці не підкотитися** до неї...; Та бросай ти його, найдеши кращого! Він же й **підметка не стоє** твого!; Ну ти хоч би слово в ответ сказала! Це ж вообщє не твоя вина! Сидиши спокійна – **сумирна вівця** просто...; Та не зробиши ти ремонт, кудатобі?! Ти ж і краску неспособний нормальну купити! Тобі **тіки собак ганяти** по посьолку...; Не надійло ще **труситися над кожною копійкою?** Хоть би морозене купив дитині!; Вона лицемірка страшна, здатна **тіки укусити й губи поховати**, наче й не вона...; Ой, йому не те, шо на дівчину, на рідну маму все рівно! Настояща **холодильна камера!**; З Тоньки **хоч віник зв'яжи**: її муж і сварє, і б'є даже іногда, а їй наче всьо равно...; Наташа ну нічо не чує, ніяких доводів – її **хоч із руж'я стріляти**, не поможе...; Вона не годиться на старосту, дуже безвольна – їй **хоч ширнути межи очі**, не буде результату!; Завучка їхня – **чортова куча!** Її ученики до смерті **страхаються**.; В твого Стьопки **широке горло**, жме й сто гривень!; Да, це Стас обікрав з друзками магазін баби Зіни в чотирнадцять років... Ну а шо з нього брати – сирота, то й вироста **шкура барабаняча!**; Він гаса й гаса як навіжений... Видно, **юлу ковтнув** в дитинстві!; Вона даже по городу **як на вилах** **ходе**, таких напищених я ще не бачила...;*

2) ФСГ «Зовнішній вигляд»: Та вона така толста, шо з неї **аж жир капає!**; Ага, в жодні штани не влазе – в нього **аж сало з вух капає!**; Лєрка **акваріум ковтнула** з тими пельменями й пиріжками безкінечними...; З тих взяток Чернов таку вже **будку наїв**, аж дивитися страшно, скоро в двері не

пролізе...; Ну він да, **велика сила** – костюми на заказ шие, бо таких розмірів ще не придумали просто...; І як він на неї соблазвився?! Там же ні ума, ні фігури! Тоця, що **вилка в туфлях!**; Костя тощій зовсім, **в тріски можна взяти** свободно! Хоч би дружина відгодувала чи що...; Що ж ти в мороз виперся **голий, босий і в носках?!** Хоч би шапку-шарф надів...; П'янка їхня кончилась тим, що **Сергій голий, босий і з відром**, як кажуть, приперся додому...; Та який з нього кавалер?! Він же даже розрівнятися не може, **дрючок горбатий**...; Ти з такими шикарними обідами скоро громадну **духовку нажреши!** В неї вже **живіт між ребрами провалився** просто, ну така вже худа, страх прямо!; Може вже почнеш нормально їсти?! Ти ж скоро зможеш **за швабру ховатися!** Ти її відкорми, зовсім же **кістками торохтить**...; Ох і красавець же! В дранті ще й **кучерявий без волос!**; Я таких тощих ще не бачила: по ній же **можна скелет вивчати!**; Її разве що відкормити, тоді, може, хто й покличе замуж... А так, це ж просто **наглядне пособіє!** Ну не гляне ж на неї ніхто: це ж **настояща пральна дошка**, ні походки, ні фігури нормальної, тіки що вітер не знесе...; Вона все життя **настіки тоща** була, що могла **у любую шпарку пролізати**...; Вона точно не доїда... Така худюща, що може **ховатися за удочку**; І як Крістіна рожать **собирається?!** Вона ж просто **ходячий скелет**, кілограм тридцять важє!; Він ну дуже вже незграбний поряд з нею – **ходячі ворота** рядом просто, якби ще вона трошки вища була, а так...; Ну він такий уже некрасивий вродився, **нестатурний, як з воза лопатою скиданий**...; Та хвайте вже **копіровать одна одну!** Даже куртки одінакові купили. **Ходите, як з інкубатора**...; Він же поряд з Оксаною **як телевізійна башня**, вище на півметра майже, разом що **папа з дитиною**, не підходять друг другу вообщє...;

3) ФСГ «Фізичний стан»: Та Сашкові так м'ячем по голові прилетіло – **аж в очах замиготіло** в нього!; В залі так холодно, що в нас **аж гусяча шкура** вилізла...; В хлопців од голода **аж за живіт тягне**...; Така голодна з роботи прийшла, **аж кишки болять у мене!**; Я така голодна була – **аж на**

очі нічого не бачила...; Так бахнуло за теріконом, в мене аж серце закалатало...; Та воно так громихнуло – в усіх аж у вухах заляцало!; Так втомилась копати, аж в носі кругло в бідної...; Од цього шуму в них голова аж гуде...; Боже, та не кричи, в мене вже голова розривається од твого ору!; Од цього твого рока в папи голова як не лопне, то можна сказати, обійшлося...; Їй од грипу так тяжко, прямо голосу не підвести...; Од його монотонного голосу в класі прям в усіх гуде в голові...; Ой, так втомилась на картошці – і ноги не підняти!; Я від учора нічого не їв, в мене вже кишки злиплися!; Єле дійшла, зовсім без сил, кісток не чути прямо...; Да, таких тощих, як Кристя, ще пошукать – одна шкура та маслаки ходять...; В Олі від тієї роботи одні очі остались – так втомлюється бідна!; Батьки від того безкінечного ремонту тіки на ногах стоять...; Вона від хвороби дуже втомлена, тіки ноги тяга...;

4) ФСГ «Розумові здібності»: *Та він же ж в вас справжня бичача голова – ну нічо не поніма...; Ужас! Таких дурних ще не бачив – у нього ж вавка в голові попросту!; Ну як вона вступати збирається – в неї в голові аж дзвенить же!; Не, з такого работника добра не буде: от вже й сарай розвалюється... У нього ж голова з туловищом не друже, от і строїв з гіпсокартону!; Та шо ти верзеш таке?! Головою вдарився чи як?!; Льошка – дурак спереду і ззаду, от і возиться вже десять літ в гаражі, нічо не зароботавши...; Ой, даже не питай там порад, в неї засняділо в мозгах абсолютно!; Ти зірвався вниз головою – в такому віці з парашутом стрибати?!; Сонька зовсім зірвалася з тормозів – уже й не поніма, шо верзе...; От же ж йолопень-телепень! Ну як можна було свій собствений адрес забути?!; Вона коли старається шось умне сказати, прям чути, як в неї вовсю мозги риплять...; В тебе криша поїхала вже зовсім?! Як ума хватило спустить всі гроші на автоматах?!; В неї макітра не варе просто! Куду їй той університет?!; Вона якась малохольна людина – тіки й робе, шо в потолок дивиться, ні на шо вніманія не обраца...; Він же об стінку малим ударився, я більш дурнувятих просто не зустрічала!; Парень*

*прибитий сирим віником: і в школі на двійки учився, і даліше нікуда не поступив...; Валька сапогом прибитий, в тридцять п'ять по слогам чита...; Боже, ну ти й солом'яна башка! Таку просту загадку розгадати не зміг!; В тебе **тормоза отказали** чи як?! Зовсім з ума зійшов... Як же можна було таке ляпнути старшій людині?!; Ти **трактором переїханий**?! Не можна ж робити укол з воздухом у шприці!;*

5) ФСГ «Спілкування»: *Вона ж **настояще бабське радіо**! Всі плітки по посьолку збира...; Їй нічо розповідати не можна – все ж село знатиме на ранок, вона ж **настоящий бабський телефон** просто!; Ти нормально відповісти можеш? Може, досить вже **балакати крізь губу**?!; Ой, хвiate вже **брехні розводить**! Не заробляють стіки в магазині!; Менше секретничай з нею! В такої **вода в роті не задержиться**...; З усіма і кождим триндить почом зря – **всьому селу кума**...; Та хвiate вже **давати масляні вишкварки**! Ні в жизнь не повірю, що ця хата стіки стоє!; Йому аби **закрити піддувайло**... Дaже з друзями говорити не любе.; Тобі лиш би **збити бучу**, спокійно балакать просто неспособна...; Взяв і **змішав з грязюкою**... Як можна було рідну сестру так обізвать?!; Та хвiate вже з **пальця сміятися**! От зовсім же нічо смішного!; От зо всім **соглашається** – з чим надо, з чим не надо... **Шо ото якесь кивай-дерев**!; Та сусіди ховаються по вечорах: так вона вже на бідного чоловіка свариться, аж страшно! **Шо не п'ята**, так вона почина **крючки збирати**...; Вона зна все про всіх – і шо надо, й шо не надо просто... **Настояща мєсна газета**!; Та нє, мовчить весь час **мов жабу ковтнув**, набрид прямо...; **Шо ж ти мовчиши все время, мов язик одкусив?**; Та з ним же й побалакать нормально не виходить, він же **ні тпру ні но**!; Таку пліткарку ще пошукать – **настояще посьолочне радіо**.; Та нічо він важного не розкаже, який смисл питать?! Він же просто **пустомеля-пустозвон**!; Ой, та хвiate тобі **чесати гриву**, чули твої побрехеньки!;*

6) ФСГ «Емоційний стан»: *Не можу вже дивитися на це, плакати хочеться аж **груди розпирає**!; Йому так **стидно стало**, шо в бідного аж **ніс***

почервонів...; В неї від таких пошлких шуток аж п'яти почервоніли...; Від тих новин в неї аж серце зайшлося од хвилювання...; Ну й дістав же ти своїми тупими нотаціями – мені аж скули зводить!; В нього од переляку аж сорочка пополотніла, з дєтства собак же боїтьсѧ нещасний...; Ми як почули про аварію, так в нас аж у носі закрутило!; І слова йому не скажи, зразу глаза вилуплює і б'є буруна – якийсь бешений просто!; Вона від такої висоти може в ріжок накласти, з дєтства ж боїтьсѧ атракціонів.; Та хвате вже гавкати як скажєна собака! Всі ж ошибаютьсѧ, заспокойсѧ нарешті!; Заглохла істеричка – в неї гівна перегоріли просто!; Сидить дивитьсѧ чортом... Лучче поки не ходи до неї, начне орать.; Шо ж ти так прямо розізливсѧ? Він же ненавмисне зламав. Досить вже мітати ікру!; Наковальня остила, слава богу... А то вже всіх перекричала, даже дід з дому втік.; Тіки й робе, шо сльози втирає – просто плакуча гітара, сил вже нема з нею!; От нічо в неї не виходе, розстроїласѧ зовсім – вже й поклала вуха на спину...; Шо ви кричите, шо якісь скажєні качки?! Вспокійтєсѧ нарешті! Досить дратуватисѧ!; Шо ти ходиши у воді вмочений? Хто вже обідив?; Пришла хмара хмарою, мало шо не рида – опять з мужем погризлисѧ...; З учора Пашка ходє тінню – видно, Светка опять по мужиках пішла...;

7) ФСГ «Соціальна характеристика»: *Та це ж якась Васька бабина сестра! Ніхто його й за рідню не щита!; Дааа, Маиці з таким мужем негодячим тіки й лишаєтсѧ, шо весь оставшийсѧ вік колготити без дєнєг...; У самого вітер у карманах гуляє, а посліднє на бухло тратє...; І другє в Морозихи вітром навіянє, в подолі принесєнє... Була молода, путаласѧ з женатими.; Та в Тоні ж в університєті своя волохата лапа, так вона і поступила!; Йому й хліба дітям ні за шо купити! В кишені аж гудє в бідолаги... Шо є, жєна на водку спуска.; Ніколи на зборах гроші не здає – нема ж: голіший од миші бідний...; Незваний гість хужє татарина! От і гони їх к чорту!; Батько його – якась пишна цяця, от і отмазав синка і дружків його од тюрми...; Його мамка нагуляла, син Вєтрова... От і сам*

безпутний став.; Да, нормальний же чоловік з нього вийде, він же **слабий на передок**, переспить з усіма сусідками по вулиці...; І діти роздягнені зимою бігають, як мати не заробля нормально. Микаються всі, що **церковні миші** якісь...;

8) ФСГ «Вікова характеристика»: Ой, ну куда він преться?! Не піде вона за діда! З нього **аж потрюх сипиться** ж...; Едік і зі школи пішов... Через возраст важко стало, **в діди записався** вже...; Діда вже **годи накривають**... От нашо йому на старості лет той кредит здався?!; У Фільки твого **на голові іній, а в голові вітер**... Всю пенсію на морі спустив.; Іван вже начав **ромашками тхнути**, йшов би вже на пенсію!.

Позитивнооцінні АФО становлять 12,89% опрацьованого матеріалу:

1) ФСГ «Характер»: Ваську правильно виховують – гарний хлопчик, з нього **два буде.**; Молодець Машка: і по телефону говоре, і посуду мие, і підлогу підміта – **завелася семиділиха!**; Господи, ти хоч чого-небудь боїшся? От щоб доказать, що тобі нічо не страшно, **і чорту в пащу залізеши**...; Мама з нічого смачний пиріг спекла! Правду папа каже, що в неї **майстрова жила!**;

2) ФСГ «Зовнішній вигляд»: Такий вже красивий хлопець – з **воску злитий** попросту!; Анжелка – дівка **на всі сто**, мужики так голови і зворачують...; Я таких красивих ще не бачив: вона **писана ікона** просто!; Маруся хорошенька, маленька, **як іграшка!** Не дивно, що в неї всі влюбляються!;

3) ФСГ «Фізичний стан»: Артем сам шифонєр відсунув, сильний такий, **бугая піднімає.**; Вовка тобі всю мебель за раз перетяга: **волова жила** в нього, що ти хочеш...; Він у свої сімдесят два **настоящий гвіздочок сталевий**, і не віриться, що на пенсії!; Його здоров'ю можна позавидувати: він же **йодом мазаний, зеленкою облитий!**;

4) ФСГ «Розумові здібності»: Та, він же ж не первий раз з адвокатами розбирається, виріше все і в цей раз – **битий вовк!**; Ваня щось як **втовче в голову**, так промається, поки не розбереться до кінця.; Молодець! Розумний!

Звізда горить у лобі в вашого синочка!; Ну так конєшно він розбереться – не пальцем деланий!;

5) ФСГ «Спілкування»: *Ти маєш вуха настобурчити і уважененько слухати! Тоді все поймеш точно!; Ну що ти перед нею душу виворачуєш, воно ж піде і по всьому посьолку роздзвоне...; Маруся – розумниця: балакає, зерно від половини відділяючи.; Вона всім нравиться, кожному підійшла під характер.;*

6) ФСГ «Емоційний стан»: *Наївся смішного борщу й ходе усміхнений, весело йому...; Вже легше, наче печаль потиснулася у мене.; Віта завжди регоче, ніби смішинку з'їла.; У Лери це завжди виходить, у неї дуже виразний погляд: подивиться, як рубель подарує;*

7) ФСГ «Соціальна характеристика»: *Ну, Даша й Наташа просто як сестрички, от вже подружки – водою не розмити їх!; Роботають оба як прокляті, от і живуть як у Христа за пазухою.; Мохови все життя катаються як сир у маслі – ну та шо ж, самі на все заробляють!; Пригоди щодня малину їдять... Ну та мають право, самі заробили!;*

8) ФСГ «Вікова характеристика»: *Тьотя Валя – божий одуванчик, вже дуже старенька, а все рівно сусідів провідує кождо неділю.; Бабця – божий одуванчик, ні разу слова злого не сказала нікому...; Ну шо, юний орел? Готовий в армію?; Конєшно, берем! Такий юний орел нам пригодиться!.*

Нейтральнооцінні АФО – найменша за численністю група (5,24%):
 1) *Да, вона настояща копія баби: шо ж, гени пальцем не задавиш!; Нічо поганого сказати не можу, він – ще загадка для всіх, настоящий сірий коник... (ФСГ «Характер»);* 2) *Соня аїста виглядає, вже й коляску з Вадимом купили... (ФСГ «Фізичний стан»);* 3) *Ну а шо ж? Конєшно, вийде за нього – спіла дівка ж уже... (ФСГ «Соціальна характеристика») та ін.*

3.2.1.3. Структурна класифікація фразеологізмів-репрезентантів концепту людина у східностепових українських говірках. Структурний поділ фразеологізмів – традиційний для вітчизняного мовознавства. Л. Скрипник виокремлює два граматико-структурні класи фразеологічних

одиниць: організовані за моделлю словосполучення, семантико-структурною особливістю яких є співвідносність із окремим словом і функціонування в ролі члена речення; фрази, що мають організацію простих або складних речень [165: 23]. Л. Авксентьев фразеологічні одиниці української мови також поділяє на дві великі групи: фразеологізми, які структурно організовані за моделями речення, і фразеологізми, співвідносні за своєю будовою із словосполученнями [2: 98]. В. Білоноженко в українській фразеології виокремлює такі два класи одиниць: фразеологізми замкненої структури (стабільні щодо компонентного наповнення і синтаксичної будови, можуть бути введені в речення як цілком закінчені та самостійні, залежні від контексту лише на рівні семантики), фразеологізми незамкненої структури (у їх структурі є варіативна лексема, залежна від мовленнєвої ситуації, обов'язково доповнюються членами, введеними в речення в довільному порядку) [22]. В. Ужченко та Д. Ужченко до основних структурно-граматичних типів фразеологічних одиниць відносять: фразеологізми, організовані за моделлю сурядних сполучень слів; підрядних словосполучень; речень [177: 103].

Зібраний нами фактичний матеріал розподілено на три групи: зі структурою словосполучення (73,23%); зі структурою речення (25,21%); зі структурою «неповнозначна частина мови + повнозначна» (1,56%).

АФО, організовані за структурою словосполучення, утворюють найбільшу групу, в межах якої можна виділити кілька типових моделей:

1) **модель «іменник + іменник + службова частина мови»:** *ангел з крильцями, аршин з кепкою, бочка з огірками, вавка в голові, Васьок з Водяної, Вася з колхозу, Вася з фабрики, вилка в туплях, вівця під лопухом, відьма з болота, вітер в мізку, вітер у полі, вуха як у лисиці, в голові завірюха, глиста в скафандрі, глиста під мікроскопом, гном без ковпачка, голова як чавун, горе та нудьга, горобчику по коліна, губа не з лопуха, дрофа на ходулях, Дуня з трудоднями, дурочка з переулочка, Дуся з пивзаводу, душа як у латиша, замість мозку капуста, золото з пластмаси, зять з гори, і вуха*

в грязюці, каструля з вухами, Катька з хозтоварів, кожа та кості, коза в сарафані, комедія без картинок, кров з молоком, ліліпут без Гулівера, Манька в абрикосах, маргарин у черепі, мішок із дустом, мішок із половою, на голові зеркало, на сто процентів, ни людям ни собаці, ні в солдати ні в матроси, ні в тин ні в ворота, ні живий ні мертвяк, ні риба ні м'ясо, ні свячене ні печене, ноги як колодки, рукава по коліна, сало без хліба, сатана з рогами, свиня в костюмі, серце як у горобчика, Сірко в пасльоні, сквозняк в голові, смерть в очах, сутки без обіду, Толік з водокачки, франт без шкарпеток, цвях у гузні, чорт у боклазі, чудо в решеті, явленіє в решеті, язик по коліна, як Віталька без мозгів, як із гівна куля, як із зайця мірошник, як з гуся вода, як з мужика піп, як мамонт на жирафа;

2) модель «іменник + прикметник»: *ангел небесний, баба базарна, бабське радіо, бабський телефон, бабський тувфель, безхребетна людина, бичача голова, божий одуванчик, важна птиця, велика сила, вищий криші, пишна цяця, волова жила, волохата лапа, гадюча голівка, гарбуз конопатий, гвіздочок сталевий, голуба кров, гримза патлата, гуляка святковий, ділова колбаса, дрючок горбатий, дуб сосновий, дурочкіна сваха, економний жлоб, жаба пупирчаста, живий ум, зведення боже, змія підколодна, зух непослідній, індюшка горбата, кінь педальний, кіт мартовський, крокодилиця зелена, куряча воша, майстрова жила, малохольна людина, мєсна газета, мокре гуся, наглядне пособіє, попів робітник, посьолочна дівка, посьолочне радіо, пугливий папуга, рева Бугарева, сибірський валянок, сивий валянок, сірий коник, скажена качка, слон клишоногий, собача пара, солом'яна башка, солом'яна душа, сонна муха, спіла дівка, страхота господня, страшенна сила, сумирна вівця, суха яблуня, товктливий Марко, товстий вареник, товста шкура, церковна миша, циганська душа, червона писанка, чортова куча, широке горло, шкура барабаняча, юний орел, яблучко пузате, язиката Хвеська;*

3) модель «дієслово + іменник + службова частина мови»: *аж за щелепи хватати, аж мохом узятися, аж світитися сонцем, аж тремтіти*

листом, балакати крізь губу, без рукавиць не взяти, від Вєтрова залетіти, водою не розмити, вола б з'їсти, впасти на умняк, втовкти в голову, в гречку стрибати, в діди записатися, в ріжок накласти, в роті засмачити, в тріски можна взяти, в штани наложить, голосу не підвести, дійти до ручки, дійти до цурки, за вітром хилитися, за день не оббігти, за швабру ховатися, зійти з лиця, зірватися вниз головою, зірватися з тормозів, змішати з грязюкою, з дуба впасти, з дурки втекти, з пальця сміятися, з розуму здуріти, ізсохнуться на ухнарь, і в ступі не влучити, і дрючком не злякати, і краном не зрушити, і ноги не підняти, кісток не чути, лежати як на покуті, мов жабу ковтнути, мов язик одкусити, надратися в стельку, нажати на тормоз, народитися в квітні, на бричці не підкотитися, ніби смішинку з'їсти, перемерзнуть на кізяк, підійти під характер, підметка не стоїти, підсісти на вуха, робити на аптеку, спати на ходу, тіки на ногах стояти, тіки ноги тягати, тіки по смерть посилати, тіки собак ганяти, тіки-тіки тепло чути, ховатися за удочку, ходити з барабаном, хоч із руж'я стріляти, хоч ширнути межі очі, через губу не плюнути, язика не розв'язати, як із парілки вийти, як на вилах ходити, як неначе блекоти об'їстися, як рубель подарувати;

4) **модель «дієслово + іменник»:** аїста виглядати, акваріум ковтнути, аришин з'їсти, асфальт обніматися, барвінком стелитися, бити буруна, брехні розводить, бугая піднімати, будку наїсти, васильками пахнути, вивіряти ума, вік колготити, вінками смердіти, вколоти шпильку, впіймати рака, вуха настовбурчити, головою вдаритися, городити чортівню, дивитися чортом, дошки збирати, дрижаки їсти, духовку нажрати, душу виворачувать, душу закислити, жигало ковтнути, закрити піддувайло, збити бучу, кидати косяки, кістками торохтіти, класти гнів, клацать зубами, коноплі об'їстися, кренделя викидати, крючки збирати, легені відхаркувати, мітати ікру, набратися страху, накидати ключечку, продаватъ дрожжі, розум вистаріти, ромашками тхнути, тополю доганяти, утробу набити, ходити тінню, череду шукати, чесати гриву, юлу ковтнути, язиком плескати;

5) модель «дієслово + іменник + іменник + службова частина мови»: аж ногами в землю врости, без драбини хату мазати, без мила в очі лізти, бога за бороду взяти, виляти як собака хвостом, витися як вуж у траві, вити вовком на місяць, волосся стерти об подушки, головою об тучі битись, до дивана жопою прирости, дякувати по спині ломакою, жити через спину чухати, жити як у Христа за пазухою, за руб зайця перегнати, землі під носом не бачити, зерно від полови відділяти, зібрать нерви в тряпочку, зуби на полицю закинуть, зуміти впіймать і вовка за вуха, з шагу копійку украсти, із розбавтка курча висидіти, і мертвяка на ноги звести, і руки у воді не вмити, і слово в могилу загнати, і хвоста коту не зав'язати, і через губу язика не просунути, і чорту в пащу залізти, кататися як сир у маслі, об стінку горох кидати, повертатися як слон за зайцем, покласти вуха на спину, попадати пальцем в небо, проскочити крізь решето і крізь сито, солі на рану насипати, стиснути нерви в кулак, товкти часник у ступі, у Сірка очі вкрасти, у ступі воду молотити;

б) модель «іменник + дієприкметник»: бита-перебита башка, бита голова, битий вовк, Вася отморожений, виутюжений Іван, вівця обскубана, Геракл висушений, головастік заспиртований, гречкою притрушений, зелень незрізана, кабеля невироблена, кішка драна, кропивою вкушений, кульбаба здута, курка общипана, медом намазаний, неопалима купина, писана ікона, сапогом прибитий, свиня вгодована, свиня недорізана, смерть ходяча, драний віник, стріляна сорока, трактором переїханий, ходячий скелет, ходяча кляча, ходячий вмерлець, ходячі ворота, цуцик замандрючений, щербнем побитий;

7) модель «іменник + іменник»: баран бараном, дочка лисиці, дуб дубом, дурак дураком, жертва перестройки, позор джунглів, син Ветрова, хмара хмарою;

8) модель «дієслово + іменник + іменник»: головою хмари підпирати, горобців руками ловити, завертіти хвіст бубликом, зубами дріт перекусити, носом небо зачепити;

9) модель «числівник + числівник + службова частина мови»: *вісім на вісім, два на два, дев'ять на дванадцять, десять на дванадцять;*

10) модель «дієслово + іменник + прикметник»: *валяться гнилою колодою, давати масляні вишкварки, наїстися смішного борщу, шукати вчорашній день та ін.*

Друга за численністю група – АФО, організовані за структурою речення. У її складі можна виокремити кілька типових підгруп:

1) **просте двоскладне речення (непоширене):** *аж вуха в'януть; аж вуха горять; аж голова тріщить; аж жир капає; аж каганці засвітилися; аж каша кисне; аж кишки болять; аж коліна дрижать; аж кури сміються; аж морда лопається; аж ніс почервонів; аж печінки холонуть; аж піт виступив; аж потрюх сипиться; аж п'яти почервоніли; аж серце зайшлося; аж серце закалатало; аж слина тече; аж сорочка змокріла; аж сорочка пополотніла; аж тирса сипиться; Африка пішла; болячки обсіли; вітер зламає; гівна перегоріли; годи накривають; голова аж гуде; голова розривається; голова як не лопне; груди розпухли; тедзики б'ють; два буде; дзига вкусила; душа тіліпається; жаба даве; завелася семиділиха; завіна взяла; і бугай отелиться; і кури загребуть; і мертвяк заговорить; і півень несеться; і цап доїться; і чорт не брат; кишки злиплися; кишки сваряться; кози лижуть; кондрики напали; криша поїхала; макітра не варе; мозги риплять; наковальня остила; наче печаль потиснулася; нерви грають; ноги аж гудуть; психи б'ють; тормоза отказали; хвороба звалила; шкура горить; як камінь даве;*

2) **просте двоскладне речення (поширене одним другорядним членом):** а) **обставиною** (*аж із волосся дощ тече; аж мороз поза шкурою дере; аж очі рогом стали; аж піна з рота летить; аж сало з вух капає; віжка під хвіст попала; вітер в голові віє; вітер у карманах гуляє; вода в роті не задержиться; в голові бабочки матюкаються; в животі сум завівся; душа в чоботах теленькає; живіт між ребрами провалився; зізда горить у лобі; летять вітри із макітри; маки в голові квітнуть; не туди руки стирчать;*

оса сіла під хвіст; осі в голові літають; під носом соплі замерзають; смерть погулять випустила; три дні макаки лиськали; усе в руках горить; шарики за роліки заходять); б) **додатком** (аїст круг зробив; багно болотові завидує; бджола меду дала; глисти в карти грають; голова з туловищем не друже; голова повна ума; голова половою набита; живіт до спини приріс; живіт сало зав'язав; злості повні кості; змія прикидається ягнятком; змія серце жале; сорочку воші з'їли; язик до задниці приріс); в) **означенням** (аж гусяча шкура вилізла; Васька бабина сестра; всі огні горять; всі собаки знають; ОБС (одна баба сказала); одні маслаки стирчать; одні очі остались; одні ребра стирчать; третій сорт – не брак; чорні галки літають);

3) **просте односкладне речення (поширене одним другорядним членом)**: а) **обставинами** (аж в очах замиготіло; аж у вухах заляцало; аж у Києві видно; аж у носі закрутило; в голові аж дзвенить; в голові стрижено; в дитинстві роняли; в жар кинуло; в кишені аж гуде; в носі кругло; в роті чорно; гуде в голові; засняділо в мозгах; на конях не об'їдеш; рознесло як на дрожжах; хоч у воли запрягай; хоч у вухо стрель; як через м'ясорубку перекрутили); б) **додатками** (аж груди розпирає; аж дихання перехватило; аж дух забиває; аж за живіт тягне; аж морозом сипнуло; аж очі виїдає; аж скули зводить; взяло за живіт; вітром носе; хоч віник зв'яжи; хоч узорі знімай; як неначе ціпом помолотили);

4) **складне речення**: була одна волосина, та й ту воша одкусила; Васька є, Дуньки нема; добрий, як спить і сопе в дві дірочки; і дурень – не дурень, і розумний не такий; і з якого боку підійти, не знаєш; і умне – не умне, і дурень не такий; нате й моїх п'ять, щоб було ваших десять; нема гори, самі яри; односуми, що чорт їх розсуне; солодкий, хоть до рани прикладай; такий кадр, шо нікуди дітсья; там весна, там зима, а тут шариків нема; те, що коней кусає; хотів лизь, а получилось гав; якби бабі яйця, догнала б зайця;

5) **просте двоскладне речення (поширене кількома другорядними членами)**: ваші двері нашій хаті двоюрідний погріб; голодній кумі тільки

хліб на умі; двоє з лиця як з одного яйця; дід бабі троюрідний Стьопка; лишній рот страшніше пістоleta; незваний гість хуже татарина; не з того міста руки вирости; оцей возьме бога за бороду; покірливе телятко дві матки cose; сам себе раз на рік любе;

б) просте односкладне речення (поширене кількома другорядними членами): *винтика не хвата в голові; в голові масла не хватає; гени пальцем не задавиш; любопитній Варварі хвіст одірвали; підпирає кілком під груди; сьомої клепки не хвата в голові; хоть кіл на голові теши; хоч заздалегоди і свічку станови; хоч став у святий вугол та молись.*

Третя група АФО («неповнозначна частина мови + повнозначна») найменш численна й об'єднує такі одиниці:

- 1) модель «**прийменник + іменник**»: *без коників, в годах, з вибриками;*
- 2) модель «**сполучник + прийменник + іменник**»: *як з журналу, як з інкубатора, як на пружині;*
- 3) модель «**частка + вигук**»¹: *ні бум-бум, ні тпру ні но;*
- 4) модель «**сполучник + іменник**»: *як антена, як іграшка;*
- 5) модель «**частка + прийменник + іменник**»: *аж під стелю.*

3.2.2. Датологічний етап проектування лінгвістичної бази даних «Концепт людина у фразеології східностепових українських говірок». Алгоритм укладання бази даних «Концепт людина у фразеології східностепових українських говірок» включає кілька етапів.

Крок 1. Створення ЛБД Microsoft Access (див. Рис. 3.1).

¹ Формально зараховуємо вигук до повнозначних частин мови.

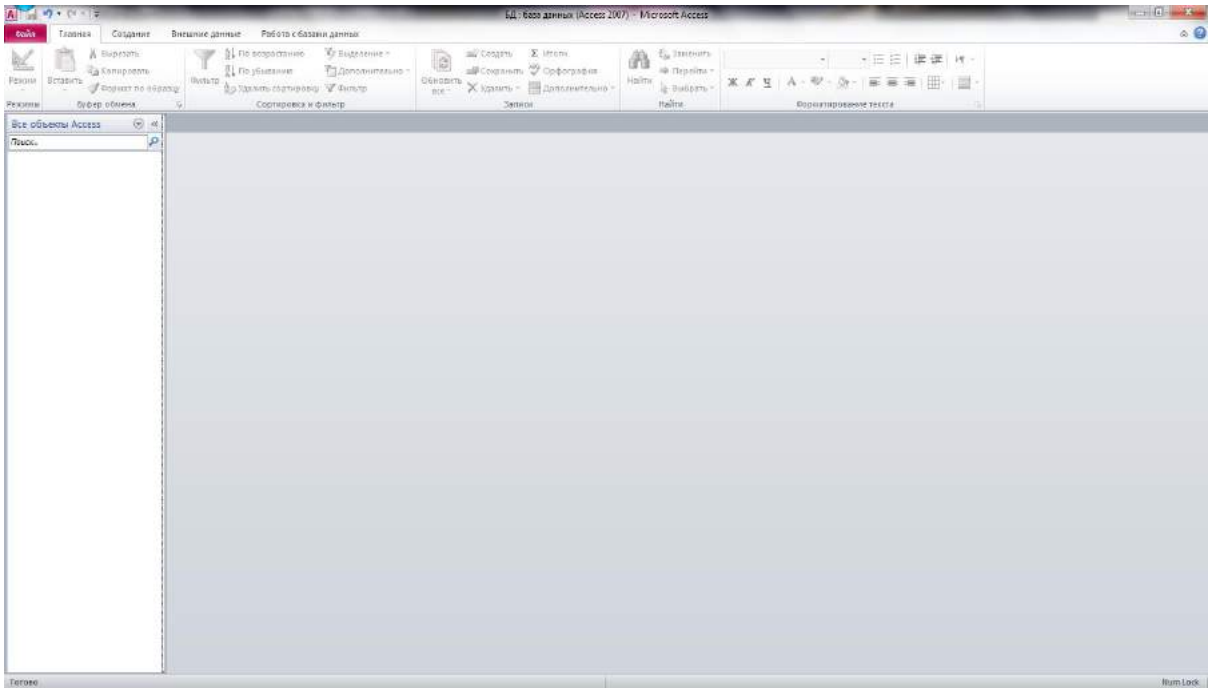

Рис. 3.1. Результат кроку 1 алгоритму укладання ЛБД «Концепт людина у фразеології східностепових українських говірок»

Крок 2. Створення таблиці з АФО (див. Рис. 3.2).

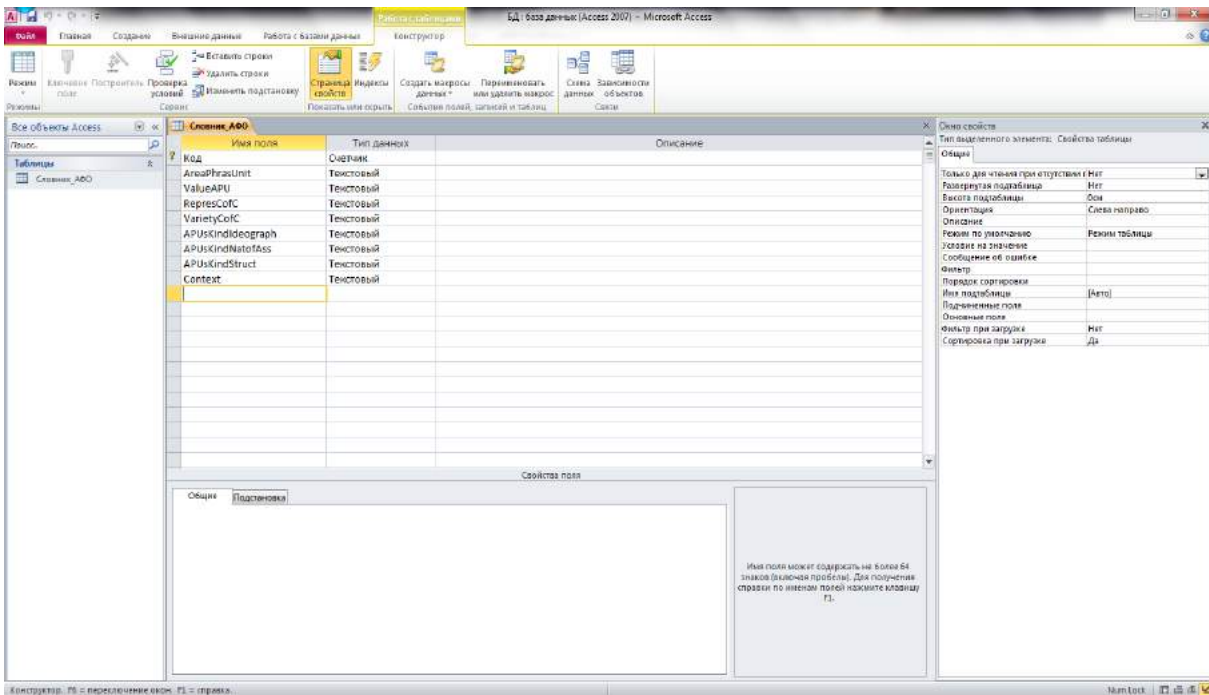

Рис. 3.2. Результат кроку 2 алгоритму укладання ЛБД «Концепт людина у фразеології східностепових українських говірок»

Крок 3. Заповнення таблиці (див. Рис. 3.3).

№	Адресатів фразеологічних одиниць	Значення АФО	Репрезентативн ко	Різновиди коду культу	Різновид АФО за ідеографічною класифікацією	Різновид АФО за класи	Різновид АФО за класи
301	зелено неспівана	молоді, неосвічена людина	ЗЕЛЕНЬ	фітоморфний	ФСГ «Висока характеристика» – ФСПГ «Молода людина»	нейтральнооцінна	сло
302	землі під носом не бачити	бути пикилим, гордовитим	ЗЕМЛЯ + НИС	природний + соматичний	ФСГ «Характер» – ФСПГ «Пихатість»	негативнооцінна	сло
303	зиринку хоть на одну зубинку кошу	про відчуття сильного голоду	ЗЕРНИНКА + ОДИН + ЗУБИНКА	фітоморфний + хантитагемний + соматичний	ФСГ «Фізичний стан» – ФСПГ «Голод»	нейтральнооцінна	сло
304	зерно від полови відділяти	говорити повільно, виразно, з гарною дикцією	ЗЕРНО + ПОЛОВА	фітоморфний + предметний	ФСГ «Співування» – ФСПГ «Гарна дикція»	позитивнооцінна	сло
305	зібрат нерви в трюпочку	нервувати, але стриматися	НЕРВ + ТРЮПОЧКА	соматичний + предметний	ФСГ «Характер» – ФСПГ «Нервовість»	негативнооцінна	сло
306	зійти з лиця	погано виглядати через хворобу	ЛИЦЕ	соматичний	ФСГ «Фізичний стан» – ФСПГ «Хворобливий стан»	негативнооцінна	сло
307	зірватися внза головою	збожеволіти	ГОЛОВА	соматичний	ФСГ «Розумові здібності» – ФСПГ «Божевілья»	негативнооцінна	сло
308	зірватися з тормозів	збожеволіти	ТОРМОЗ	предметний	ФСГ «Розумові здібності» – ФСПГ «Божевілья»	негативнооцінна	сло
309	з'їсти любий карч, що вадрісти	бути нерозбірливим, байдуним	ХАРЧ	гастрономічний	ФСГ «Характер» – ФСПГ «Байдуність»	негативнооцінна	сло
310	злости повні кости в ного	про дуже розгнівану людину	ЗЛОСТЬ + КОСТКА	сенсорний + соматичний	ФСГ «Емоційний стан» – ФСПГ «Розгніваність»	негативнооцінна	сло

Рис. 3.3. Результат кроку 3 алгоритму укладання ЛБД «Концепт людина у фразеології східностепових українських говірок»

Крок 4. Створення запитів за вибіркою, кожен з яких відповідатиме певному коду культури та аксіологічному різновиду АФО (див. Рис. 3.4).

Поле	AreaPrvtUnit	ValueAPU	RepresColC	ValutyColC	APUKindAndGraph	APUKindAndStat	APUKindStruct	ContExt
Имя таблицы:	Словник_АФО	Словник_АФО	Словник_АФО	Словник_АФО	Словник_АФО	Словник_АФО	Словник_АФО	Словник_АФО
Вывод на экран:	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒
Условие выбора:	Имя			'антропний' Or Like '*'-'антропний' Or Like 'антропний'-'*' Or Like '*'-'антропний'-'*'				

Рис. 3.4. Результат кроку 4 алгоритму укладання ЛБД «Концепт людина у фразеології східностепових українських говірок»

Крок 5. Створення форми з оформленням як сторінки меню (див. Рис. 3.5).

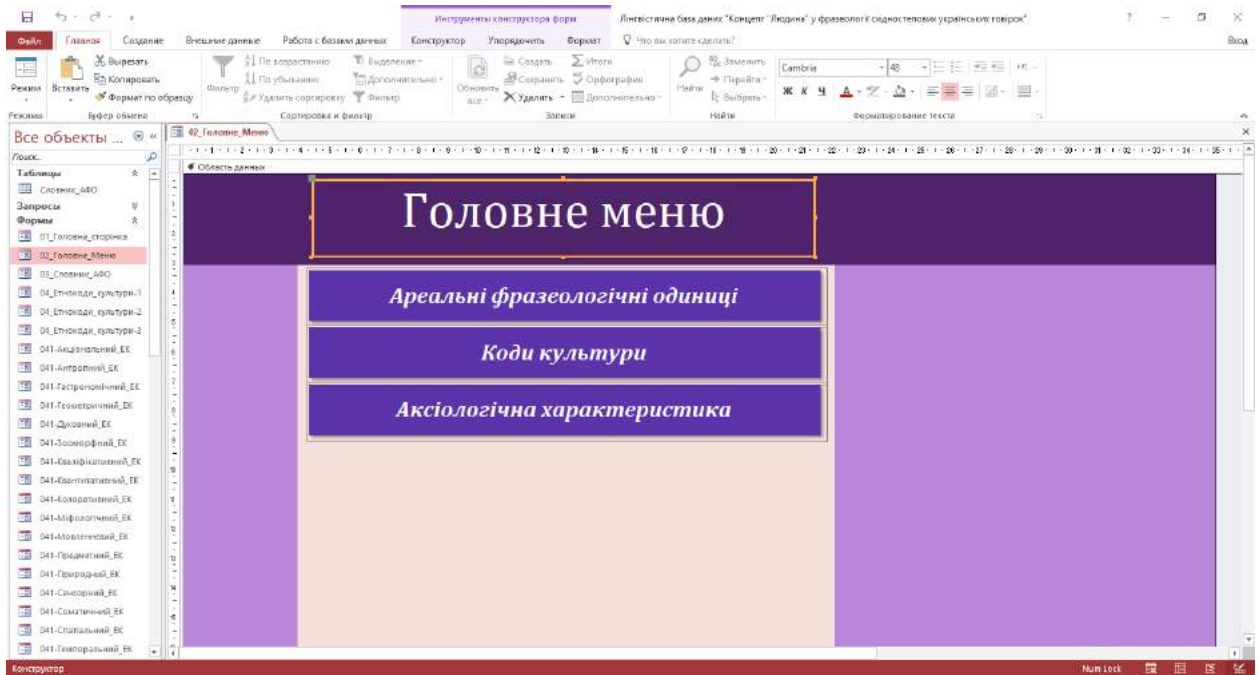

Рис. 3.5. Результат кроку 5 алгоритму укладання ЛБД «Концепт людина у фразеології східноєвропейських українських говірок»

Крок 6. Створення макросів, які відповідатимуть за навігацію за формами-сторінками бази даних. Зв'язування кнопок із макросами (див. Рис. 3.6).

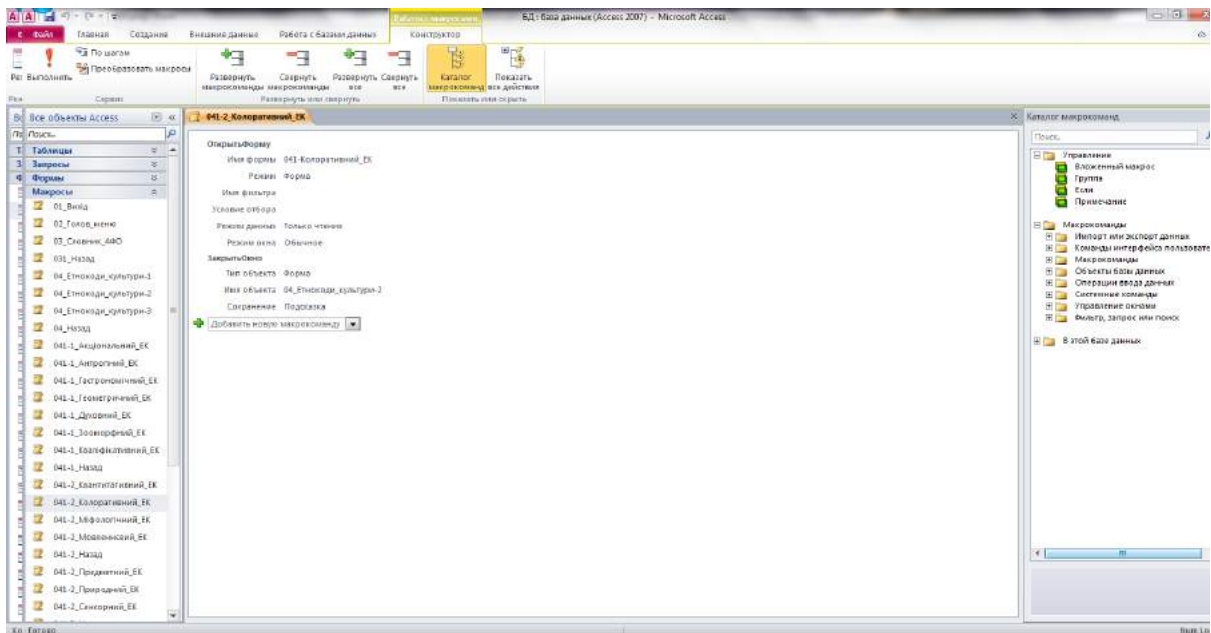

Рис. 3.6. Результат кроку 6 алгоритму укладання ЛБД «Концепт людина у фразеології східноєвропейських українських говірок»

Крок 7. Створення коду для полів пошуку, які знаходяться у формах із АФО, за допомогою MS Visual Basic (див. Рис. 3.7).

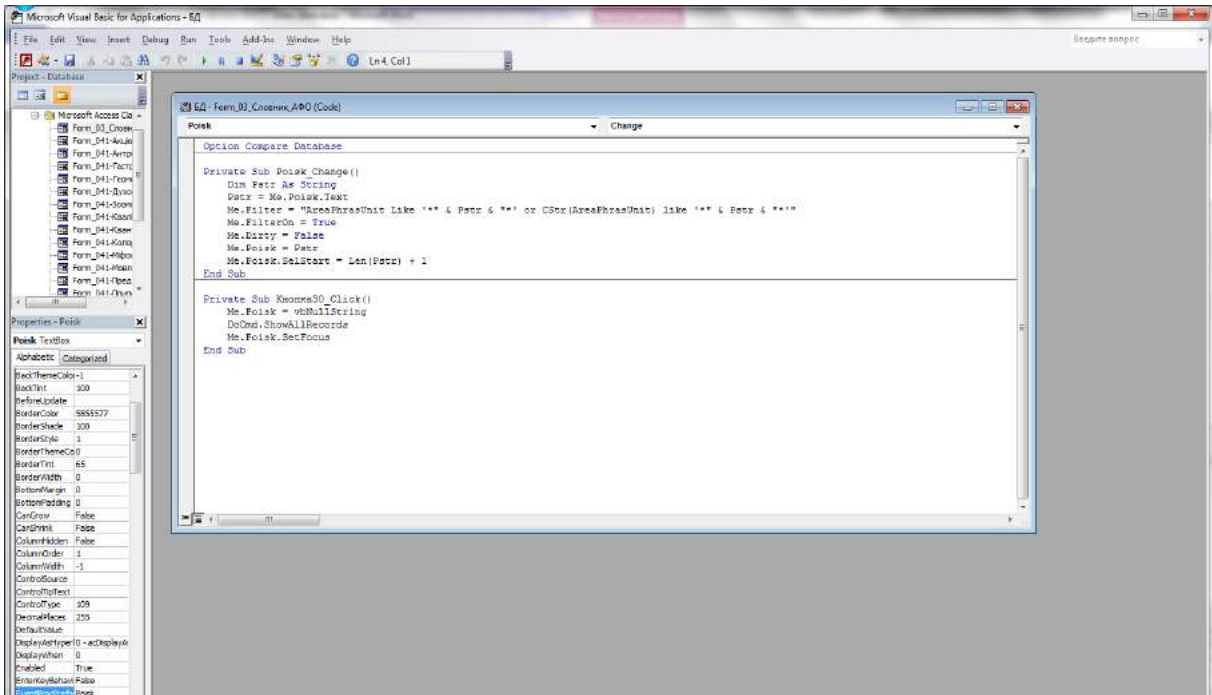

Рис. 3.7. Результат кроку 7 алгоритму укладання ЛБД «Концепт людина у фразеології східностепових українських говірок»

Крок 8. Прибирання панелі навігації (обираємо, щоб «Головна сторінка» була початковою при запуску ЛБД). Перезапуск бази даних (див. Рис. 3.8).

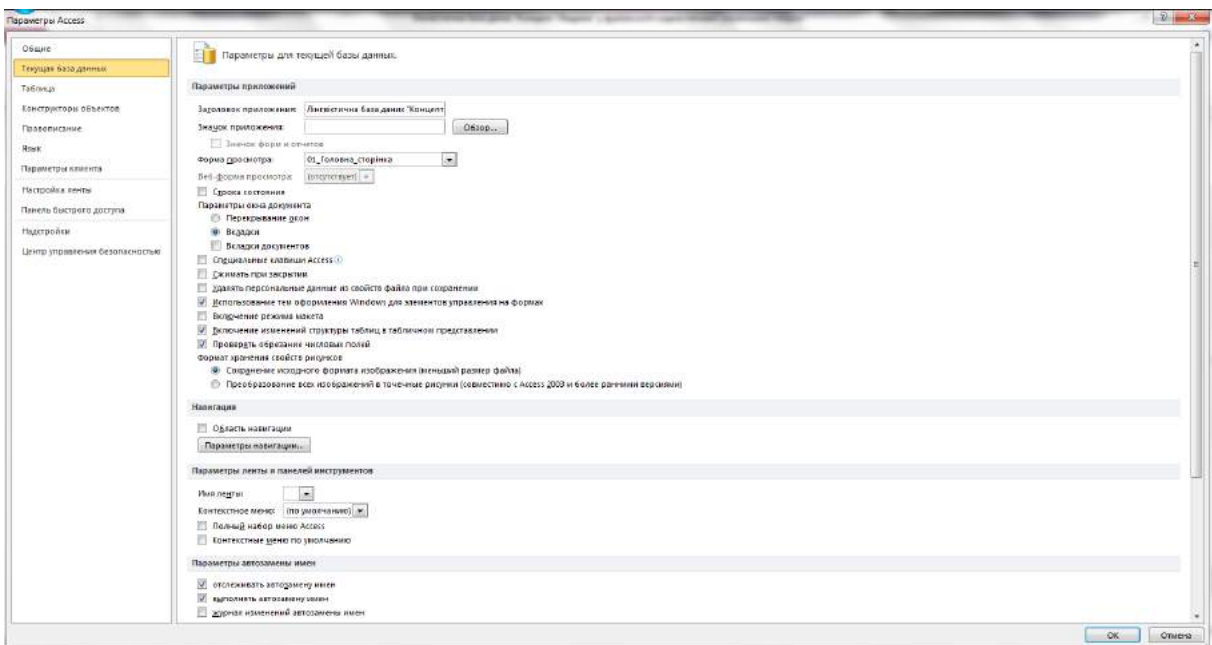

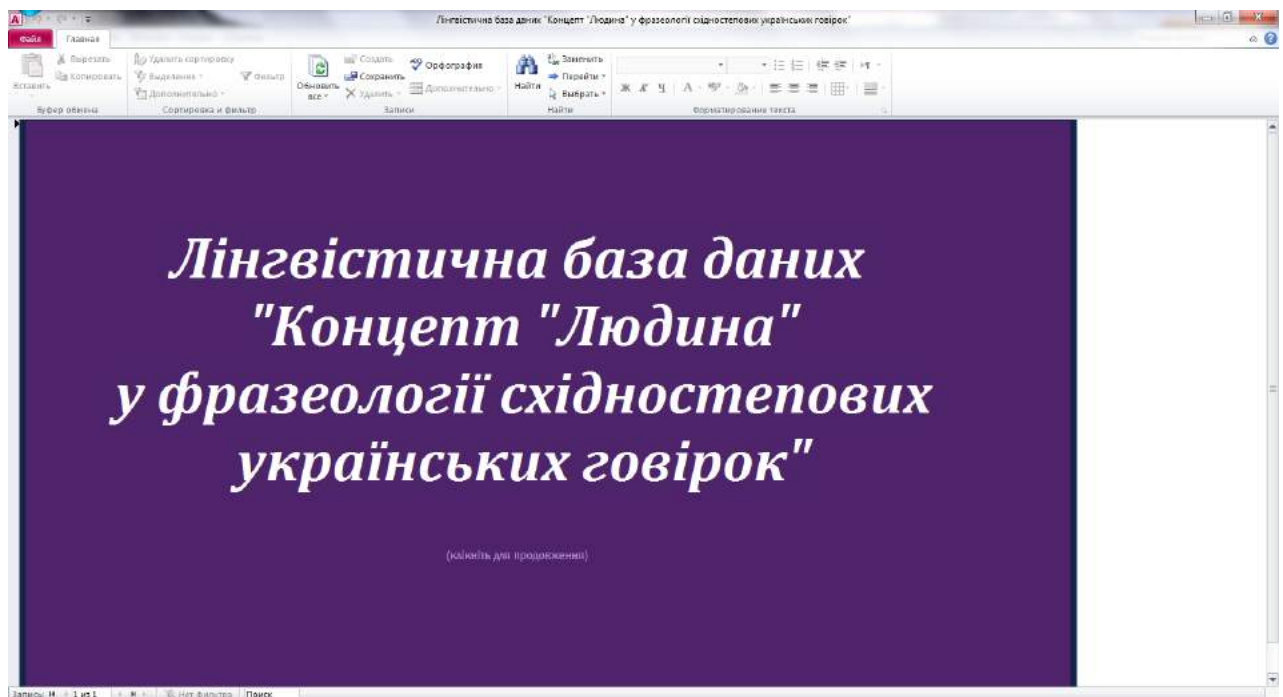
Рис. 3.8. Результат кроку 8 алгоритму укладання ЛБД «Концепт людина у фразеології східностепових українських говірок»

База даних «Концепт *людина* у фразеології східностепових українських говірок» створена в програмному середовищі Microsoft Office Access. Під час опрацювання використано:

- таблицю даних, яка містить словник АФО;
- запити, що відповідають за вибірку даних з таблиці за вказаними параметрами;
- форми, які виступають сторінками в меню;
- макроси, що забезпечують навігаційні дії в розділах меню ЛБД.

Фрагменти ЛБД «Концепт *людина* у фразеології східностепових українських говірок» представлено на Рис. 3.9 – 3.15.

Відкриває ЛБД головна сторінка з назвою (див. Рис. 3.9). Для продовження роботи необхідно натиснути один раз мишкою.

*Рис. 3.9. Головна сторінка ЛБД «Концепт *людина* у фразеології східностепових українських говірок»*

Далі з'являється головне меню (див. Рис. 3.10). Тут знаходяться чотири кнопки «Ареальні фразеологічні одиниці», «Коди культури», «Аксіологічна характеристика». Кнопка «Вийти» відповідає за закриття ЛБД.

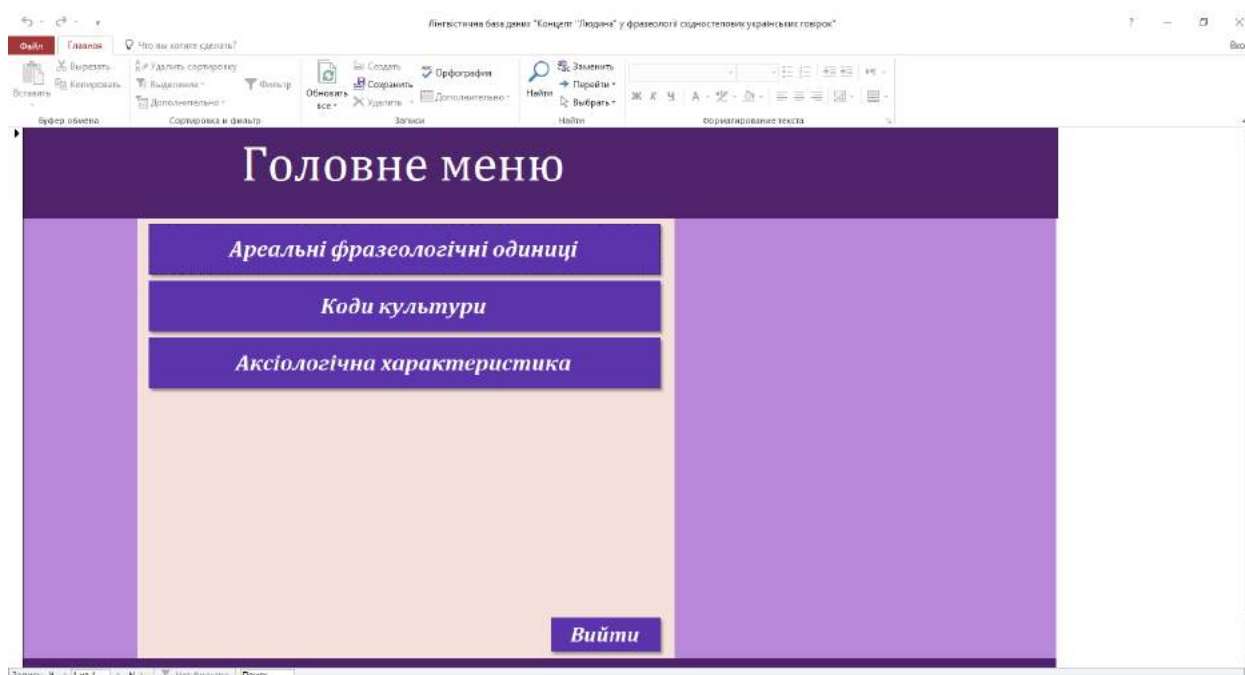

Рис. 3.10. Головне меню ЛБД «Концепт людина у фразеології східностепових українських говірок»

Натискання кнопки «Ареальні фразеологічні одиниці» вводить до форми, яка є словником фразеологізмів з алфавітним розташуванням одиниць (див. Рис. 3.11). Ця форма містить поле, в якому здійснюється пошук фразеологізмів. Щоб потрапити до попереднього меню, треба натиснути на хрестик.

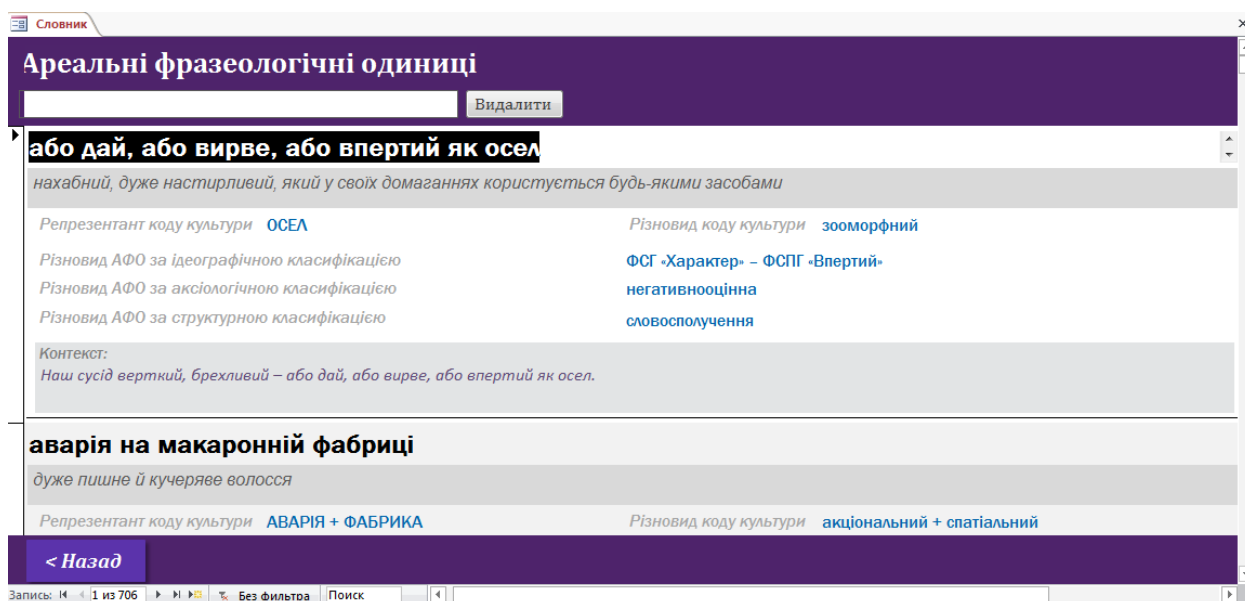

Рис. 3.11. Результат запити «Ареальні фразеологічні одиниці» ЛБД «Концепт людина у фразеології східностепових українських говірок»

Натискання кнопки «Коди культури» відкриває підменю з трьома сторінками, що містять назви кодів культури (див. Рис. 3.12).

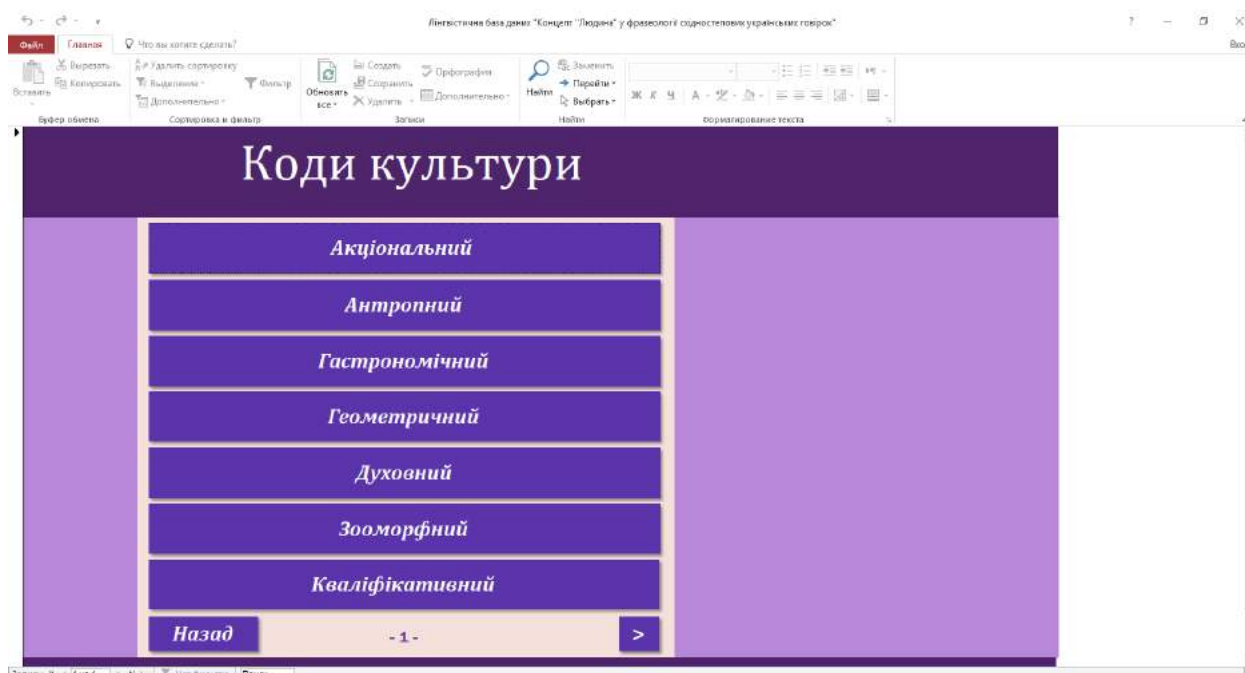

Рис. 3.12. Результат запити «Коди культури» ЛБД «Концепт людина у фразеології східноstepових українських говірок»

Вибір необхідного коду культури вводить у форму з вибіркою фразеологізмів, що репрезентують цей КК (див. Рис. 3.13).

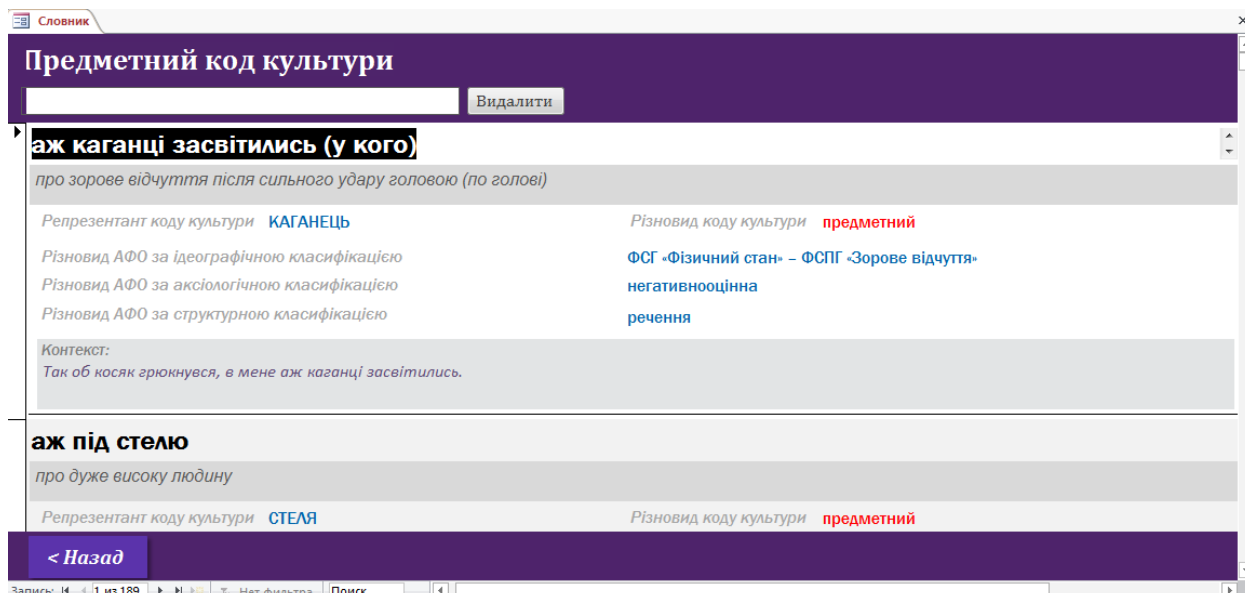

Рис. 3.13. Результат запити «Предметний код культури» ЛБД «Концепт людина у фразеології східноstepових українських говірок»

Натискання кнопки «Аксіологічна характеристика» відкриває сторінку з типами АФО за аксіологічною класифікацією (див. Рис. 3.14).

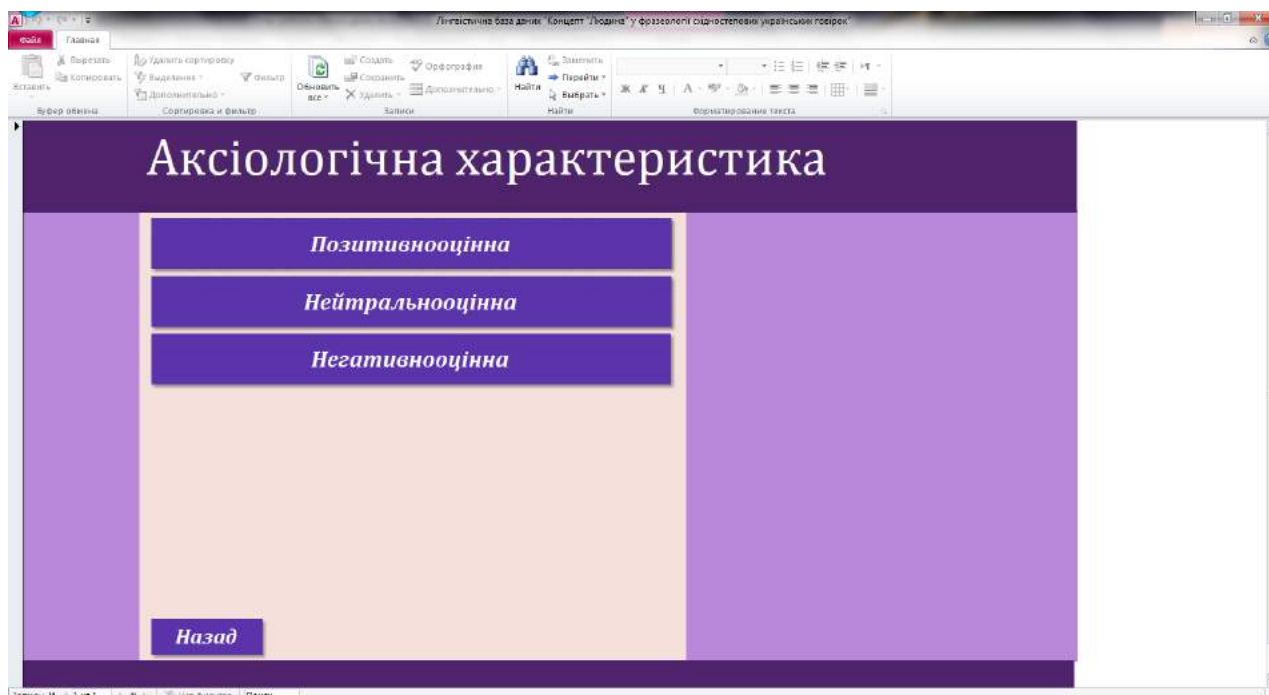

Рис. 3.14. Результат запиту «Аксіологічна характеристика» ЛБД «Концепт людина у фразеології східностепових українських говірок»

Вибір необхідного аксіологічного типу вводить у форму з вибіркою АФО, що його репрезентують (див. Рис. 3.15).

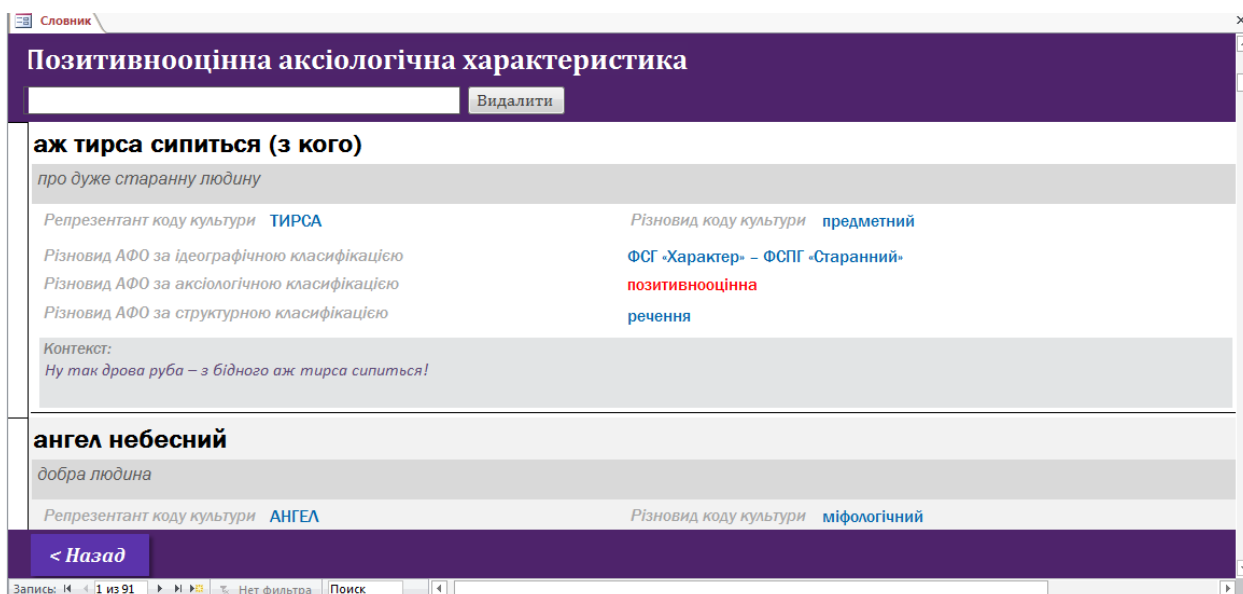

Рис. 3.15. Результат запиту позитивнооцінних фразеологізмів ЛБД «Концепт людина у фразеології східностепових українських говірок»

Висновок до розділу 3

Для структурування, систематизації й формалізації зібраного фактичного матеріалу у дослідженні використано лінгвістичну базу даних «Концепт *людина* у фразеології східностепових українських говірок».

ЛБД побудовано у два етапи: на інфологічному – відібрано 706 ареальних фразеологічних одиниць, визначено їх семантику, віднесено до певного коду культури, ідеографічних групи та підгрупи, групи за характером оцінки, структурної моделі; на датологічному – проаналізований за кількома параметрами фразеологічний матеріал формалізовано безпосередньо у БД, створеній за допомогою програми Microsoft Office Access.

Ідеографічна класифікація фразеологізмів-репрезентантів концепту *людина* у східностепових українських говірках у ЛБД має структуру: 8 фразеосемантичних груп – 93 фразеосемантичні підгрупи – 706 ФО; аксіологічна: негативнооцінні ФО (81,87%), позитивнооцінні ФО (12,89%), нейтральнооцінні ФО (5,24%); структурна: зі структурою словосполучення (73,23%), зі структурою речення (25,21%), зі структурою «неповнозначна частина мови + повнозначна» (1,56%).

Проектна таблиця ЛБД (результат інфологічного етапу) представлена дев'ятьма полями: 1) порядковий номер АФО; 2) АФО; 3) значення АФО; 4) репрезентант КК; 5) різновид КК; 6) різновид АФО за ідеографічною класифікацією; 7) різновид АФО за аксіологічною класифікацією; 8) різновид АФО за структурною класифікацією; 9) контекст.

Головне меню створеної ЛБД (результат датологічного етапу) представлено вікнами-розділами «Ареальні фразеологічні одиниці», «Коди культури», «Аксіологічна характеристика», що допомагають здійснити потрібну вибірку АФО за певним параметром. Здійснивши той чи той запит, користувач отримує перелік АФО у вигляді спеціально сформованих

словникових статей, що включають сам фразеологізм, його значення, віднесеність до КК, трьох зазначених класифікацій, контекст вживання.

ВИСНОВКИ

Різновекторний аналіз вітчизняної та закордонної мовознавчої літератури дав змогу узагальнити кваліфікаційні ознаки концепту з наголошенням на інтегруванні поглядів на концепт як епістемічне, психоментальне й етнокультурне утворення й актуалізацією ознак комплексності, глобальності, багатовимірності.

Потужним засобом вербалізації концепту визнано АФО, оскільки жива, народна мова діалектів відбиває найсучаснішу етнокультурну ситуацію окремих територій країни. АФО інтерпретовано як таку, що функціонує в межах певного ареалу (у нашому дослідженні – територія смт Новотроїцьке та Ольгінка Волноваського району Донецької області).

Наявні в лінгвістиці моделі концептуального аналізу загалом і концепту *людина* зокрема засвідчили нагальну потребу формалізації та репрезентації зазначеного концепту у фразеології східностепових українських говірок з опертям на систему кодів культури й опрацювання відповідної лінгвістичної бази даних. Культурне кодування (поряд із ідеографічним членуванням) постає в студіюванні як інструмент дослідження ареальної фразеології та як один із можливих засобів структурування концепту.

У структурі концепту *людина* у фразеології східностепових українських говірок виокремлено поняттєвий, образний, значеннєвий, оцінний складники.

Поняттєвий складник дає змогу інтерпретувати людину як природно-соціальну істоту, яка має свідомість і мову, здатна мислити, продуктивно працювати, еволюціонувати, створюючи власну історію та національну культуру.

Образний складник сформовано 16 кодами культури та 72 міжкодовими переходами. Важливість певного коду культури визначується кількісними показниками АФО-репрезентантів із таким заповненням

концептуального простору: соматичний (16,99%), предметний (14,89%), зооморфний (9,21%), антропний (7,37%), фітоморфний (3,83%), природний (3,68%), гастрономічний (2,12%), духовний (1,84%), квантитативний (1,7%), темпоральний (1,7%), міфологічний (1,42%), акціональний (1,27%), сенсорний (1,27%), спатіальний (1,13%), кваліфікативний (0,42%), мовленнєвий (0,28%), міжкодові переходи двокомпонентні (27,9%) та трикомпонентні (2,98%). Вторинна семіотична система аналізованого концепту утворювана соматизмами, зооморфізмами, фітоморфізмами, числовими компонентами, міфологемами, онімами, колоративами, лексемами з темпоральною та просторовою семантикою тощо і становить 411 одиниць.

Дослідження даних засвідчує, що: 1) коди культури маніфестують свої сутнісні моменти в «чистому» вигляді в 69,12%, в інших випадках (30,88%) актуалізовано міжкодові переходи; 2) соматизми мають найбільший діапазон асоціативних зв'язків і, відповідно, найбільшу фразеотворчу активність і в межах соматичного коду, і в межах міжкодових переходів, що дає змогу позиціонувати соматіку найбільш доступним і вивченим об'єктом спостереження людини; 3) найпродуктивнішими постають соматизми *око* (10 ЛСВ) і *голова* (9 ЛСВ) (за вибіркою кодів і міжкодових переходів), що акцентує увагу на значущості цих одиниць у процесах концептуалізації та категоризації; 4) майже 75% показників вторинної знакової системи постають унікальними та наділені 1 ЛСВ, що зумовлено самотутністю ареальної фразеології; 5) колоративний і геометричний коди представлені лише в рамках міжкодових переходів, де поєднувані з соматичним, зооморфним, предметним, міфологічним, темпоральним.

Значеннєвий складник утворювано фразеосемантичними групами «Характер», «Зовнішній вигляд», «Фізичний стан», «Розумові здібності», «Спілкування», «Емоційний стан», «Соціальна характеристика», «Вікова характеристика», а оцінний складник – позитивно-, негативно-, нейтральнооцінними АФО з абсолютним домінуванням негативно оцінки,

тобто детальнішою презентацією негативного портрета людини у фразеології східностепових українських говірок.

Проектування ЛБД «Концепт *людина* у фразеології східностепових українських говірок» здійснено в два етапи. На першому – інфологічному – етапі: а) сформовано корпус АФО східностепових українських говірок з архісемою ‘людина’; б) визначено класифікаційні типи АФО за ідеографічним, аксіологічним, структурним параметрами; в) опрацьовано перелік кодів культури та міжкодових переходів аналізованого концепту; г) побудовано словникову статтю АФО; ґ) укладено проектну таблицю ЛБД.

Параметризація фразеологічного корпусу східностепових українських говірок, що репрезентує концепт *людина*, має такий вияв: а) ідеографічний параметр (8 ФСГ – 93 ФСПГ – 706 ФО); б) аксіологічний параметр (негативнооцінні АФО (81,87%), позитивнооцінні АФО (12,89%), нейтральнооцінні АФО (5,24%)); в) структурний параметр (зі структурою словосполучення (73,23%), зі структурою речення (25,21%), зі структурою «неповнозначна частина мови + повнозначна» (1,56%)).

Під час другого – датологічного – етапу створено ЛБД на основі Microsoft Office Access із використанням єдиної таблиці даних, що становить алфавітний словник аналізованих АФО з указівкою належності до певної ФСГ або ФСПГ; запитів, що відповідають за вибірку даних із таблиці за визначеними параметрами; форм, що виступають сторінками в меню; макросів, що забезпечують навігаційні дії в розділах меню ЛБД. Головне меню представлено розділами «Ареальні фразеологічні одиниці», «Коди культури», «Аксіологічна характеристика», що цілком відповідає структурним складникам концепту *людина* у фразеології східностепових українських говірок.

Перспективу дослідження вбачаємо в подальшому вивченні концепту *людина* в українській діалектній фразеології з розширенням ареалів студіювання, що уможливить здійснення вичерпного опису аналізованого концепту у фразеології сучасної української мови.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Авксентьев Л. Фразеологична одиниця як предмет фразеології та її основні ознаки. Мовознавство. №5. 1979. С. 13-16.
2. Авксентьев Л. Сучасна українська мова. Фразеологія. Х. : «Вища школа», 1983. 137 с.
3. Алефіренко М. Теоретичні питання фразеології. К., 1987. 167 с.
4. Алефіренко Н. Спорные проблемы семантики. М. : Гнозис, 2005. 326 с.
5. Алефіренко Н. Язык, познание и культура: когнитивно-семиологическая синергетика слова. Волгоград : Перемена, 2006. 227 с.
6. Алефіренко Н. Фразеология и паремиология. М. : Флинта; Наука, 2009. 344 с.
7. Алефіренко Н. Лингвокультурология: ценностно-смысловое пространство языка. М. : Флинта; Наука, 2010. 288 с.
8. Артеменко Г. Структурно-семантичне моделювання фразеологізмів: логічне та алогічне: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». Чернівці, 2015. 20 с.
9. Арутюнова Н. Логический анализ языка. Ментальные действия. М. : Наука, 1993. 176 с.
10. Арутюнова Н. Язык и мир человека. М. : Языки русской культуры, 1999. 896 с.
11. Аскольдов С. Концепт и слово. Русская словесность. От теории словесности к структуре текста: Антология / под ред. В. Нерознака. М. : Academia, 1997. С. 267-279.
12. Бабич Н. Фразеологія української мови. Чернівці, 1970-1971. Ч. I. 63 с.; Ч. II. 89 с.
13. Бабушкин А. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка, их личностная и национальная специфика. Воронеж, 1997. 330 с.
14. Бабушкин А. Объективное и субъективное в категоризации мира. Общие проблемы строения и организации языковых категорий. М. : РАН, 1998. С. 28-31.
15. Багаутдинова Г. Человек во фразеологии: антропоцентрический и аксиологический аспекты: автореф. дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.20. Казань, 2007. 45 с.
16. Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика. М. : Прогресс: Универс, 1994. 616 с.

17. Батсурэн Р. Отображение универсальных и этноспецифических черт языковой картины мира в фразеологических фондах английского, русского и монгольского языков (на материале фразеологизмов-соматизмов и зоонимов): автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19. Саратов, 2010. 26 с.
18. Бацевич Ф. Словник термінів міжкультурної комунікації. К. : Довіра, 2007. 205 с.
19. Бевзенко С. Актуальність вивчення української діалектної фразеології. *Мовознавство*. 1974. №2. С. 15-19.
20. Березович Е. Язык и традиционная культура: этнолингвистические исследования. М. : Индрик, 2007. 600 с.
21. Берко А., Верес О. Організація баз даних: практичний курс. Л. : Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2003. 152 с.
22. Білоноженко В. Незамкнені фразеологічні структури та їх лексикографічна інтерпретація. *Мовознавство*. 1984. №1. С. 41-44.
23. Білоноженко В., Гнатюк І. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів. К. : Наукова думка, 1989. С. 78-82.
24. Богуславский В. Человек в зеркале русской культуры, литературы и языка. М. : Космополис, 1994. 237 с.
25. Болдырев Н. Когнитивная семантика: Курс лекций по английской филологии. Тамбов : Изд-во ТамГУ, 2001. 123 с.
26. Болдырев Н.а Концепт и значение слова. Методологические проблемы когнитивной лингвистики. Воронеж : Агар, 2001. С. 25-35.
27. Брагина Н. Фрагмент лингвокультурологического лексикона (базовые понятия). *Фразеология в контексте культуры*. М. : Языки рус. культуры, 1999. С. 131-138.
28. Бразговская Е. Языки и коды. Введение в семиотику культуры. Пермь : Перм. гос. пед ун-т, 2008. 201 с.
29. Бромлей Ю. Этнос и этнография. М., 1973. 283 с.
30. Васильченко В. Фразеологізми як носії «незафіксованої історії наших предків» (на матеріалі обрядових фразем). Молода нація: Альманах. К. : Смолоскип, 2011. С. 184-215.
31. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. М., 1996. 416 с.

32. Венжинович Н. Про концептуальний зміст лексичних і фразеологічних одиниць. *Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки: зб. наук. ст.* Запоріжжя : Запорізький нац. ун-т, 2006. №2. С. 43-47.
33. Волошин В. Комп'ютерна лінгвістика. Суми : ВТД «Університетська книга», 2004. 382 с.
34. Вольф Е. Функциональная семантика оценки. М. : УРСС Эдиториал, 2002. 280 с.
35. Воркачев С. Лингвокультурология, языковая личность, концепт. Становление антропоцентрической парадигмы в языкознании. *Филологические науки.* 2001. №1. С. 64-72.
36. Воркачев С. Методологические основания лингвоконцептологии. *Теоретическая и прикладная лингвистика: Межвуз. сб. науч. трудов.* Воронеж, 2002. Вып. 3: Аспекты метакommunikативной деятельности. С. 79-95.
37. Воркачев С. Постулаты лингвоконцептологии. Антология концептов / под ред. В. Карасика, И. Стернина. Том 1. Волгоград : Парадигма, 2005. С. 10-13.
38. Воробьев В. Лингвокультурология. М. : РУДН, 2008. 336 с.
39. Выготский Л. Мышление и речь. Психологические исследования. М., Л. : Государственное социально-экономическое издательство, 1934. 323 с.
40. Галинська О. Типологія кодів культури в українській і англійській інтертекстуальній фразеології. *Діалог мов – діалог культур. Україна і світ: зб. матер. II міжнар. наук. інтернет-конф. з україністики.* К., 2011. С. 86-89.
41. Гаращенко О. Фразеологічні одиниці та проблеми їх класифікацій. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки: зб. наук. пр.* Кіровоград : Кіровоградський державний педагогічний університет ім. Володимира Винниченка, 2010. Вип. 89(3). С. 176-180.
42. Гарбера І. Функціонування терміна «концепт» у сучасній лінгвістиці. *Вісник Донецького університету. Серія Б. Гуманітарні науки: науковий журнал.* Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2014. Вип. 1-2. С. 65-71.
43. Гарбера І. Ареальна фразеологічна одиниця як засіб вербалізації концепту. *Граматичні студії: зб. наук. праць.* Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. С. 83-87.

44. Гарбера І.а Ареальна фразеологія як засіб вербальної об'єктивації концепту. *Українське мовознавство: міжвідомчий наук. збірник*. К. : Вид-во «Монограф», 2015. Вип. 45/1. С. 81-87.
45. Гарбера І.б До питання дефініції концепту. *Вісник Донецького університету. Серія Б. Гуманітарні науки: науковий журнал*. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. Вип. 1-2. С. 57-63.
46. Гарбера І. Явище синонімії у фразеології східностепових українських говірок. *Сучасні наукові дослідження та розробки: теоретична цінність та практичні результати – 2016 [матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Братислава, 15-18 березня 2016 р.)]*. К. : ТОВ «НВП «Інтерсервіс», 2016. С. 29-30.
47. Гарбера І. Інфологічний етап проектування лінгвістичної бази даних «Концепт «Людина» у фразеології східностепових українських говірок». *Славистика XXI/1–2*. 2017. С. 112-118.
48. Гарбера І.а Концепт «Людина» у фразеології східностепових українських говірок: біоморфний і гастрономічний коди культури. *Лінгвокомп'ютерні дослідження: зб. наук. праць*. Вінниця : ДонНУ, 2017. Вип. 10. С. 8-14.
49. Гарбера І.б Репрезентація соматичного коду культури концепту «Людина» (на матеріалі фразеології східностепових українських говірок). *Одеський лінгвістичний вісник: науково-практичний журнал*. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2017. Т. 2. №9. С. 69-73.
50. Гарбера І.в Репрезентація фітоморфного коду культури концепту «Людина» (на матеріалі фразеології східностепових українських говірок). *Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики [матеріали II Всеукраїнської наукової конференції (Дніпро, 26-27 травня 2017 р.)]*. Дніпро : СПД «Охотнік», 2017. Ч. II. С. 159-161.
51. Гарбера І.г Фразеосемантична група «Характер» як компонент фраземоідеографічної моделі концепту «Людина» в східностепових українських говірках. *Нове у філології сучасного світу [матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 9-10 червня 2017 р.)]*. Львів : ГО «Наукова філологічна організація «ЛОГОС», 2017. С. 70-72.
52. Герд А. Введение в этнолингвистику. СПб. : Изд-во СПб. ун-та, 2005. 457 с.

53. Глуховцева І. Динаміка української фразеології кінця ХХ – початку ХХІ століття: тенденції розвитку. Старобільськ : Луганський національний ун-т ім. Т. Шевченка, 2015. 180 с.
54. Голубовська І. Етнічні особливості мовних картин світу. К. : Логос, 2004. 284 с.
55. Григоренко Т. Етнографічна лексика і фразеологія у складі української літературної мови. Умань : Жовтий О.О., 2010. 215 с.
56. Грица Т. Фразеологія говорів Гуляйпільського району Запорізької області: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». Х., 1996. 18 с.
57. Гудков Д. Единицы кодов культуры: проблемы семантики. *Язык. Сознание. Коммуникация*. М. : МАКСПресс, 2004. Вып. 26. С. 39-50.
58. Гудков Д. Телесный код русской культуры. М., 2007. 288 с.
59. Гумбольдт В. О мышлении и речи. *Избранные труды по языкознанию*. М., 1984. С. 301-302.
60. Данилюк І. Методика створення словника з використанням бази даних MS ACCESS. Людина. Комп'ютер. Комунікація: зб. наук. праць / за ред. Ф. Бацевича. Л. : Вид-во Національного університету «Львівська політехніка», 2008. С. 190-193.
61. Дарчук Н. Комп'ютерна лінгвістика (автоматичне опрацювання тексту). К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. 351 с.
62. Дворянкін В. Лексико-семантичні групи назв на позначення фізичних рис людини (на матеріалі говірок Володарського р-ну Донецької області). *Лінгвістичні студії: зб. наукових праць*. Донецьк : ДонДУ, 2000. Вип. 6. С. 266-268.
63. Дейт К. Дж. Введение в системы баз данных. К. : Диалектика, 1998. 784 с.
64. Демський М. Українські фраземи й особливості їх творення. Л. : Просвіта, 1994. 64 с.
65. Денисенко С. Код культури і моделювання дійсності (на матеріалі фразеології). *Мова і культура*. 2012. Вип. 15. С. 11-14.
66. Д'якова Т. Фразеологічна репрезентація мовної картини світу в українських східнослобожанських говірках: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». Луганськ, 2011. 19 с.

67. Єрмоленко С. Мовно-естетичні знаки української культури. К. : Інститут української мови НАН України. 2009. 352 с.
68. Єфименко О. Концепт *step* в українській мові: словникова, текстова і психолінгвістична парадигма: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». Х., 2005. 19 с.
69. Жаботинская С. Концептуальный анализ языка: фреймовые сети. *Мова. Науково-теоретичний часопис з мовознавства. Проблеми прикладної лінгвістики*. Одеса : Астропринт, 2004. №9. С. 81-92.
70. Жайворонок В. Слово в етнологічному контексті. *Мовознавство*. 1996. №1. С. 7-14.
71. Жайворонок В. Етнолінгвістика в колі суміжних наук. *Мовознавство*. 2004. №5-6. С. 23-32.
72. Жуйкова М. Динамічні процеси у фразеологічній системі східнослов'янських мов. Луцьк : Вежа, 2007. 416 с.
73. Забіяка В. Світ фразеологізмів. Етимологія, тлумачення, застосування. К. : Академія, 2015. 299 с.
74. Загнітко А. Сучасні лінгвістичні теорії. Донецьк : ДонНУ, 2007. 219 с.
75. Загнітко А. Класифікаційні типології концептів. *Лінгвістичні студії: зб. наукових праць*. Донецьк : ДонНУ, 2010. Вип. 21. С. 12-21.
76. Загнітко А. Эпистемологически-парадигмальная типология концептов. *Образ мира в зеркале языка. Серия «Концептуальный и лингвальный миры»: сб. научных статей*. М. : ФЛИНТА, 2011. Вып. 1. С. 85-90.
77. Загнітко А. Лінгвокультурологія. Донецьк : ДонНУ, 2014. 274 с.
78. Загнітко А., Данилюк І., Краснобаєва-Чорна Ж., Путиліна О., Ситар Г. Парадигмально-категорійні основи прикладної лінгвістики. Вінниця : «ТОВ Нілан-ЛТД», 2015. 472 с.
79. Залевская А. Психолінгвістический подход к проблеме концепта. *Методологические проблемы когнитивной лингвистики*. Воронеж : ВГУ, 2001. С. 36-44.
80. Іващенко В. Компоненти змістової структури концепту як одиниці етнокультури. *Українська мова*. 2004. №4. С. 18-28.
81. Іващенко В. Концептуальна репрезентація фрагментів знання в науково-мистецькій картині світу (на матеріалі української мистецтвознавчої термінології). К. : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2006. 328 с.

82. Івченко А. Фразеологія + етнолінгвістика = етнофразеологія. *Збірник Харківського історико-філологічного товариства*. Х., 1998. Т. 8. С. 248-252.
83. Івченко А. Українська народна фразеологія: ономазіологія, ареали, етимологія. Харків : ФОЛІО, 1999. 304 с.
84. Карасик В. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. Волгоград : Перемена, 2002. 477 с.
85. Карасик В., Слышкин Г. Базовые характеристики лингвокультурных концептов. Антология концептов / под ред. В. Карасика, И. Стернина. Том 1. Волгоград : Парадигма, 2005. С. 10-13.
86. Кармин А. Философия культуры в информационном обществе: проблемы и перспективы. *Вопросы философии*. 2006. №2. С. 52-60.
87. Карпіловська Є. Вступ до прикладної лінгвістики: комп'ютерна лінгвістика. Донецьк : ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2006. 188 с.
88. Кизим Д. Стилістично марковані фразеологізми в сучасній українській мові: база даних. *Лінгвокомп'ютерні дослідження: зб. наук. праць*. Вінниця : ДонНУ, 2015. Вип. 8. С. 46-51.
89. Кизим Д. Урочисті фразеологічні одиниці сучасної української мови: інфологічний і датологічний етапи проектування бази даних. *Лінгвокомп'ютерні дослідження: зб. наук. праць*. Вип. 9. Вінниця : ДонНУ, 2016. С. 63-66.
90. Кобченко Н. Фразеологізми прономінативно-інфінітивного зразка в українській мові. *Наукові записки НаУКМА. Том 137. Філологічні науки (Мовознавство)*. 2012. С. 105-109.
91. Кобченко Н. Еволюція поняття «подвійний синтаксичний зв'язок» в українському мовознавстві. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*. 2016. Т. 61. Вип. 2. С. 373-385.
92. Коваль В. Восточнославянская этнофразеология: деривация, семантика, происхождение. Гомель, 1998. 213 с.
93. Коваль В. Фразеология народной духовной культуры в деривационно-семантическом аспекте: дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.01; 10.02.02. Гомель, 1999. 214 с.
94. Ковшова М. Анализ фразеологизмов и коды культуры. *Известия РАН. Серия литературы и языка*. М., 2008. Т. 67, №2. С. 60-65.

95. Ковшова М. Семантика и прагматика фразеологизмов: лингвокультурологический аспект: автореф. дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.19. М., 2009. 48 с.
96. Ковшова М. Лингвокультурологический метод во фразеологии: коды культуры. М. : Либроком, 2012. 453 с.
97. Колесов В. Философия русского слова. СПб. : ЮНА, 2002. 448 с.
98. Колесов В. Концепт культуры : образ – понятие – символ. Слово и дело: из истории русских слов. СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2004. С. 57-72.
99. Коломієць Л. З життя фразем. *Мовознавство*. 1975. №5. С. 71-75.
100. Кононенко В. Концептологія в лінгвістичному аспекті. *Мовознавство*. 2006. №2-3. С. 111-117.
101. Краснобаєва-Чорна Ж. Концептуальний аналіз як метод концептивістики (на матеріалі концепту *життя* в українській фраземіці). *Українська мова*. 2009. №1. С. 41-52.
102. Краснобаєва-Чорна Ж.а Сучасна концептологія: концепт *життя* в українській фраземіці. Донецьк : ДонНУ, 2009. 201 с.
103. Краснобаєва-Чорна Ж. Идеографічна класифікація фразеологічних одиниць у Словнику фразеологічних термінів сучасної української мови. *Лінгвістичні студії: зб. наук. праць*. Донецьк : ДонНУ, 2011. Вип. 22. С. 289-298.
104. Краснобаєва-Чорна Ж. Лінгвофраземна аксіологія: парадигмально-категорійний вимір. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. 413 с.
105. Красных В. Коды и эталоны культуры (приглашение к разговору). *Язык, сознание, коммуникация*. М. : МАКСПресс, 2001. Вып. 19. С. 5-19.
106. Красных В. Этнопсихолінгвістика и лингвокультурология: курс лекций. М. : Гнозис, 2002. 284 с.
107. Красных В. Свой среди чужих: миф или реальность? М. : Гнозис, 2003. 375 с.
108. Кубрякова Е. Краткий словарь когнитивных терминов. М. : Филол. ф-т МГУ им. М. В. Ломоносова, 1996. 245 с.
109. Ларин Б. О народной фразеологии. История русского языка и общее языкознание. М., 1977. С. 149-162.
110. Левченко О. Фразеологічна символіка: лінгвокультурологічний аспект. Л. : ЛРІДУ НАДУ, 2005. 352 с.

111. Левченко О. Символи у фразеологічних системах української та російської мов: лінгвокультурологічний аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова»; 10.02.02 «Російська мова». К., 2007. 36 с.
112. Леонтьева Т. Интеллект человека в зеркале русского языка: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01. Екатеринбург, 2003. 24 с.
113. Лихачев Д. Концептосфера русского языка. Русская словесность. От теории словесности к структуре текста: Антология. М. : Academia, 1997. С. 280-287.
114. Лотман Ю. Структура художественного текста. М., 1971. 384 с.
115. Лотман Ю. Внутри мыслящих миров: Человек-текст-семиосфера-история. М. : Языки рус. культуры, 1996. 296 с.
116. Ляпин С. Концептология: к становлению похода. *Научные труды Центроконцепта*. Архангельск : Поморский гос. ун-т, 1997. Вып. 1. С. 11-35.
117. Майборода О. Українська фразеологія як джерело народознавства: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». Х., 2002. 18 с.
118. Маркотенко Т. Відображення родильних звичаїв та обрядів в українській фразеології. *Вісн. Луган. держ. пед. ун-ту ім. Тараса Шевченка: Філол. науки*. 2000. №4. С. 147-152.
119. Марчук Л. Вербалізація концепту щастя: філософський та соціологічний аспекти. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*. 2014. №35. С. 43-47.
120. Марчук Л.а Урбаністичний концепт в прозі Юрія Андруховича. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 10: Проблеми граматики і лексикології української мови*. 2014. №11. С. 36-39.
121. Марчук Л. Ментальний аспект концепту Війна (на матеріалі творів Тараса Шевченка). *Філологічний дискурс*. 2015. №1. С. 78-81.
122. Марчук Ю. Компьютерная лингвистика. М. : АСТ: Восток – Запад, 2007. 317 с.
123. Маслова В. Фразеология в контексте культуры. М. : Языки рус. культуры, 1999. 780 с.
124. Маслова В. Когнитивная лингвистика. Минск : ТетраСистемс, 2004. 256 с.

125. Маслова В. Лингвокультурология. М. : Академия, 2007. 208 с.
126. Маслова В.а Homo lingualis в культуре. М., 2007. 278 с.
127. Маслова В. Введение в когнитивную лингвистику. М. : Флинта, 2011. 296 с.
128. Медведєв Ф. Українська фразеологія: Чому ми так говоримо. Х. : Вища школа, 1977. 230 с.
129. Мельник Л. Культурно-національна конотація українських фразеологізмів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». Донецьк, 2001. 18 с.
130. Мізін К. Людина в дзеркалі компаративної фразеології. Кременчук, 2011. 448 с.
131. Мілева І. Евфемізація і дисфемізація у фразеотворенні говірок сходу України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». Луганськ, 2005. 19 с.
132. Міняйло Р. Активні процеси в ареальній фразеології сходу України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». Донецьк, 2001. 19 с.
133. Назаренко О. Українська фразеологія як вираження національного менталітету: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». Дніпропетровськ, 2001. 18 с.
134. Негру О. Етнореалія 'вінок/вінець' в українській весільнообрядовій фразеології: електронна словникова стаття. *Лінгвокомп'ютерні дослідження: зб. наук. праць*. Донецьк : ДонНУ, 2011. Вип. 4. С. 61-63.
135. Негру О. Етнореалія 'рушник' в українській шлюбнообрядовій фразеології: електронна словникова стаття. *Лінгвокомп'ютерні дослідження: зб. наук. праць*. Донецьк : ДонНУ, 2012. Вип. 5. С. 82-86.
136. Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше. К. : Либідь, 1993. 768 с.
137. Образне слово Луганщини: Тези регіон. наук.-метод. конф. з укр. мови / за ред. проф. В. Ужченка. Луганськ, 2002. 143 с.
138. Огуй О. Мовна картина світу: проблема організації складників. *Мовознавство*. 2013. №4. С. 15-26.
139. Орлова Н. Наивная этика: лингвистические модели (на материале современного русского языка). Омск : Вариант-Омск, 2005. 266 с.
140. Павиленис Р. Проблема смысла: современный логико-философский анализ языка. М. : Мысль, 1983. 286 с.

141. Пальчевська О. Фразеологічні одиниці у системі культурних кодів. *Славянская фразеология в синхронии и диахронии: сб. науч. статей.* Гомель, 2011. Вып. 1. С. 141-144.
142. Пименова М. Концепт *сердце*: Образ. Понятие. Символ. Кемерово : КемГУ, 2007. 500 с.
143. Плєтньова О. Фразеологія говірок центральної Слобожанщини (структурно-семантичний аспект): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». Х., 2004. 20 с.
144. Полюжин М. Концептуальна система як базове поняття когнітивної семантики й теорії мовної особистості. Проблеми романо-германської філології: зб. наук. праць. Ужгород : Ліра, 2005. С. 5-20.
145. Попова З. Понятие «концепт» в лингвистических исследованиях. Воронеж : Изд-во Воронежского ун-та, 2000. 31 с.
146. Попова З., Стернин И. Основные черты семантико-когнитивного подхода к языку. Антология концептов / под ред. В. Карасика, И. Стернина. Том 1. Волгоград : Парадигма, 2005. С. 7-10.
147. Попова З. Очерки по когнитивной лингвистике. Воронеж, 2007. 256 с.
148. Попова З. Когнитивная лингвистика. М. : АСТ: Восток – Запад, 2010. 314 с.
149. Прадід Ю. Засади укладання фразеологічного словника ідеографічного типу. *Мовознавство.* 1995. №4-5. С. 35-40.
150. Прадід Ю. Фразеологічна ідеографія (проблематика досліджень). К. : Сімферополь, 1997. 252 с.
151. Приходько А. Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики. Запоріжжя : Прем'єр, 2008. 332 с.
152. Рахматова Є. Портретна характеристика людини в українській і російській фразеології: комп'ютерна версія. *Учені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Соціальні комунікації.* 2012. Т. 25 (64), №3 (2). С. 223-229.
153. Рудюк Т. Вербалізація концептів чоловік, жінка в українській фразеології: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». К., 2010. 20 с.
154. Русанівський В. Мовна картина світу в етнокультурній парадигмі. *Мовознавство.* 2004. №4. С. 3-7.

155. Савенко М. Міфологеми *золота рибка* та *жар-птиця* в українській фразеології: електронна словникова стаття. *Лінгвокомп'ютерні дослідження: зб. наук. праць*. Вінниця : ДонНУ, 2015. Вип. 8. С. 8-13.
156. Савченко Л. Феномен етнокодів духовної культури у фразеології української мови: етимологічний та етнолінгвістичний аспекти. Сімферополь : Доля, 2013. 600 с.
157. Селіванова О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти). К.; Черкаси : Брама, 2004. 276 с.
158. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Полтава : Довкілля, 2006. 716 с.
159. Селіванова О.а Концептуальний аналіз: проблеми та принципи. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Лінгвістика»: зб. наук. праць*. Херсон : Вид-во ХДУ, 2006. Вип. 4. С. 194-197.
160. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. М. : Прогресс, 1993. 656 с.
161. Сердега Р. Українська діалектологія. Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. 156 с.
162. Ситар Г., Милостна О. База даних як інструмент лінгвістичного дослідження (на прикладі аналізу лексичних конверсивів). *Лінгвістичні студії: зб. наук. праць*. Донецьк, 2008. Вип. 16. С. 385-392.
163. Скаб М. Закономірності концептуалізації та мовної категоризації сакральної сфери. Чернівці : Рута, 2008. 560 с.
164. Скоробагатько Н. Концептуалізація фразеологічного соматичного коду в східнословобожанських і східностепових говірках: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». Луганськ, 2009. 20 с.
165. Скрипник Л. Фразеологія української мови. К. : Наукова думка, 1973. 280 с.
166. Снитко О. Коди культури у мовній об'єктивації дійсності. *Studia Linguistica: зб. наук. праць*. К. : ВГЦ: Київський університет. 2008. Вип. 1. С. 115-121.
167. Соломоник А. Семиотика и лингвистика. М., 1995. 352 с.
168. Степанов Ю. Константы: Словарь русской культуры. М. : Академический Проект, 2004. 992 с.

169. Телия В. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. М. : Школа «ЯРК», 1996. 286 с.
170. Телия В. Культурно-языковая компетенция: ее высокая вероятность и глубокая сокровенность в единицах фразеологического состава языка. Культурные слои во фразеологизмах и дискурсивных практиках / под ред. В. Телия. М. : Языки славянской культуры, 2004. С. 19-30.
171. Токарева И. Культура как объект лингводидактики. *Известия Тульского государственного университета. Гуманитарные науки.* 2013. №1. С. 283-292.
172. Толстая С. Пространство слова. Лексическая семантика в общеславянской перспективе. М., 2008. 528 с.
173. Толстой Н. Язык и народная культура: очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. М. : Индрик, 1995. 512 с.
174. Тоненчук Т. Структурно-семантичний, ідеографічний та функційний аспекти соматичних фразеологізмів у сучасній англійській мові: дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.04 «Германські мови». Чернівці, 2015. 284 с.
175. Ужченко В. Мікрофразеологізми в контексті загальномовної фразеології та етнокультури / Відп. ред. В. Німчук. К. : Пульсари, 2002. С. 189-193.
176. Ужченко В. Східноукраїнська фразеологія. Луганськ : Університетське видавництво «Альма-матер», 2003. 362 с.
177. Ужченко В., Ужченко Д. Фразеологія сучасної української мови. Луганськ : Альма-матер, 2005. 400 с.
178. Ужченко Д. Семантика українських зоофразеологізмів в етнокультурному висвітленні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». Х., 2000. 18 с.
179. Філенко А. Стилiстична диференціяція вигукoвих фразеологізмів в українській мові: база даних. Лінгвокомп'ютерні дослідження: зб. наук. праць. Донецьк : ДонНУ, 2013. Вип. 6. С. 210-213.
180. Філіпповська О. Сучасна українська фразеологія: база даних. *Лінгвокомп'ютерні дослідження: зб. наук. праць.* Донецьк : ДонНУ, 2013. Вип. 6. С. 214-218.
181. Хайчевская Т. Концепт *метель* и его диалектическое осмысление в одноименной повести А. С. Пушкина. *Менталитет. Концепт. Гендер.*

- Кемерово : Кузбассвузиздат; Landau: Empirische Pädagogik, 2000. С. 145-147.
182. Царьова І. Етнокультурна семантика в обрядовій фразеології східнословобожанських говірок: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». Луганськ, 2013. 19 с.
183. Цивьян Т. Модель мира и ее лингвистические основы. М. : КомКнига, 2005. 279 с.
184. Чередниченко І. Нариси з української фразеології (з російсько-українськими паралелями). К., 1952. 144 с.
185. Чибор І. Репрезентація міфологічного етнокоду культури в українській фразеології: дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». Чернівці, 2015. 302 с.
186. Шкуран О. Національно-культурне підґрунтя компаративних фразеологізмів східнословобожанських та східностепових говірок Середнього Подінців'я: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». Луганськ, 2011. 20 с.
187. Штерн І. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики. Енцикл. словник для фахівців з теоретич. гуманіт. дисциплін та гуманіт. інф-ки. К. : «АртЕк», 1998. 335 с.
188. Щербачук Л. Культурні коди через призму неґації у фразеологічній системі української мови. *Мовні і концептуальні картини світу: зб. наук. праць*. К., 2011. Вип. 37. С. 476-481.
189. Щербін В. Українська концептологія і концептографія: погляд із Білорусі. *Українська мова*. 2008. №3. С. 26-40.
190. Bartmiński J. Definicja kognitywna jako narzędzie opisu konotacji słowa. Lublin : W-wo UMCS, 1988. S. 169-183.
191. Bierwisch M. Formal and Lexical Semantics. *Proceedings of the XIII International Congress of Linguistics*. Tokyo, 1983. P. 122-124.
192. Blank A. Why do new meaning occur? A cognitive typology of motivations for lexical semantic change. *Historical Semantics and Cognition*. Berlin; NY : Mouton de Grunter, 1993. P. 61-90.
193. Garbera I. Person concept in the phraseology of the eastern Ukrainian dialects. *Лінгвокомп'ютерні дослідження: зб. наук. праць*. Вінниця : ДонНУ, 2016. Вип. 9. С. 9-13.

194. Grandy R. E. Semantic Fields, Prototypes and the Lexicon. *Frames, Fields and Contrasts. New Essays in Semantics and Lexical Organization*. Hillsdale : Lawrence Erlbaum Associates, 1992. P. 103-122.
195. Harbera I. Phraseme-ideographic model of concept «Man» in the Ukrainian eastern-steppe dialects as the basis of linguistic database. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Перекладознавство та міжкультурна комунікація»*. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2017. №3. С. 120-124.
196. Jackendoff R. Towards an explanatory semantic representation. 1976. Vol. 7. №1. P. 89-150.
197. Jackendoff R. Sense and in a psychologically based semantics. Talking minds the study of language in cognitive science. Cambridge (Mass.), 1984. P. 49-72.
198. Jackendoff R. Semantic and Cognition. Cambridge : MIT Press, 1993. 283 p.
199. Jackendoff R. Conceptual Semantic and Cognitive Linguistics. *Cognitive Linguistics*. 1996. №7. P. 93-128.
200. Krasnobayeva-Chorna Zh. Terminological System of Phraseology: Database. *Мовний простір граматики: актуальні студії: зб. наук. праць*. Донецьк : ДонНУ, 2014. С. 391-395.
201. Lado R. Linguistics across cultures. The University of Michigan Press, 1995. 124 p.
202. Lakoff G. A Study in Meaning Criteria in the Logic of Fuzzy Concepts. *Papers from the 8-th Regional Meeting*. Chicago, April 14-16, 1972. P. 183-228.
203. Lakoff G., Johnson M. *Metaphors we live by*. University of Chicago Press, 2003. 191 p.
204. Langaker R. W. *Concept, Image and Symbol: The Cognitive Basis of Grammar*. Berlin – New York : Mouton de Gruyter, 1991. 395 p.
205. Langaker R. W. The contextual basis of cognitive semantics. *Language and Conceptualization*. Cambridge : Cambridge University Press, 1997. P. 229-252.
206. Nuyls J., Pederson E. *Language and Conceptualization*. Cambridge : Cambridge University Press, 1997. 271 p.
207. Puda-Blokesz M. *Mitologizmy frazeologiczne w języku polskim*. Kraków: Collegium Columbinum, 2014. 265 s.

208. Rosch E. Cognitive Representation of Semantic Categories. *Journal of Experimental Psychology*. 1975. Vol. 104. P. 192-233.
209. Schiffer S., Steel S. *Cognition and Representation*. Colorado : Boulder, 1988. 156 p.
210. Shepard R. N. George Miller's data and the Development of Method for Representing Cognitive Structures. *The making of cognitive science / Ed. by W. Hirst*. Cambridge (Mass.), 1988. P. 112-122.
211. Treder J. *Frazeologia kaszubska a wierzenia i zwyczaje na tle porownawczym*. Wejherowo, 1989. 312 s.
212. Wierzbicka A. *Semantics, Culture and Cognition, Universal Human Concepts in Culture. Specific Configuration*. New York; Oxford : OUP, 1992. 325 p.
213. Wierzbicka A. *Emotions across Languages and Cultures: Diversity and Universals*. Cambridge : Cambridge University Press, 1999. 349 p.

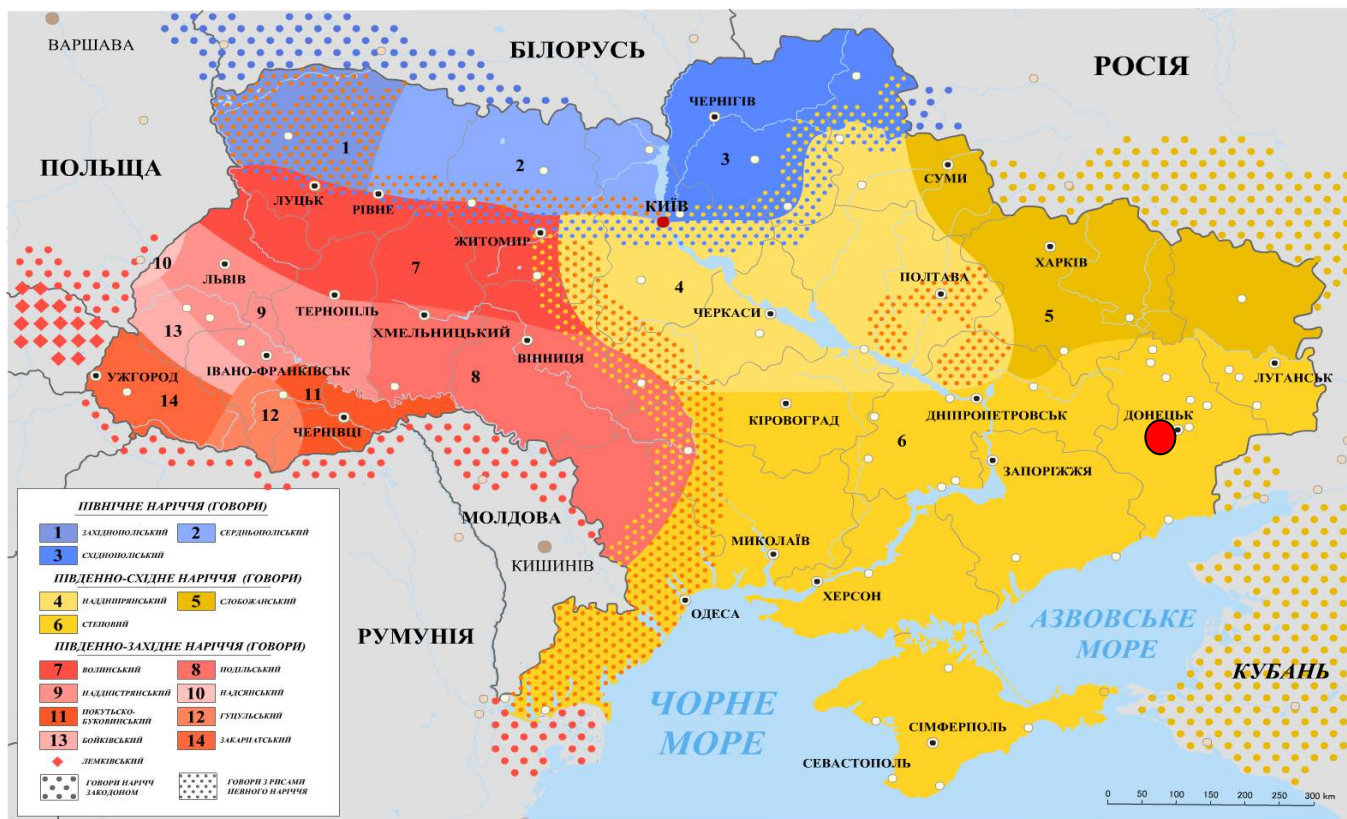
СПИСОК ДЖЕРЕЛ

214. Андерш Й. Російсько-український словник наукової термінології. Суспільні науки. К. : Наукова думка, 1994. 600 с.
215. Бусел В. Великий тлумачний словник сучасної української мови. К.; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
216. Бутенко Н. Словник асоціативних норм української мови. Л. : Вища школа, видавництво при Львівському університеті, 1979. 120 с.
217. Гіптерс З. Культурологічний словник-довідник. К. : ВД «Професіонал», 2006. 328 с.
218. Грица Т. Матеріали до фразеологічного словника Гуляйпільського району Запорізької області. Фразеологія говорів Гуляйпільського району Запорізької області: дис. канд. філол. наук. Х., 1996. С. 121-181.
219. Енциклопедичний словник символів культури України / за ред. В. Коцура. Корсунь-Шевченківський : ФОП Гавришенко В. М., 2015. 912 с.
220. Івченко А. Тлумачний словник української мови. Х. : «ФОЛІО», 2002. 540 с.
221. Леснова В. Матеріали до словника говірок Східної Слобожанщини: Людина та її риси. Луганськ : Шлях, 1999. 76 с.
222. Піча В. Соціологія: Короткий навчальний словник: терміни і поняття. Львів : Магнолія 2006, 2016. 340 с.
223. Синявський В. Психологічний словник. К. : Наук. світ, 2007. 274 с.
224. Словник фразеологізмів української мови / [уклад. В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, В. В. Дятчук]. К. : Наукова думка, 2003. 1104 с.
225. Соціологія / за ред. В. Докаша. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2012. 448 с.
226. Степанов О. Психологічна енциклопедія. К. : «АКАДЕМВИДАВ», 2006. 424 с.
227. Тлумачний словник української мови / за ред. В. Калашника. Х. : Прапор, 2005. 992 с.
228. Ужченко В. Фразеологічний словник східнослобожанських і степових говірок Донбасу. Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2013. 552 с.
229. Філософський енциклопедичний словник / за ред. В. Шинкарука. К. : Абрис, 2002. 742 с.

230. Шапар В. Психологічний тлумачний словник. Х. : Прапор, 2004. 639 с.

ДОДАТКИ

Додаток А «Ареал дослідження»

Додаток Б «Список опитаних»

Акулова Надія Дмитрівна, 1933 р.н.;
Анастасова Ніна Олексіївна, 1932 р.н.;
Батичко Олександра Миколаївна, 1936 р.н.;
Буката Галина Лук'янівна, 1934 р.н.;
Важніча Анна Павлівна, 1945 р.н.;
Глоба Володимир Леонідович, 1950 р.н.;
Грибовода Людмила Миколаївна, 1927 р.н.;
Думбасар Раїса Павлівна, 1928 р.н.;
Коломоєць Валентина Станіславівна, 1940 р.н.;
Копляк Валентина Володимирівна, 1944 р.н.;
Майда Ганна Тимофіївна, 1939 р.н.;
Майдик Галина Назарівна, 1931 р.н.;
Мельник Ірина Василівна, 1941 р.н.;
Микитась Анна Корнійвна, 1933 р.н.;
Мовчан Тетяна Петрівна, 1928 р.н.;
Мозоль Антоніна Петрівна, 1929 р.н.;
Морозова Варвара Андріївна, 1930 р.н.;
Мохова Євдокія Іванівна, 1930 р.н.;
Некрасова Тетяна Євгенівна, 1935 р.н.;
Нікітенко Валентина Сергіївна, 1929 р.н.;
Овчіннікова Лариса Вікторівна, 1940 р.н.;
Опанасенко Віктор Якович, 1935 р.н.;
Петренко Тетяна Олегівна, 1942 р.н.;
Рибак Роман Денисович, 1938 р.н.;
Рибаченко Світлана Василівна, 1945 р.н.;
Романовська Надія Карпівна, 1930 р.н.;
Рябченюк Іван Петрович, 1954 р.н.;
Савченко Раїса Федорівна, 1945 р.н.;
Савченко Таїсія Сергіївна, 1931 р.н.;
Сафонова Олена Володимирівна, 1937 р.н.;
Суботовська Тамара Михайлівна, 1942 р.н.;
Турянська Галина Михайлівна, 1930 р.н.;
Ульянченко Ніна Варнавівна, 1934 р.н.;
Щука Лідія Василівна, 1928 р.н.;
Яремчук Валентина Іванівна, 1937 р.н.